O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI

OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS INSTITUTI

“RAQAMLI IQTISODIYOT” KAFEDRASI

“INSTITUTSIONAL IQTISODIYOT”

FANIDAN

O‘QUV QO‘LLANMA

SAMARQAND 2024

УДК: 339.137(575.1)

Institutsional iqtisodiyot. O‘quv qo‘llanma / Q.J.Mirzaev, Sh.S.Sharipov, S.B.Boboqulov

Taqrizchilar: i.f.d., professor **G.M.Shadiyeva**
i.f.f.d., dotsent **G‘.S.Mustafoyev**

Ushbu o‘quv qo‘llanmada hozirgi dunyoda yuzaga kelyotgan globallashuv sharoitida mamlakatimizda iqtisodiyotni rivojlantirishga bog‘liq strategik maqsadlar haqida umumiy tushuncha berilgan, jamiyatimizdagi institutlar, ularning shakllanishi, institutsional iqtisodiyotni rivojlanish bosqichlari, nazariy qarashlari, iqtisodiyotni davlat tamonidan tartibga solish, uni boshqarish bo‘yicha ustuvor yo‘nalishlar, mamlakatimizni drayver sohalarini yanada rivojlantirish, soha va tarmoqlarni samarali faoliyatini ta’minlash shuningdek, mamlakatimiz iqtisodiyotini rivojlanish tarixi va undan zarur xulosalar olgan holda keljak uchun strategik maqsadlar belgilab olish imkoniyatlari keltirilgan. Davlatimiz iqtisodiyotni rivojlantirish uchun institutsional, iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va qonuniy siyosat yuritish strategiyalari batafsil keltirilgan. O‘quv qo‘llanma materiallaridan “Iqtisodiy o’sish”, “Innovatsion iqtisodiyot”, “Siyosiy iqtisodiyot” va boshqa fanlarni o‘rganishda foydalanish mumkin.

60310100 – Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha), 6041900-jahon iqtisodiyoti va xalqaro iqtisodiy munosabatlar (mintaqalar va faoliyat turlari bo’yicha) bakalavr yo‘nalishlari bo‘yicha tahsil olayotgan bakalavrlar uchun, shuningdek, iqtisodiyot, menejment va marketing sohasidagi mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

SamISI ilmiy kengashining 202_ yil “___” _____dagi majlisida (__-sonli majlis bayoni) qarab chiqildi va o‘quv qo‘llanma sifatida nashr qilishga tavsiya etildi.

ISBN 978–9943–6282–2–9
© Q.J.Mirzaev, Sh.S.Sharipov, S.B.Boboqulov, 2024;
© «Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi» 2024.

KIRISH

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va bozor mexanizmlarini keng joriy qilish tamoyillariga asoslangan islohotlarning yangi bosqichida davlatning iqtisodiyotdagi rolini kamaytirish va xususiy sektorning ishtirokini kengaytirish bo‘yicha navbatdagi ishlarning natijadorligini oshirish bugungi kunda iqtisodiyotni boshqarishning aniq, shaffof va natijaga yo‘naltirilgan mexanizmini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shu bilan birga, hududlarda aholining turmush darajasi va sifatini yaxshilash, xususan kambag‘allikni qisqartirish vazifalari ko‘p jihatdan iqtisodiyotning barcha tarmoq va sohalarining raqobatbardoshligini oshirish hamda tadbirkorlikni rivojlantirish uchun fundamental sharoitlarni yaratib berish hisobiga yangi va barqaror ish o‘rinlarini tashkil etish bilan bevosita bog‘liqdir.

Shu o‘rinda tahkidlash lozimki, O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasida “Hududlarni rivojlantirishga oid masalalarni hal etishda aksariyat hokimlarda mashuliyatni o’z zimmasiga olib, mustaqil qaror qabul qilish va tashabbuskorlik yetishmayapti. Mahlumki, 2018 yilda Toshkent shahrida ekperiment tariqasida davlat boshqaruvining yangi tartibi joriy etilib, shahar hokimi va tuman hokimlariga moliya, iqtisodiyot, investitsiya, qurilish, uy-joy va kommunal xizmat sohalari rahbarlarini tayinlash vakolati berildi”[1].

Shu boisdan ham davlatning iqtisodiyotga aralashuvi va uni ustuvor ravishda iqtisodiy dastak va vositalar yordamida tartiblashi zarur bo‘ladi. Bu esa zamonaviy bozor iqtisodiyotining o‘zini o‘zi tartiblashning bozor mexanizmi bilan uni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmini uyg‘unlashtirishni hamda unga mos ravishda davlat iqtisodiy siyosatini shakllantirishni taqozo etadi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat jamiyatni yanada demokratlashtirish va yangilash, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va isloh etishni yanada chuqurlashtirishga yo‘naltirilgan davlat siyosatining muhim qismi hisoblanadi. Davlat iqtisodiy siyosat orqali iqtisodiyotga aralashib, uni ma’muriy, huquqiy va iqtisodiy mexanizmlar, dastaklar vositasida tartibga soladi.

---

[1] O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojatnomasini o`rganish va keng jamoatchilik o`rtasida targ`ib etishga bag`ishlangan ilmiy-ommabop qo`llanma [Matn]. – T.: «Ma`naviyat», 2019. – 97 bet

Ushbu mavzuning dolzarbligi yana shu bilan ham izohlanadiki, iqtisodiy islohotlarning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni yanada erkinlashtirish vazifasi qo‘yilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev Oliy Majlisga murojaatnomasida biz boshqaruv sohasida birinchi navbatda ijro hokimiyati organlari faoliyatini takomillashtirish, kadrlar, moddiy resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha aniq mezon va tartiblarni joriy etishimiz zarur.

Ikkinchidan, ijro hokimiyati organlari zimmasidagi vazifalarni amalga oshirish tartibini, ularning ma`suliyat doirasini aniq belgilash lozim.

Uchinchidan, iqtisodiyot tarmoqlariga ma’muriy ta’sirlarni qisqartirish va bozor mexanizmlaridan keng foydalanish kerak. Ya’ni davlat ishtirokidagi biznes tuzilmalarini tashkil etishni cheklash, bu borada bozorga xos mexanizmlarni ishlab chiqish, davlatning ayrim funksiyalarini xususiy sektorga o‘tkazish darkor.

To‘rtinchidan, hokimiyatning vakillik organlari va ijro hokimiyati idoralari o‘rtasida yaqin hamkorlikni ta’minlaydigan usul va uslublarni takomillashtirib, o‘ta markazlashgan boshqaruvdan bosqichma-bosqich voz kechish lozim. Davlat xizmatlarini bevosita quyi bo‘g‘inlarda ko‘rsatish, mahalliy hokimiyat idoralari uchun moliyaviy va boshqa imkoniyatlarni kengaytirish zarur. Bu borada mavjud tartib-taomillarni optimallashtirish va soddalashtirish, boshqaruvning innovatsion shakllarini joriy etish lozim.

O‘zbekistonda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash asosida makroiqtisodiy muvozanatni va mutanosiblikni, yuqori, barqaror o‘sish sur’atlarini ta’minlash, faol ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yanada yaxshilash, inflyasiya va ishsizlik darajalarini maqbul darajada ushlab turish, aholining ish bilan bandligini va turmush darajasini oshirish, mamlakatimiz iqtisodiy xavfsizligini va raqobatbardoshligini, iqtisodiy - moliyaviy inqirozlarga bardoshligini ta’minlash, jahon iqtisodiyotiga integratsilashish kabi vazifalarni muvafaqiyatli hal etish davlat iqtisodiy siyosati maqsad va vazifalari hamda bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish usullari va vositalarining qay darajada ilmiy asoslanganligi hamda real voqelikni hisobga olib qo‘llanilayotganligiga bog‘liq. Shuning uchun Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari fani davlat tomonidan

makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy siyosatlarini amalga oshirish, iqtisodiyotni tartibga solish, uning bozor va davlat mexanizmlari amal qilishining uzviyligini ta’minlash uchun ilmiy-nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi[2].

“Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish” fani bo‘yicha o‘zbek tilida tayyorlangan mazkur o’quv qo’llanma, ilk adabiyotlardan hisoblanib, iqtisodiyot yo’nalishida ta’lim olayotgan talabalarga, davlat boshqaruvi va uning tarkibi, boshqaruv mexanizmlari va ularning amal qilish qonuniyatlari, davlatning iqtisodiy siyosati hamda uning asosiy yo‘nalishlari, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish to‘g‘risidagi turli xil qarashlar, ularning asoslari va manbalarini, iqtisodiyotni barqorорlashtirishda davlat hamda nodavlat sektorining ahamiyatini o‘rgatadi. Shu sababli, mualliflar jamoasi o’quv qo’llanmani takomillashtirish bo‘yicha bildirilgan har qanday taklif va mulohazalarni minnatdorchilik bilan qabul qiladi. Ushbu o‘quv qo’llanmani 18 bobdan iborat.

Mazkur o‘quv qo’llanma bakalavr bosqichlaridagi 60310100 - Iqtisodiyot (tarmoqlar va sohalar) yo‘nalishlari uchun mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy o‘quv dasturi asosida tuzilgan. Mazkur o‘quv qo‘llanma magistratura va bakalavr iqtisodiyot yo‘nalishdagi talabalar, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mavzusi bilan qiziqqan mustaqil o‘rganuvchilar, katta ilmiy izlanuvchi xodimlar va ushbu fan bo‘yicha dars o‘tuvchi o‘qituvchilar uchun mo‘ljallangan.

[2] Berkinov B.B., Yakubov I.O., Sunnatov M.N., Institutsional iqtisodiyot: fanidan amaliy mashg’ulotlar o’tkazish bo’yicha. -O’quv qo’llanma. –T.:2019.- 170b.

I-BOB. “INSTITUSIONAL IQTISODIYOT” FANINIGN MAZMUN VA MOHIYATI

Reja:

1.1-§. Institutsional iqtisodiyotning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi

1.2-§. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi

1.3-§. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari

1.4-§. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

Tayanch iboralar: *neoklassika, institutsionalizm, keynschilik, metodologik individualizm, spontan evolyusiya konsepsiyasi, xolizm metodologiyasi ,institutsional determinizm, «Eski» institutsionalizm, texnotarkib, «himoya qobig‘i», mulkchilik huquqlari nazariyasi, optimal shartnoma nazariyasi ijtimoiy tanlov nazariyasi, konstitutsiyaviy iqtisodiyot, axborot xarajatlari, axborot nazariyasi, tranzaksiya xarajatlari nazariyasi, yangi iqtisodiy tarix, o‘yinlar nazariyasi, to‘liqsiz ratsionallik nazariyasi, kelishuvlar iqtisodiyoti.*

1.1-§. Institutsional iqtisodiyotning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi

Ilmiy iqtisodiy nazariyalar shakllanishi XVII asrda Yevropada dastlab V.Petti, Buagilber, keyinroq esa, A.Smit va D.Rikardolarning klassik iqtisodiy ta’limotlari bilan tavsiflanadi. X1X asrning yetmishinchi yillariga kelib, klassik nazariyaning K.Menger, M.Jevons, L.Valras va boshqa tadqiqotchilarning faoliyati zamiridagi marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida A.Marshallning “Iqtisodiyot prinsiplari” asarida o‘z ifodasini topdi. A.Marshallning qarashlari J.B.Klark izlanishlarida takomillashdi.

Neoklassik nazariyaning asosiy tamoyillari ikki qismdan iborat. Asosiy tamoyillarning birinchi qismini klassikaning “eski” tamoyillari, ikkinchi qismni esa, neoklassikaning “yangi” tamoyillari tashkil etadi. “Eski” tamoyillar “qat’iy negiz” bo‘lsa, “yangi” tamoyillar neoklassikaning «himoya qobig‘i»ni tashkil etadi.

“Eski” tamoyillarga quyidagilar kiradi:

– bozorda hamma vaqt muvozanat mavjud, u yagona Pareto (Valras-Errou-Dobre) optimumi talablariga mos keladi;

– bozorda individlar tomonidan oqilona tanlov amalga oshiriladi;

– individlarga tashqi omillar ta'sir ko'rsatmaydi, ularning biror holatni afzal bilishi barqaror va ekzogen xususiyatga ega;

– xarajatlarning yagona turi – ishlab chiqarish xarajatlari hisobga olinadi[3]. Ayni chog'da ayirboshlash xarajatlari e'tiborga olinmaydi.

"Yangi" tamoyillarga ko'ra:

- bozorda ayirboshlashni amalga oshirish uchun resurslarning xususiy mulkligi asosiy zamin hisoblanadi;

- individlarda bitim to'g'risidagi barcha axborot mavjud;

- ayirboshlash chegaralari kamayib boruvchi foydalilik tamoyili asosida hamda resurslarning dastlabki taqsimlanishidan kelib chiqib, belgilanadi.

Klassik nazariyaning rivojlanishida kuzatiladigan istalgan qoida tuzatishlar va aniqlashtirishlar jarayonida «Eski tamoyillar»ni tashkil qiluvchi fikrlar o'zgarishsiz qolishi lozim. Ular tadqiqot paradigmasini, nazariyani izchil qabul qiluvchi har qanday tadqiqotchining tanqidi qanchalik keskin bo'lmasin, "eski" tamoyillardan voz kechilmaydi. Aksincha, nazariyaning rivojlanishiga qarab uning tadqiqot predmetiga «yangi tamoyil»ni tashkil qiluvchi qarashlarga doimiy tuzatishlar, yangi unsurlar kiritiladi.

«Eski» institutsionalizm nazariyasining mohiyatini yanada to'liqroq ko'rib chiqish uchun ushbu ilmiy yo'nalishning ko'zga ko'ringan vakillari hisoblangan T.Veblen, K.Polani va J.K.Gelbreyt qarashlariga murojaat etish mumkin. Mashinali ishlab chiqarishning paydo bo'lishini tahlil qilishda kapitalist bilan yollanma ishchi o'rtasidagi munosabatlar tizimi mehnat taqsimoti qabul qiladigan quyidagi tashkiliy shakllar orqali ularning o'zaro ta'siriga e'tibor qaratildi: tabiiy mehnat taqsimoti → kooperatsiya → manufaktura va mutlaq qo'shimcha qiymatni shakllantirish xususiy

[3] Berkinov B.B., Yakubov I.O., Sunnatov M.N., Institutsional iqtisodiyot: fanidan amaliy mashg'ulotlar o'tkazish bo'yicha. -O'quv qo'llanma. –T.:2019.- 170b.

ishchining paydo bo‘lishi mashinalarning paydo bo‘lishi fabrika nisbiy qo‘shimcha qiymatni shakllantirish.

Karl Polanining ta’kidlashicha, aynan milliy resurslar va mehnat bozorining shakllanishi asosida davlatning aralashuvi yotadi. G‘arbiy Yevropaning barcha ichki bozorlari mahalliy bozorlar tabiiy evolyusiyasining natijasi emas, balki davlatning aralashuvi orqali barpo etilgan.

T.Veblen «Bekorchi sinf nazariyasi» (1899) asaridagi odatlar to‘g‘risidagi tahlilda xolizm metodologiyasini qo‘llaydi. Odatlar individlarning bozordagi, siyosiy sohadagi, oiladagi xatti-harakatlari doiralarini belgilab beruvchi institutlardan biri hisoblanadi. Insonlar xatti-harakati Veblen tomonidan ikkita juda qadimiy odatdan keltirib chiqariladi. Bu odatlarni u raqiblik hissiyoti (boshqalardan birinchi bo‘lish, umumiylikdan ajralib turish istagi) va mahorat hissiyoti (halol va samarali mehnat qilishga moslashish) deb nomlaydi. Ushbu muallifning fikriga ko‘ra, raqiblik hissiyoti mulkchilik va bozordagi raqobatning asosida yotadi. Ushbu hissiyotning o‘zi individ o‘z tanlovini amalga oshirishda o‘z foydaliligini ko‘paytirishni emas, balki boshqalarning ko‘z o‘ngida o‘z nufuzini oshirishni ko‘zlovchi «oshkora iste’mol»ni izohlaydi. Masalan, sotib olmoqchi bo‘lgan avtomobilni tanlashda iste’molchi uning narxiga va texnik xususiyatlariga emas, balki muayyan rusumdagi mashinaga egalik qilish orqali ta’minlanadigan nufuzga e’tiborni qaratadi.

Va nihoyat, “eski” institutsionalizm namoyondasi J.K.Gelbreyt tahlilini axborot va axborot almashuvining ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlanishi masalalaridan boshlaydi. Uning asosiy fikri – hozirgi bozorda hech kim to‘liq axborotga ega emas. Har bir shaxsning bilimlari ixtisoslashgan bo‘lib, xususiy ahamiyatga ega, axborot to‘liqligiga faqat ushbu to‘liq bo‘lmagan bilimlarni birlashtiruvchi tashkilot doirasida erishish mumkin, deb ta’kidlaydi. Bunda hokimiyat alohida shaxsdan guruhga birlashgan, individuallikka ega bo‘lgan tashkilotlar qo‘liga o‘tadi. So‘ngra bu tashkilot individlarning xatti-harakatiga ko‘rsatadigan ta’sirni tahlil qilib, individlar tavsiflarini institutsional muhit funksiyasi sifatida ko‘rib chiqadi[4]. Masalan, uning

[4] Berkinov B.B., Yakubov I.O., Sunnatov M.N., Institutsional iqtisodiyot: fanidan amaliy mashg’ulotlar o’tkazish bo’yicha. -O’quv qo’llanma. –T.:2019.- 170b.

ta’kidlashicha, iste’mol talabining o‘sishi iste’molchilarning o‘z ichki tuyg‘ulari yuqori bo‘lishidan emas, balki ularni ishontirish uchun reklamadan faol foydalanuvchi korporatsiyalar manfaatlarining o‘sishidan kelib chiqadi.

Bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko‘lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta’limotlarining yirik yo‘nalishlari shakllanishi ro‘y berdi.

Hozirgi zamon iqtisodiy ta’limotlarini o‘rganishning keng tarqalgan yondashuvlariga ko‘ra, ular uchta yo‘nalish: neoklassika, institutsionalizm va keynschilikdan iborat. Biroq, mamlakatimizda mazkur yo‘nalishlar – ayniqsa, institutsionalizm yo‘nalishi sohasidagi ilmiy –nazariy, o‘quv-uslubiy jabhalar yaxlit bayon etilgan adabiyotlarni yetarli deb bo‘lmaydi.

Institutsionalizmning nazariy yo‘nalish sifatida shakllanishi bevosita klassik va neoklassik nazariyalar bilan bog‘liq. Binobarin, neoklassika tamoyillaridagi yuqorida ko‘rsatilgan cheklovlarni hisobga olgan holda bozor modelini tuzishga yo‘naltirilgan nazariya – institutsionalizm hisoblanadi. Ushbu nazariyaning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o‘zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me’yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo‘lib, bozor munosabatlari tahlilining yangi sohasidir.

Institutsionalizm bugungi kunda iqtisodiyot fanining eng tez rivojlanib borayotgan yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu ko‘proq neoinstitutsional iqtisodiy nazariyaga yoki yanada kengroq aytadigan bo‘lsak, neoinstitutsional nazariyaga yoki neoinstitutsionalizmga taalluqli.

Ilmiy manbalar guvohlik berishicha, neoinstitutsionalizm chuqur tarixiy ildizga ega. XIX asr oxiri – XX asr boshida yuzaga kelgan “eski” institutsionalizmning dastlabki asoschilari bo‘lib T.Veblen, J.R.Kommons va U.Mitchellar hisoblanishadi. Hozirgi zamon iqtisodchilari ularning ishlaridan bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan va iqtisodiyot fanining an’anaviy usullari yordamida izohlanishi qiyin bo‘lgan jarayonlarni tahlil qilish imkonini beruvchi g‘oyalarni topmoqda.

Biroq o‘tgan asrning 60-70 yillarigacha institutsional yo‘nalish ancha sust rivojlangan. Keyinchalik eski g‘oyalar ikkinchi bosqich institutsionalistlari – J.K.Gelbreyt, R.Xaylbroner, F.Perru, J.Furaste, G.Myurdal va boshqalarning ishlarida o‘z aksini topgan.

“Eski” (zamonaviy) institutsionalizmning uchinchi bosqichi asosan J.Xodjson boshchiligidagi “kembridj maktabi” olimlarining faoliyati bilan bog‘liq hisoblanadi.

Shu bilan birga turli iqtisodiy maktablarga mansub bir qator iqtisodchilar institutsional tizimlarni tahlil qilish bilan shug‘ullanib, o‘z tadqiqotlarida institutsional yondashuvdan bevosita yoki bilavosita foydalanishgan.

Institutsional nazariyaning ko‘p sonli masalalarini yorituvchi adabiyotlarda institutsionalizm turli yo‘nalishlarining metodologik xususiyatlari to‘g‘risidagi fikr-mulohazalarga katta ahamiyat berilgan.

“Eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizmda ko‘plab umumiylik mavjud – bu institutlarni tadqiq etish, shuningdek ijtimoiy-iqtisodiy hodisalarni o‘rganishga nisbatan evolyusion yondashuvning ayrim jihatlarini tahlil qilishdir. Umuman olganda ushbu ikkita yondashuv kesishuv nuqtalariga ega emas.

Rossiyalik olim R.Nureevning fikriga ko‘ra, “eski” institutsionalizm bilan neoinstitutsionalizm o‘rtasida, kamida, uchta asosiy farq mavjud[5].

1) Agar “eski” institutsionalistlar zamonaviy iqtisodiy nazariya muammolarini jamiyatdagi boshqa fanlar usullari bilan o‘rganishga intilgan holda huquq va siyosatdan iqtisodiyot tomon borishsa, neoinstitutsionalistlar bunga to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarama-qarshi yo‘ldan borishadi, ya’ni o‘z tahlilida neoklassik iqtisodiy nazariya vositalariga tayanadi, zamonaviy mikroiqtisodiy usullarni qo‘llagan holda siyosiy va huquqiy muammolarni o‘rganishadi.

2) “Eski” institutsionalizm asosan induktiv usulga asoslanib, alohida holatlardan umumlashtirishga tomon intildi, buning natijasida, qator iqtisodchilarning fikriga ko‘ra, umumiy institutsional nazariya yuzaga kelmadi; neoinstitutsionalizm

[5] Нуреев Р. Институционализм: вчера, сегодня и завтра. В кн. «Институциональная экономика». Учебное пособие / А.Олейник. –М.: ИНФИМ, 2000. -5-7 б.

deduktiv yo‘ldan borib, neoklassik iqtisodiy nazariyaning umumiy tamoyillaridan ijtimoiy hayotning muayyan hodisalarini izohlashga intilmoqda.

3) “Eski” institutsionalizm radikal iqtisodiy tafakkur oqimi sifatida asosiy e’tiborni insonlar manfaatlarini himoyalovchi jamoalar (asosan, kasaba uyushmalari va hukumat) xatti-harakatiga qaratdi; neoinstitutsionalizm qaysi jamoa a’zosi bo‘lish uning uchun foydali ekanligini o‘z manfaatlariga amal qilgan holda hal etuvchi mustaqil individga e’tibor qaratadi.

4) “Eski” institutsionalizm metodologik xolizmdan foydalanadi, uni umumiy tarzda quyidagicha ta’riflash mumkin: “institutlar birlamchi, individlar ikkilamchi”. Ushbu holat neoinstitutsional nazariyaga asos qilib olindi.

Shu nuqtai nazardan “eski” va “yangi” institutsional maktablarni bir biridan farqlash lozim. Ingliz iqtisodchisi J.Xodjson [55] u yoki bu yo‘nalishga mansub olimlarni quyidagicha tarzda tasniflashni taklif qiladi:

“Eski” institutsional maktab: T.Veblen, J.R.Kommons, U.Mitchellar, Y.Shumpeter, J.K.Gelbreyt, F.Nayt, K.Polani, K.Ayres, G.Myurdal.

“Yangi” institutsional maktab: R.Kouz, D.Nort, O.Uilyamson, R.Pozner, M.Olson, F.Xayek.

J.Xodjsonning fikriga ko‘ra, agar “eski” maktab darvinizmga asoslanib, raqobatlashuvchi institutlar to‘g‘risidagi asoslardan foydalangan holda institutlarning uzoq vaqt mobaynida rivojlanishini ko‘rib chiqqan bo‘lsa, “yangi” maktab ijtimoiy darvinizmdan yiroqlashib, o‘z tadqiqotlarini metodologik individualizm nuqtai nazaridan olib bormoqda. Shunday qilib, J.Xodjson “yangi” maktabni ko‘p jihatdan tanqid qiladi. Uning ta’kidlashicha, “yangi” maktabning nochorligi shunda namoyon bo‘ladiki, tadqiqotlarga jamiyat o‘zining “tabiiy holatida” asos qilib olingan bo‘lib, unda qandaydir insoniy munosabatlar mavjud, lekin institutlarsiz; institutlar urf-odatlar va qoidalar bilan birgalikda paydo bo‘lishi, so‘ngra esa insonlar tomonidan qonuniyat sifatida ochilishi hisobga olinmaydi. Masalan, K.Magner pulning paydo bo‘lishi muammosini tadqiq etishni jamiyatning unda pul mavjud bo‘lmagan institutlardan holi bo‘lgan holatini tahlil qilishdan boshlab, so‘ngra esa ularning paydo bo‘lishiga individual agentlarning oqilona qarorlari natijasi sifatida qaraydi.

O.Uilyamson ham asos sifatida institutlardan holi makon – institutlarsiz bozorni ko‘rib chiqadi, so‘ngra esa tranzaksiya xarajatlarini qisqartiruvchi tuzilmalar sifatida firmalarning paydo bo‘lishini tadqiq etgan. J.Xodjsonning fikricha, neoinstitutsional olamning bunday taxmini noto‘g‘ri, chunki jamiyat azaldan institutsionallashgan. Ushbu xulosa, uning ta’kidlashicha, ko‘plab iqtisodchilarning “eski” maktab institutsionalistlarining g‘oyalariga qaytishiga sabab bo‘ldi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, “yangi” institutsional maktab, neoinstitutsional nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot – bularning barchasi bitta narsa emas. “Yangi” maktab, R.Nureevning fikricha, o‘z asoslariga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi ikkita so‘nggi yo‘nalish: neoinstitutsionalizm uchun neoklassik nazariya va yangi institutsional iqtisodiyot uchun “eski” institutsionalizm yo‘nalishlariga asos bo‘lib xizmat qildi.

Yangi institutsional iqtisodiyot vakillari tomonidan nafaqat ushbu yo‘nalish doirasida, balki boshqa yo‘nalishlar doirasida ham tan olinib, keng qo‘llanilgan bir necha nazariya ishlab chiqildi. Bular o‘yinlar nazariyasi (J. Fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh) va to‘liqsiz oqilonalik nazariyasi (G.Saymon) hisoblanadi. Yangi institutsional iqtisodiyotning hozirgi zamon ishlanmalarini fransuz maktabi iqtisodchilari – L.Teveno, O.Favro, A.Orlean, R.Buaye va boshqalar ishlarida uchratish mumkin.

Biroq, institutsionalistlarning bahs-munozaralari bir yo‘nalishning boshqasi ustidan ustunligini isbotlashga yo‘naltirilgan. Bir qator iqtisodchilar, xususan T.Eggertsonning ta’kidlashicha[6], “faqat vaqt munozaralarda hakam sifatida ishtirok etishi mumkin. Aynan metodologik ziddiyatlar tufayli J.R.Kommons boshchiligidagi eski amerika institutsionalistlarining urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchradi, chunki, 1984 yilda R.Kouz yozganidek, “hech qanday nazariyaga ega bo‘lmagan ular (amerika institutsionalistlari) hali anglab yetishni talab etuvchi quruq izohli materialdan boshqa hech narsani taklif eta olishmadi”.

[6] Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты. –М.: ДЕЛО, 2001. 18-19 б.

1.2-§. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi

Hozirgi vaqtda neoinstitutsional yondashuvdan nafaqat iqtisodchilar va sotsiologlar, balki yuristlar va siyosatshunoslar ham foydalanmoqda. Bu ko‘proq ham jahon xo‘jalik tizimini, ham alohida olingan milliy iqtisodiyotni tadqiq etishga taalluqli, chunki fundamental tahlilni, xoh u iqtisodiy nazariya, siyosatshunoslik, sotsiologiya, huquq bo‘lsin, bir fan doirasida olib borib bo‘lmaydi.

Hozirgi bosqichda *iqtisodiy imperializm*[7] iqtisodiy fanning deyarli barcha oqimlariga xos, biroq neoinstitutsionalizmda u yaqqol namoyon bo‘ladi, bu boshqa metodologik asoslardan voz kechmagan va neoklassikaning “qat’iy negizi”ni o‘zgartirmagan holda jamiyat haqidagi boshqa fanlar – psixologiya, sotsiolgiya, siyosatshunoslik fanlarining ishlanmalaridan foydalanish imkonini beradi, bu tahlil sohasini sezilarli darajada kengaytirib, uni boyitadi va aniqlikka yaqinlashtiradi.

Neoinstitutsionalizm ikkita umumiy asosdan kelib chiqadi, birinchidan, ijtimoiy institutlar ahamiyatga ega, ikkinchidan ular neoklassik nazariya vositalari yordamida tadqiq etiladi. Ushbu ikki taraflama xususiyat neoinstitutsionalizmni “eski” institutsionalizm va neoklassik nazariyadan ajratib turadi.

Neoinstitutsionalizm neoklassik nazariyadan insonning ko‘paytiruvchi xatti-harakati va metodologik individualizm tamoyillarini meros qilib olgan holda o‘tgan asrning 50-60 yillarga kelib shakllandi. Neoinstitutsionalizmning ayrim variantlarida o‘yinlar nazariyasidan foydalaniladi. Ayrim neoinstitutsionalistlar o‘z tadqiqotlarida evolyusion nazariya qoidalariga tayanadi.

Biroq, ularning o‘xshashligiga qaramay, neoinstitutsional va neoklassik yondashuvlarining metodologik xususiyatlarini belgilab beruvchi bir qator farqlarni ajratish mumkin.

Neoinstitutsional nazariya ijtimoiy jarayonning real faoliyat ko‘rsatuvchi ishtirokchilari sifatida guruhlar yoki tashkilotlarni emas, balki alohida individlarni

[7] Беркинов Б.Б. Институционал иқтисодиёт: Ўқув қўлланма. 3-нашр,қайта ишланган. – Т.: Иқтисодиёт, 2018. – 226 б.

o‘rganadi. Shu tariqa tashkilotlar ichida individlar o‘rtasida yuzaga keladigan munosabatlar turli tashkiliy tuzilmalarning mavjud bo‘lishini izohlash uchun hal qiluvchi omil hisoblanib, neoinstitutsional nazariyani o‘rganish ob’ekti sanaladi, ayni paytda neoklassik nazariyada firma “qora quti” sifatida ko‘rib chiqildi. Firmaning paydo bo‘lishi masalalari ham neoklassiklar nazaridan chetda qoldi, ayni paytda neoinstitutsional yo‘nalish vakillarining ko‘plab ishlari, shu jumladan R.Kouz ishlarining maqsadi “firmaning mavjud bo‘lishini izohlash va uning faoliyati ko‘lamlarini belgilab beruvchi sabablarni qidirib topishdan iborat bo‘ldi”[8].

Ta’kidlash lozimki, metodologik individualizm bir qator jarayonlarni tadqiq etish uchun ancha jiddiy cheklovlarni belgilaydi. Masalan, davlatni yagona, uyg‘unlashgan tarzda foliyat ko‘rsatuvchi, bo‘linmas organizm sifatida aniq tasavvur qilishga to‘liq tayangan tadqiqotni amalga oshirish ancha muammoga aylandi; davlatning maqsadli funksiyasini ko‘paytirishga, individlar funksiyalarining qismi (agregati) hisoblanmaydigan o‘ziga xos “ijtimoiy ne’mat funksiyasi”ga asoslangan yondashuvlardan foydalanish ham qiyindek tuyuladi. Ikkinchi tomondan, bunday asos tadqiqot natijasida olinadigan xulosalarning amaliyot nuqtai nazaridan ahamiyatini yanada oshiradi, chunki ular real ma’lumotlarga asoslanadi.

Individlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil etishda boshlang‘ich nuqtaga nisbatan ikkita tamoyil mavjud. Birinchi tamoyilda institutlar individlarning manfaatlari hamda xatti-harakatlari orqali tushuntiriladi va *metodologik individualizm* deb nomlanadi. Ya’ni, individ institutlarni tahlil qilishda boshlang‘ich nuqta hisoblanadi. Masalan, davlatni tavsiflashda uning fuqarolarining manfaatlari va o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqiladi. Metodologik individualizm tamoyilining davomi *spontan evolyusiya* konsepsiyasidir. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, institutlar insonlarning harakatlari natijasida paydo bo‘ladi degan taxmin ilgari suriladi. Ya’ni, individlar birlamchi, institutlar esa ikkilamchi o‘rin tutishi to‘g‘risidagi taxmin neoklassiklar qarashlarida aks etgan

[8] Беркинов Б.Б. Институционал иқтисодиёт: Ўқув қўлланма. 3-нашр,қайта ишланган. – Т.: Иқтисодиёт, 2018. – 226 б.

Aksincha, tahlil uchun boshlang‘ich nuqta sifatida individlar emas, balki institutlar belgilanishi ikkinchi tamoyilga asos bo‘ladi. Shu tariqa ikkinchi tamoyilda *xolizm* metodologiyasidan foydalaniladi. Boshqacha aytganda, individlar institutlarning ta’rifidan kelib chiqib tavsiflanadi. Institutlar esa, o‘zlari makrodarajada munosabatlar tizimini takror ishlab chiqarishda bajaradigan funksiyalar orqali izohlanadi. Endi fuqarolar o‘z hukumatini emas, balki hukumat ma’lum xildagi fuqarolarning shakllanishiga ko‘maklashadi. So‘ngra, spontan evolyusiya konsepsiyasiga *institutsional determinizm* tezisi qarshi turadi va u muhim barqarorlashtiruvchi omil hisoblanadi. Institutlar – o‘tmishda sodir bo‘lgan «jarayonlar natijasi» bo‘lib, ular o‘tmish holatlariga moslashgan va shuning uchun ijtimoiy mo‘rtlik, psixologik mo‘rtlik omili hisoblanadi va barcha keyingi rivojlanish «doiralarini» belgilab beradi. Shunday qilib, xolizmda individlarning manfaatlari va xatti-harakatlari ularning o‘zaro hamkorigini oldindan belgilab beruvchi institutlarning tavsifi orqali tushuntiriladi. Ya’ni, institutlar birlamchi, individlar esa ikkilamchi o‘rin tutadi.

1.3-§. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari

O‘rganish sohalari va ob’ektlarining xilma-xilligi shunga olib keladiki, neoinstitutsional nazariya mukammal nazariy tizim sifatida emas, balki bir necha muhim g‘oyalar bilan birlashgan yondashuvlar to‘plami sifatida namoyon bo‘ladi.

Neoinstitutsionalizmning asosiy yo‘nalishlari ichida o‘z mohiyatiga ko‘ra ko‘p jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan quyidagi tadqiqotlarni ajratish mumkin[9]:

- mulk huquqi nazariyasi – R.Kouz, A.Alchiyan va G.Demses, R.Pozner, S.Peyovich va Ye.Furubotn – shartnomalar nazariyasiga asos bo‘ldi;
- tranzaksiya xarajatlari nazariyasi – R.Kouz, O.Uilyamson, D.Nort – iqtisodiy tashkilot nazariyasi (firma nazariyasi)ga asos bo‘lib xizmat qildi – M.Aoki,

[9] Беркинов Б.Б. Институционал иқтисодиёт: Ўқув қўлланма. 3-нашр,қайта ишланган. – Т.: Иқтисодиёт, 2018. – 226 б.

A.Alchiyan va G.Demses, S.Chung, M.Jensen va U.Mikling, O.Uilyamson, Yu.Fama;

- ijtimoiy tanlov nazariyasi – J.Byukenen, T.Tallok, M.Olson – byurokratiya nazariyasi – K.Errou, V.Niskanen, S.Parkinson; jinoyat va jazolar iqtisodiy nazariyasi – G.Bekker, M.Fridmen, J.Stigler, M.Olson va b.; korrupsiya iqtisodiy nazariyasi – E.Kryuger, J.Stigler va b.; xufyona va norasmiy iqtisodiyot neoinstitutsional konsepsiyasining davomi bo‘ldi – E. de Soto, E.Fayg, K.Xart, T.Shanin, F.Shnayder;

- D.Nortning institutsional evolyusiya konsepsiyasi yangi iqtisodiy tarixda o‘z ifodasini topdi – B.Gustaffson, D.Nort, R.Tomas va b.

Rossiya iqtisodiyot fanida neoinstitutsional nazariya R.I.Kapelyushnikov, O.S.Suxareva, A.N.Oleynik, V.M.Polterovich, V.L.Tambovseva, A.Ye.Shastitko va boshqalarning ishlarida rivojlantirilgan[10].

Xufyona va norasmiy iqtisodiyotning institutsional jihatlari A.Auzan, L.Kosals, A.Oleynik, V.Radaev, L.Timofeev, Yu.Latov va boshqalarning ishida o‘z aksini topgan[11].

Neoinstitutsional nazariyaning sanab o‘tilgan yo‘nalishlari o‘rtasida ko‘plab farqlar ham, umumiy jihatlar ham mavjud. Xususan, T.Eggertsson quyidagilarni ajratadi:

Birinchidan, barcha ushbu mualliflar almashuvni tartibga soluvchi qoidalar va shartnomalarga nisbatan belgilanadigan cheklovlarni yaqqol ko‘rinishda modellashtirishga intilishadi, bunda andoza sifatida ko‘proq neoklassik modelda mulk huquqlarining eng na’munali yo‘lidan foydalaniladi.

Ikkinchidan, to‘liq axborot va almashuvning nol darajali xarajatlari to‘g‘risidagi neoklassik taxminlar oydinlashtirildi, shuning uchun ijobiy tranzaksiya xarajatlarining oqibatlari o‘rganilmoqda.

Uchinchidan, baholanadigan ne’matlarda faqat ikkita o‘lchov – narx va sifat o‘lchovlari mavjud, degan oddiy taxmin ancha yumshatildi, shu sababdan iqtisodiy

[10] Веблен Т. Теория праздного класса. – М.: Прогресс, 1987.
[11] Гребенников В.Г. Эволюция институциональных систем. - М.: Наука, 2004.

natijalar va iqtisodiy tashkilot uchun tovarlar va xizmatlar sifat o‘zgarishlarining oqibatlari tadqiq etilmoqda.

Yana bir bor ta’kidlash lozimki, neoinstitutsional nazariya hozircha to‘liq shakllanmagan: ta’riflar va atamashunoslik borasida to‘liq uyg‘unlikka erishilmagan, matematik modellardan mikroiqtisodiy nazariyadagiga qaraganda juda kam darajada foydalanilmoqda, empirik teslashga katta e’tibor qaratiladi (bu ayniqsa o‘tish iqtisodiyotidagi jarayonlarni tahlil qilishda, masalan xufyona sektorni o‘rganishda, turli ma’muriy to‘siqlarning samaradorligini tadqiq etishda ko‘zga tashlanadi).

1.4. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi keyingi davr neoinstiutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Bosqichlarning nomlanishidagi o‘xshashlilikka qaramay, institutlar tahlilida prinsipial jihatdan turli konsepsiyalar mavjud. Birinchi nomlanish neoklassikaning qat’iy negizini o‘zgarishsiz qoldiradi. Institutlar tahliliga yangi unsurni kiritish neoklassika nazariyasining «himoya qobig‘i» to‘g‘risidagi fikrlarga tuzatishlar kiritish hisobidan yuz beradi. Aynan shuning uchun neoinstitutsional iqtisodiyot «iqtisodiy imperializm»[12]ga misol sifatida keltiriladi: an’anaviy mikroiqtisodiy quroldan voz kechmagan holda «imperialistlar» ilgari neoklassik nazariyaga tashqi bo‘lgan omillar – mafkura, xatti-harakat normalari, qonunlar, oila va hokazolarni tushuntirishga intilishadi. Ikkinchi nomlanish, aksincha, institutlarning neoklassikaning ilgarigi qoidalari bilan bog‘liq bo‘lmagan yangi nazariyasini yaratishga urinishni aks ettiradi.

Ronald Kouz «Firmaning tabiati» (1937) «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) kabi maqolalarida birinchi bor neoinstitutsionalizmning tadqiqot dasturini shakllantirgan edi. Ushbu dasturda neoklassik nazariyaning “himoya qobig‘i”ga quyidagi o‘zgarishlar kiritilgan.

[12] Беркинов Б.Б. Институционал иқтисодиёт: Ўқув қўлланма. 3-нашр,қайта ишланган. – Т.: Иқтисодиёт, 2018. – 226 б.

Birinchidan, xususiy mulk bilan bir qatorda mulkchilikning jamoaviy, davlat, aksiyadorlik shakllari tahlil qilinadi va ularning bozorda bitimlarni ta'minlashdagi qiyosiy samaradorligi taqqoslanadi. Ya'ni, mulkchilik shakllari va shartnoma shakllarining keng doirasi ko'rib chiqilib, ular asosida almashuv amalga oshiriladi *Mulkchilik huquqlari nazariyasi* (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich) va *optimal shartnoma nazariyasi* (J.Stiglis, Y.Maknil)ning tadqiqot dasturi ana shunday. Bu yerda mulkchilik huquqlarining o'rnatilishi va samarali himoyalanishi uchun mas'ul bo'lgan davlat nazariyasi, *ijtimoiy tanlov nazariyasi* (J.Byukenen, G.Tallok), shuningdek, ijtimoiy tanlov nazariyasidan hosil bo'lgan *konstitutsiyaviy iqtisodiyot* (V.Vanberg) ajralib turadi. Ayniqsa, konstitutsiyaviy iqtisodiyotning vazifasi neoklassika, «eski» institutsionalizmning tarkibiy qismi hisoblangan «tartib nazariyasi» hamda "ijtimoiy tanlov" unsurlarini uyg'unlashtirishdan iborat.

Ikkinchidan, neoklassik modelga *axborot xarajatlari*, ya'ni bitim to'g'risidagi va bozordagi vaziyat to'g'risidagi axborotni qidirish va olish bilan bog'liq xarajatlar tushunchasi kiritiladi. *Axborot nazariyasi* (J.Stigler) neoinstitutsionalizm rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Uchinchidan, ishlab chiqarish xarajatlari bilan bir qatorda *tranzaksiya xarajatlari* mavjudligi neoinstitutsionalistlar tomonidan ta'kidlandi. *Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi* (R.Kouz, O.Uilyamson) uchun markaziy bo'lgan ushbu atama zamirida bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan barcha xarajatlar tushuniladi. Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini qo'llash natijasida *Yangi iqtisodiy tarix* (D.Nort) deb nomlangan tarixiy tahlil paydo bo'ldi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishidagi ikkinchi bosqich *o'yinlar nazariyasi* (J. fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh)ning neoklassikadagi umumiy muvozanat modeliga nisbatan bildirgan tanqidiy xulosasi bilan boshlandi.

Aynan o'yinlar nazariyasi yangi institutsional iqtisodiyot modellarining tilini shakllantirdi. O'yinlar nazariyasi quyidagi taxminlarga asoslanadi:

a) bir necha muvozanat nuqtalari mavjud bo'lishi mumkin;

b) muvozanat nuqtalari Pareto bo'yicha optimum nuqtalariga mos kelishi shart emas;

v) muvozanat umuman mavjud bo‘lmasligi mumkin.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida bozor iqtisodiyoti munosabatlarining jadal rivojlanishi barobarida iqtisodiy tadqiqotlar ko‘lami yanada kengaydi va chuqurlashdi. Bu bilan hozirgi zamon iqtisodiy ta’limotlarining yirik yo‘nalishlari shakllandi. Ular uch yo‘nalishdan: neoklassika, institutsionalizm va keynschilikdan iborat. Klassik nazariyaning marjinal yondashuv bilan kengayishi neoklassik nazariya sifatida namoyon bo‘ldi.

Institutsionalizmning tadqiqot markazida institutlar – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o‘zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy me’yorlar va qoidalar turadi. Institutsional nazariya qoidalari neoklassik yondashuvga nisbatan yangi nazariya bo‘lib, u bozor munosabatlari tahlilining yangi sohasidir. Individlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilishda metodologik individualizm va xolizm metodologiyasidan foydalaniladi. Ular institutlar yoki individlarning birlamchiligi nuqtai nazaridan bir-biridan farq qiladi.

Institutsional iqtisodiyot rivojlanishida o‘zaro o‘xshash nomdagi neoinstiutsional hamda yangi institutsional bosqichlardan iborat. Birinchi bosqichda mulkchilik huquqlari (R.Kouz, R.Pozner, S.Peyovich), optimal shartnoma, konstitutsiyaviy iqtisodiyot (V.Vanberg), ijtimoiy tanlov (J.Byukenen, G.Tallok), tranzaksiya xarajatlari (R.Kouz, O.Uilyamson), axborot (J.Stigler) nazariyalari, ikkinchi bosqichga *o‘yinlar nazariyasi* (J. fon Neyman, O.Morgenshtern, J.Nesh), G.Saymonning to‘liqsiz ratsionallik nazariyasi kiritilgan. D.Nort tadqiqotlarida individlarning institutsional doiralarni o‘zgartirishga qodirligi ta’kidlanadi. Yangi institutsional iqtisodiyotning eng yoyiq ko‘rinishdagi dasturi *kelishuvlar iqtisodiyoti* (L.Tevano, O.Favro, A.Orlean, R.Buaye)dir. Uni tahlil qilish markazida kelishuvlar turadi. Kelishuvlar individlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning umumiy doiralari sifatida qabul qilinadi.

Takrorlash uchun savollar

1. *Hozirgi iqtisodiy ta'limotlarining yirik yo'nalishlarini ayting.*
2. *Institutsionalizmning boshqa yo'nalishlardan farqini ayting.*
3. *«Eski» institutsionalizm vakillarining qarashlarini sharhlang.*
4. *Instiutsionalizmning asosiy nazariyalariga tarif bering.*
5. *Mulkiy va shartnomaviy munosabatlarga oid nazariyalarni sharhlang.*
6. *"Eski" va "yangi" institutsional maktablarning prinsipial farqini ayting.*
7. *Neoinstitutsional iqtisodiy nazariyani (neoinstitutsionalizmni) rivojlantirish uchun nima asos bo'lib xizmat qildi?*
8. *Neoinstitutsional nazariyaning asosiy qoidalari qanaqa? Ularning neoklassik nazariyaning bazaviy asoslaridan farqi nimada?*
9. *Neoinstitutsional nazariyada nima tahlilning bazaviy birligi hisoblanadi?*
10. *Neoinstitutsionalizmning asosiy yo'nalishlarini sanab bering.*

II-BOB. MAMLAKATDA INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI HAMDA O'ZORO BOG'LIQLIGI

Reja:

2.1-§. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati

2.2-§. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi

2.3-§. Institutsional matritsa

2.4-§. Institutsional o'zgarishlar va institutlarning o'zaro bog'liqligi

Tayanch so'zlar va iboralar: *Institut, rasmiy qoidalar, norasmiy normalar, institutlarning o'zgarishi, institutsional matritsa, institutsional o'zgarishlar, mafkura, institutlarning o'zaro bog'liqligi, tashkilotlar, o'yinchilar, o'yin qoidalari, norma, hamkorlik strategiyasi, qoida, kelishuv, ijtimoiy tanlash nazariyasi, kelishuvlar iqtisodi nazariyasi, urinish, murosa, oqilona harakat, tashkilot.*

2.1-§. "Institut" va "norma" tushunchalarining mohiyati

Institutlar jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi. Agar bir daqiqaga barcha institutlar yo'q bo'lib ketganligini tasavvur qiladigan bo'lsak, u holda tartibsizlik boshlanib ketib, bu o'z navbatida abadiy davom etmas edi. Chunki insonlarning o'z hayotini tartibga keltirishga urinishlari yangi institutlarning paydo bo'lishiga olib kelgan bo'lar edi.

Institutlar tabiatini yanada chuqurroq tahlil qilish global xususiyatlarga ega bo'lgan qator savollarga, xususan, nima uchun bozorlar "ishlaydi" yoki "ishlamaydi"? Iqtisodiy siyosatning u yoki bu tadbirlari nima uchun samarali yoki samarasiz bo'ldi? Iqtisodiyotdagi qaysi o'zgarishlar ichki sabablarga ko'ra yohud hukumatning u yoki bu qarori tufayli yuzaga keldi, degan savolga javob berish imkonini beradi.

Institutlar o'zi nima? Turli davrlar tadqiqotchilari institutlar mohiyatini va ularning faoliyat ko'rsatish mexanizmini yoritvchi bir necha ta'riflarni asoslashgan. Institutlarni T.Veblen quyidagicha ta'riflagan: "***Institutlar*** – bu insonlar ularga amal qilgan holda turmush kechiradigan odatiy tafakkur tarzi" yoki "***Institutlar*** – bu

o‘tmishda sodir bo‘lgan jarayonlar natijasi bo‘lib, ular o‘tmish sharoitlariga moslashgan va, o‘z navbatida, hozirgi vaqt talablariga to‘liq moslashmagan”.

Ye.Erdvard tomonidan “***Institutlar*** – bu ko‘plab individuumlar ulardan hamma joyda va har kuni foydalanadigan va asosan o‘zining noyobligi bilan tavsiflanadigan ijtimoiy ne’matlar. Institutlar almashuv jarayonini soddalashtiradi. Ular – qarorlar qabul qilish jarayonining yakka tartibdagi qarorlarni ijobiy qarorlarga aylantiruvchi ajralmas qismi”, deya ta’riflangan.

J.Xodjsonning ta’riflashicha “***Institutlar*** – an’ana, urf-odat yoki qonunchilik cheklovi orqali uzoq muddatli va barqaror hulq-atvor namunalarining yaratilishiga olib keluvchi ijtimoiy tashkilot”.

Institutlarni ko‘z bilan ko‘rib, ularni jismonan his etib yoki o‘lchab bo‘lmaydi. Bu inson ongi bilan yaratilgan o‘ziga xos konstruksiyalar, ko‘zga ko‘rinmaydigan mexanizmlardir. Institutlar insonlarning muayyan jamoasiga xos bo‘lgan tafakkur tarzini aks ettiradi.

Institutlarning yana boshqa bir ta’rifi B.Z.Milner tomonidan D.Nort yozgan so‘zboshishida keltirilgan: “***institutlar*** – bu insonlar tomonidan ishlab chiqilgan cheklovlar hamda ularning o‘zaro hamkorligini tarkiblashtiruvchi majburlash omillari. Bularning barchasi birgalikda jamiyat va iqtisodiyotning undovchi tarkibini hosil qiladi”.

Yuqorida keltirilgan ta’riflar institutlarning asosiy xususiyatlarini qamrab olgan holda, ularning asosiy funksiyalarini hamda rivojlanish qonunlarini aks ettiradi hamda jamiyatni rivojlantirish uchun institutlarning muhimligini ta’kidlaydi. Yuqorida ko‘rsatilgan barcha holatlarni umumlashtirgan holda, institutsionalizmning hozirgi zamon talqinlariga asosan institutlarni quyidagicha ta’riflash mumkin:

Institut – bu jamiyat a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi. Institutlar asosini uning tarkibiy qismlari hisoblangan normalar tashkil etadi.

Norma – institutsional muhitda individlarning o‘z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi. Ushbu unsur: tartibni saqlash funksiyasiga ega; o‘zaro hamkorliklar tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi;

shaxslar xatti-harakatidagi ijtimoiy, iqtisodiy, yuridik sanksiyaga tayanuvchi muntazamlik hamda muqarrarlikni aks ettiradi; shaxsning turli vaziyatlarda o‘zini qanday tutishi lozimligini belgilaydi. Norma amal qilishi uchun talab etiladigan tarkib beshta unsurdan iborat:

- individlarning guruhlanish belgilari;
- muqarrarlik omili (kerak yoki kerak emas);
- maqsad;
- norma harakatda bo‘lgan shart-sharoitlar;
- sanksiyalar.

Ajratilgan ushbu 5 ta unsur normalarning turli xillarini cheklash imkonini beradi, ya’ni g‘amkorlik strategiyasini, xususan, normaning o‘zini (tor ma’noda) va qoidalarni. Norma xillari quyidagilarga bo‘linadi:

Hamkorlik strategiyasi = belgi + maqsad + shart-sharoit;

Norma = belgi + muqarrarlik omili + maqsad + shart-sharoit;

Qoida = belgi +muqarrarlik omili + maqsad + shart-sharoit + sanksiya.

Shaharda yoki supermarketda bir-birlarini yo‘qotgan odamlarni qidirish hamkorlik strategiyasiga misol bo‘ladi. Bunda: individlarning guruhlanish belgisi – bir-birini yo‘qotganlik fakti; maqsad - bir-birini topish; shart-sharoit – uchrashish ehtimoli yaqin bo‘lgan ko‘zga tashlanuvchi narsa yoki buyumning mavjudligi bo‘ladi.

Torroq ma’noda norma kelishuv tushunchasiga mos keladi. Chunki kelishuv ko‘rsatmasini bajarish o‘ta ixtiyoriy xususiyatga ega. Qoidaga o‘tishda ko‘rsatmalarni bajarishning ixtiyoriy xususiyati yo‘qoladi, ya’ni bunda sanksiya ishga tushadi.

Normaning inson xatti-harakatiga ta’siri haqidagi munozara sotsiologiya va iqtisodiy nazariya o‘rtasidagi chuqur tarixiy ildizga ega bo‘lgan qarama-qarshilik bilan bog‘liq. Sotsiologlar normada insonlar xatti-harakatining ularga tashqaridan berilgan va *ekzogen* xususiyatga ega bo‘lgan mutlaq naimjasini ko‘radilar. Homo sociologicus xatti-harakati umuman olganda jamiyatning normativ tarkibi bilan aniqlanadi. Normalarning o‘zlari esa, sotsiologlarning fikriga ko‘ra, jamiyat xususiyatlaridan hosil bo‘lgan va uni takror ishlab chiqarish vazifasini ko‘zlaydi.

Iqtisodchilar esa klassik siyosiy iqtisod davridan buyon normalarning bunday talqin etilishiga qo‘shilmaydilar. Chunki, norma tanlash erkinligini istisno etadi. Homo economicus o‘z tanlovida, shu jumladan norma tomonidan qo‘yiladigan cheklovlardan holi. Iqtisodchilar shaxs tanlovining institutsional cheklovchisi sifatida normalarning mavjud bo‘lishini umuman inkor etadi. Yoki normalarga oqilona izoh berishga, aniqrog‘i, ularda tashqaridan berilgan xatti-harakat natijasini emas, balki *anglab yetilgan tanlov natijasini* ko‘rishga intiladi.

Umuman olganda, ijtimoiy tanlash nazariyasida normalar: oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodida esa normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Ijtimoiy tanlash nazariyasi (D.Byukenen) birinchi galda siyosiy tanlov natijasini aks ettiruvchi va *huquqda* qayd etiladigan yuridik normani o‘rganadi. Yuridik normalarni izohlash uchun oqilona tanlashning neoklassik modelidan foydalaniladi. Xususan, shu narsa nazarda tutiladiki, Byukenen uchun siyosat - bu huddi insonlar bozorda faqat o‘z afzal bilishlariga amal qilgan holda tovarni xarid qilgani kabi, uning asosida ular turli xil muqobil variantlarni, ularni o‘z qadr-qimmati bilan qiyoslagan holda, tanlaydigan murakkab institutsional jarayon hisoblanadi. Boshqa so‘z bilan aytganda, norma va qoidalar siyosat bozorida shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik natijasida paydo bo‘ladi. Bundan normalarni baholashning navbatdagi mezoni – ularning samaradorligi kelib chiqadi. Normalar faqat ular o‘ziga xos qadr-qimmatga asoslanganda samarali bo‘lib, yakka manfaatlarni o‘zaro foydali tarzda amalga oshirishga ko‘maklashadi.

Ijtimoiy tanlash nazariyasiga xos bo‘lgan oqilona tanlov modeli yordamida normalarni talqin qilishdan farqli ravishda, kelishuvlar iqtisodi normalarga amal qilishda (bunda normalar tashqaridan berilgan) ekzogen hisoblanishiga qaramasdan, oqilona xatti-harakatning omilini ko‘rishni taklif etadi. Bunday bir qarashda o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lgan oqilona tanlash natijasi hisoblanmagan normalarni bajarish, oqilona xatti-harakatning shartiga aylanadi. Ammo bozordagi bitimlar ishtirokchilarining oqilonalik talabi ushbu o‘ziga xoslikni izohlash imkonini beradi.

Kelishuvlar iqtisodi normani bozorda ishtirokchilar tomonidan istaklar va afzalliklarning o‘zaro talqin etilishi uchun zamin sifatida ko‘rib chiqishni taklif etadi (2.1-jadval). Shu nuqtai nazardan normaga amal qilish shaxs uchun o‘z maqsadlari (signaling) haqidagi xabarlarni kontragentgacha yetkazish usuliga aylanadi. Shaxslar o‘z xatti-harakatiga nisbatan bir-birini istisno etuvchi talablarni muvofiqlashtirishga va o‘z tomonlarining harakatlariga nisbatan ishonchli fikrlarni bildirishga qodir bo‘lmay qoladi. Ko‘rib chiqilayotgan yondashuv doirasida kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari tahlil qilinadi.

1. *Ekspansiya* – unda o‘zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar ustuvorlik qilgan sohalardagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati. Masalan, siyosiy soha siyosiy bozorga aylanishi mumkin, bunda fuqarolik kelishuvining normalari bozor kelishuvi normalari tomonidan siqib chiqariladi.

Bozor kelishuvining ekspansiyasi o‘ta xavfli, u boylikning o‘ta nomutanosib taqsimlanishiga va undan siyosiy hokimiyat omili sifatida foydalanishga olib kelgan holda jamiyat rivojlanishini barqarorlikdan mahrum etadi.

2. *Urinish* – unda bir o‘zaro hamkorlikning o‘zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan kelishuvlar nisbati. Shu nuqtai nazardan birinchi bo‘lib K.Errou tomonidan tadqiq etilgan qon topshirish bunga aynan mos misol bo‘ladi. Gap shundaki, qon odatda pulga (bozor kelishuvi) yoki birdamlik nuqtai nazardan bepul (fuqarolik kelishuvi) topshiriladi. Ushbu noo‘xshatishlik shaxslarning qon topshirish yuzasidan o‘zaro hamkorligida noaniqlikning yuqori darajasini belgilab beradi.

3. *Murosa* – unda turli kelishuvlar talablari o‘rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi egiluvchan normalar namoyon bo‘ladigan kelishuvlar nisbati. Masalan, har qanday reklama kampaniyasi bozor kelishuvi va ijtimoiy fikr talablari o‘rtasidagi murosani topishni nazarda tutadi. Ushbu ikki kelishuv o‘rtasidagi murosaga boshqa misol – ko‘r-ko‘rona iste’mol, bunda shaxs o‘z iste’mol tanlovida tovar yoki xizmatni iste’mol qilishdan foydalilikni oshirishni emas, balki u iste’mol qilish tufayli qo‘lga kiritadigan hurmatga erishishni ko‘zlaydi.

2.1-jadval

Bozor ishtirokchilarining o‘zaro kelishuvlar bo‘yicha xatti-harakatlari normasi*

Kelishuvlar xili	Xatti-harakatning asosiy normasi	Kelishuv predmeti	Axborot manbai	Vaqt (hozir, o‘tmish va kelajak)	Faoliyat sohasi (misol)
Bozor	Boshqa shaxslar ehtiyojlarini qon-dirish orqali foydalilikni oshirish	Tovar va pul	Narx	Hozirgi vaqtni nazarda tutish	Klassik bozor
Industrial	Ishlab chiqarish uzluksizligi, hamkorlikni texnologiya talablariga bo‘ysundirish orqali ta’minlaydi	Texnologik jihozlar	Standartlar	Bitimlar kelgusini hozirgi davrga aks ettirish	Harbiy-sanoat majmui
An’anaviy	An’analarning takrorlanishini ta’minlaydi; kattalik tamoyili	O‘tmishga xos bo‘lgan buyumlar	Odatlar, an’analar	Bitimlar o‘tgan davrni aks ettirish hisoblanadi	Oila
Fuqarolik	Jamoaviy manfaatlarga bo‘ysunish, mo‘ljal - Pareto optimum	Ijtimoiy boylik	qonun	Hozirgi davrni nazarda tutish	Siyosiy hayot
Ijtimoiy fikr	Mashhurlikka erishish, jamoat e’tiborini jalb etish	Nufuzli buyumlar	Duv-duvlar	Hozirgi davrni nazarda tutish	Ommaviy axborot vositalari
Ijodiy faoliyat	O‘xshashi yo‘q, betakror natijaga erishish	Ixtiro	Iqtidor	Diskret vaqt	Ijodiy faoliyat
Ekologik	Tabiat bilan uyg‘unlashuv, ekologiya talablariga bo‘ysundirish	Tabiat ob’ektlari	Atrof muhit haqidagi axborot	Vaqtning davriyligi: tabiiy davriylik	Tabiat muhofazasi

* Manba: Олейник А. Норма как базовый элемент институтов / Вопросы экономики. –М.: 1999, №2. -142 b.

2.2-§. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi

Institutsionalizmning asoschilaridan biri D.Nort institutlar tarkibida ularni uchta asosiy qismga ajratadi:

- rasmiy qoidalar (konstitutsiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma'muriy hujjatlar va b.);

- norasmiy normalar (an'analar, urf-odatlar, ijtimoiy shartlilik);

- qoidalarga amal qilinishini ta'minlovchi (sudlar, politsiya va h.k.) majburlash mexanizmlari (masalan, jazolash tizimi).

"Institut"ning yuqorida keltirilgan ta'rifidan kelib chiqib, institutlar inson tomonidan ongli ravishda yaratilgan turli hujjatlar (konstitutsiyalar, qonunlar va h.k.) ko'rinishidagi rasmiy, "yozilgan" qoidalarda ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga ular umumiy qabul qilingan shartlilik, xatti-harakat kodekslarida, ya'ni norasmiy, "yozilmagan" normalarda namoyon bo'ladigan, jamiyatning barcha sohalariga kirib borib, an'analar, urf-odatlar ko'rinishida yoki boshqa shaklda amal qilinadigan inson ongining mahsulini o'zida namoyon etishi mumkin.

Agar rasmiy qoidalar tizimi insonlar (davlat)ning qonun ijodkorligi faoliyatini o'zida aks ettirsa, u holda norasmiy normalar tizimi qay tarzda shakllanadi, degan savol tug'iladi.

T.Veblenning konsepsiyasiga ko'ra, institutlarning o'zgarishi tabiiy tanlab olish qonuniga muvofiq ravishda kechadi. Insonning jamiyatdagi hayoti, huddi boshqa turdagi hayot kabi – bu yashash uchun kurashish va, o'z navbatida, tanlab olish va moslashish. Uning fikriga ko'ra, ijtimoiy tuzum evolyusiyasi ijtimoiy institutlarni tabiiy tanlab olish jarayoni bo'ldi. Institutlar – inson jamiyati va inson tabiatining rivojlanishda davom etishi va shu nuqtai nazarda erishilgan taraqqiyotni umumiy ko'rinishda eng ko'p moslashgan tafakkur tarzini tabiiy ravishda tanlash va individlarni jamiyat rivojlanishi bilan izchil o'zgarib turadigan yangi sharoitlarga majburiy moslashtirish jarayoni, deyish mumkin. Shunday qilib, T.Veblenning talqinida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ("ijtimoiy tuzum evolyusiyasi") turli xildagi institutlarni "tabiiy tanlash" jarayonini amalga oshirish sifatida namoyon bo'ladi.

T.Veblenning nuqtai nazari F.Xayek[13]ning nuqtai nazariga ham yaqin. Xayekning fikriga ko‘ra, jamiyatda qaror topgan ahloq qoidalari va normalarini tanlashni biologik tanlovga qiyoslash mumkin. Uning hisoblashicha, rasmiy qoidalar bilan bir qatorda (an’analar va urf-odatlar ko‘rinishida) norasmiy normalarning mavjud bo‘lishi shu bilan shartlanganki, “tanlab olish jarayonida, shakllangan urf-odatlar va ahloqda haqiqiy holatlar soni hisobga olinishi mumkin – individlar qabul qilishi mumkin bo‘lgan narsalardan ko‘proq; buning oqibatida, an’ana ma’lum jihatlarda inson ongidan ustun turadi”. Jamiyat qanchalik ko‘p xilma-xillikka yo‘l qo‘ysa, ijtimoiy maqsadga muvofiq institutlarni tanlab olish shunchalik samarali kechadi.

Yuqorida keltirilgan fikrlardan shu narsa kelib chiqadiki, agar rasmiy qoidalar sun’iy tarzda o‘ylab topilishi va majburan joriy etilishi mumkin bo‘lsa, F.Xayekning ta’kidlashicha, norasmiy normalar “qandaydir o‘tmishdagi voqealar bilan belgilanadi, lekin qandaydir tuzilma yoki model (institutsional matritsa)ning ongsiz tarzda o‘zini o‘zi tashkil etishi jarayonining tarkibiy qismi sifatida shakllanadi”[14]. Boshqacha aytganda, norasmiy institutlar – bu shartlilik, o‘zini o‘zi qo‘llab-quvvatlovchi, uchinchi tomon (davlat)ning aralashuvisiz, o‘z o‘zidan bajariladigan qoidalardir. Ta’kidlash lozimki, “evolyusiya” atamasidan foydalanilsa-da, tabiiy tanlash nazariyasi izchil institutsional o‘zgarishlarga nisbatan hamma vaqt ham qo‘llanilmaydi. Chunki eng “yaxshi” institut hamma vaqt ham yashovchan bo‘lmaydi. Ikkinchi tomondan, institutlarning bir holatdan ikkinchi holatga doimiy ravishda o‘tishi hamma vaqt ham tashqi omillar ta’siri ostida kechmaydi. Ba’zi bir institutlar normativ tarzda mustahkamlanib norasmiy turdan rasmiy institutlarga aylanadi, boshqalari esa, rasmiy institutlar sifatidagi avvalgi ahamiyatini yo‘qotib va huquqiy tizimdan chiqarilgan holda norasmiy ko‘rinishga ega bo‘lishi mumkin.

Amaliyot shuni ko‘rsatmoqdaki, ko‘p holatlarda norasmiy normalar jamiyatda “tartibni” ta’minlashda rasmiy qoidalarga qaraganda g‘oyat katta rol o‘ynaydi. Bunga qator omillar xizmat qiladi:

[13] Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. -133 б.
[14] Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. Ошибка социализма. –М.: Новости, 1992. 20-бет.

1. Har qanday jamiyatda faoliyatning alohida sohalari rasmiy qoidalar mavjud bo‘lmaganda faqat norasmiy normalar bilan tartibga solinadigan vaziyatni kuzatish mumkin. Xo‘jalik yuritishning jamoa shakli paydo bo‘lishi davrida urug‘doshlik va ular a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar yoki mafiya (kriminal) guruhlar o‘rtasidagi munosabatlar, O‘zbekistonda mahallada yashovchi aholi orasida keng tarqalgan odatlar va qoidalar bunga misol bo‘lib xizmat qiladi.

Qoidalarga zarurat hamma vaqt, bittadan ko‘p sub’ekt mavjud bo‘lib, ular o‘rtasida qandaydir munosabatlar yuzaga kelgan taqdirda, tug‘iladi. Bunda sub’ektlarning turli guruhlaridagi qoidalar bir xil bo‘lishi ham, bir-biridan yaqqol farq qilishi ham mumkin. Alohida oila yoki alohida jamoa doirasidagi munosabatlar ana shunday qoidalarga eng oddiy misol bo‘lib xizmat qiladi. Oila doirasidagi munosabatlar norasmiyligicha qoladi, jamoaning qarindoshlar bo‘lmagan a’zolari o‘rtasidagi munosabatlar esa, aksariyat hollarda shartnoma yoki boshqa hujjat ko‘rinishida (fuqarolik kodeksida davlat doirasida) rasmiy tarzda mustahkamlandi.

2. Norasmiy normalar jamiyatda rasmiy qoidalarga qaraganda ancha oldin paydo bo‘lib, ko‘p jihatdan rasmiy, qonunchilik bilan mustahkamlangan normalar uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Norasmiy normalarning rasmiy qoidalar sifatida mustahkamlanishiga istalgan mamlakatning tarixida ko‘plab misollarni uchratish mumkin.

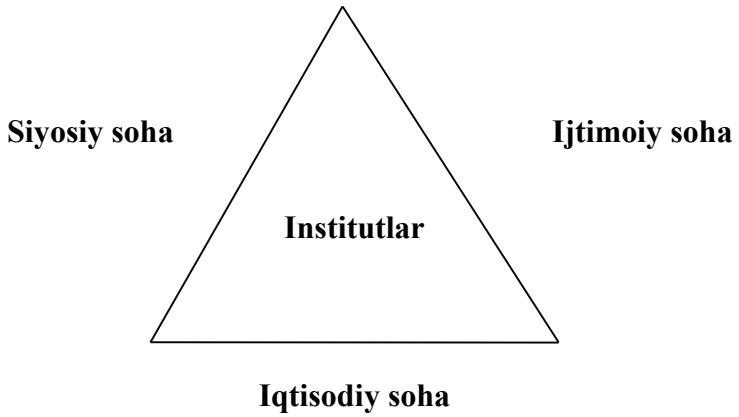
2.3. Institutsional matritsa

Institutsional matritsa sotsiologiya fani doirasida ishlab chiqilgan bo‘lib, unda sotsiologik tushunchalardan foydalaniladi. Ammo ushbu konsepsiya jamiyatning barcha sohalarida, shu jumladan iqtisodiyotda hamda huquqiy jarayonlarni tahlil qilishda qo‘llanilishi mumkin.

Shuni hisobga olib, institutsional matritsaning nisbatan yangi konsepsiyasini ko‘rib chiqamiz. Institutsional matritsaning nazariy g‘oyasi jamiyatni tahlil qilishga nisbatan tarkibiy-tizimli yondashuvni amalga oshiradi.

Institutsional matritsa – bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo‘lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o‘z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Bu yerda institutlar sotsium yashovchanligining tashqi sharoitlari bilan shartlangan jamiyat a’zolari o‘rtasidagi muayyan va muqarrar aloqalar tizimi sifatida tushuniladi. Ushbu holatda gap insonning takror shakllanishini tartibga soluvchi ijtimoiy institutlar (ular jumlasiga oila, salomatlik va boshqa institutlar kiradi) haqida emas, balki davlatlarning takror shakllanishini va ijtimoiy hayotning asosiy sohalarini tartibga soluvchi sotsial institutlar haqida bormoqda.

2.1-rasm. Jamiyatnig institutsional matritsasi

Institutlar jamiyatning uning tarixiy barqarorligini va ijtimoiy yaxlitlikning takror shakllanishini ta’minlovchi o‘ziga xos tuzilishini (qobirg‘asini) hosil qiladi. Institutsional matritsa chizma ko‘rinishida jamiyatda teng ahamiyatli mavqeni egallab turgan yagona uchta: siyosiy, iqtisodiy va huquqiy sohalarni birlashtiruvchi ijtimoiy shakl sifatida namoyon etilgan (2.1-rasm). Asosiy matritsala S.Kirdinaning “Institutsional matritsalar va Rossiyaning rivojlanishi” kitobidan olingan. Biroq ularga ayrim o‘zgartirishlar kiritilgan, xususan siyosiy va mafkuraviy sohalar birlashtirilgan, chunki jamiyatda mafkura ko‘p jihatdan boshqaruvchi siyosatchilarga bog‘liq bo‘lib, ular faoliyatining natijalaridan biri hisoblanadi. Matritsada ijtimoiy soha alohida ajratilgan va institutsional tizimni shakllantirishda u katta rol o‘ynaydi.

Matritsalarning asosiy va qo‘shimcha institutlarning muayyan to‘plami bilan tavsiflanuvchi ikkita xili mavjud – g‘arbiy (bozor, demokratik) va sharqiy (buyruqbozlik, diktatura yoki despotiya) matritsalar.

2.4. Institutsional o‘zgarishlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligi

Institutlar qanday ishlayotganligini, nima uchun ular asrlar mobaynida mavjud bo‘lishi va rivojlanishini, ularning “hayotiyligi” yoki barqarorligini tushunish uchun institutsional o‘zgarishlarga olib keluvchi sabablarni o‘rganib chiqish lozim.

Jamiyatning rivojlanish jarayonida institutlar shaklining o‘zgarishi ro‘y beradi. Agar rasmiy qoidalarni u yoki bu qonun, farmonni qabul qilib o‘zgartirish mumkin bo‘lsa, an’analar va urf-odatlarda ifodalanadigan norasmiy cheklovlarni bir kunda o‘zgartirib yoki tugatib bo‘lmaydi. Ular yana uzoq vaqt amal qilishda va jamiyat rivojiga ta’sir ko‘rsatishda davom etadi.

Biroq institutsional tizimning o‘zida doimiy ravishda o‘zgarishlarga ehtiyoj sezilib bo‘lib turadi. T.Veblenning ta’kidlashicha, institutsional o‘zgarishlarning asosiy sababi shakllangan institutlar bilan o‘zgargan sharoitlar, tashqi muhit o‘rtasidagi o‘zaro nomuvofiqlik hisoblanadi.

D.Nort institutsional o‘zgarishlar sub’ekti sifatida yakka tartibdagi tadbirkorni, institutsional o‘zgarishlar manbai sifatida esa narxlar nisbatidagi fundamental siljishlarni ajratadi.

O‘zgarishlar mexanizmi quyidagicha: nisbiy narxlar tarkibidagi siljishlar ishlab chiqarish omillarining narxlari o‘rtasidagi narx ulushiga, axborot qiymatiga va texnologiyalardagi o‘zgarishlarga ta’sirni nazarda tutadi. Ushbu o‘zgarishlardan ayrimlari ekzogen xususiyatga ega (inqiroz, epidimiya va h.k.), biroq aksariyat o‘zgarishlar endogen xususiyatga ega bo‘lib, insonlarning joriy faoliyati kengayishi natijalarini aks ettiradi. Narxlar nisbatidagi fundamental o‘zgarishlar vaqt o‘tishi bilan xatti-harakat eski odatlarining o‘zgarishiga va insonlar tomonidan xatti-harakat standartlarini hosil qiladigan omillarning aglab yetilishiga olib keladi. Biroq, narxlar

o‘zgarishining g‘oyalarga ta’siri darajasi to‘g‘risidagi masala hozircha kam o‘rganilganligicha qolmoqda.

D.Nortning fikriga ko‘ra, mafkura institutsional o‘zgarishlarning yana bir manbai hisoblanadi. Mafkura deganda u insonlar ular orqali atrofdagi olamni qabul qiladigan va baholaydigan sub’ektiv modelni tushunadi. Mafkuraviy mayillik ham iqtisodiy hisob-kitoblardan holi emas: olamning sub’ektiv manzarasi kimningdir foydali imkoniyatlarini chegaalashi qanchalik katta bo‘lsa, uni qayta ko‘rib chiqishdan manfaatdorlik shunchalik kuchli bo‘ladi.

Shunday qilib, institutsional o‘zgarishlar texnika taraqqiyoti, yangi bozorlarning ochilishi, aholi sonining o‘sishi va hokazolar, ya’ni ular natijasida tashkiliy va institutsional o‘zaro hamkorlikning ilgari muvafaqiyatli faoliyat ko‘rsatgan alohida shakllari “foydasiz” bo‘lib qoladigan jarayonlar oqibatida yuz berishi mumkin. Yangi rasmiy normalar o‘rniga boshqalari qabul qilinadi, norasmiy normalarga amal qiladigan insonlar soni kamayib borishi bilan ular asta-sekin yo‘qolib boradi.

Institutlar paydo bo‘lishining o‘ziga xos jihatlari shundaki, ular o‘zlari paydo bo‘lishidan avval amal qilgan normalar va sharoitlarga bog‘liq hisoblanadi. Shu tariqa, har qanday yangi institut, mavjud iqtisodiy yoki ijtimoiy sharoitlar (institutsional matritsa) tomonidan belgilab beriladi. Institutsional o‘zgarishlar sezilarsiz tarzda kechishi ham, yoki o‘zgarishlar, jamiyatdagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tizimning tezda takomillashuviga olib kelishi ham mumkin.

Institutsional o‘zgarishlar eski va yangi institutlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik xususiyati ham katta rol o‘ynaydi. D.Nort bog‘liqlikning quyidagi turlarini ta’kidlaydi:

Birinchisi – rivojlanishning avvalgi yo‘liga bog‘liqlik – chuqur aloqa, yangi institutlarning faqatgina eski institutlar negizida paydo bo‘lishini ta’minlovchi yangi institutlarning eski institutlarga kuchli bog‘liqligi.

Ikinchisi – mutlaq yangi institutlarning paydo bo‘lishiga bo‘shliq mavjudligi orqali belgilanadigan nisbatan kamroq.

Bog‘liqlikning ushbu ikki xili evolyusion xususiyatga ega, chunki eski institutlardan yangi institutlarga o‘tishda izchillikka amal qilinadi. Evolyusion o‘zgarishlar jiddiy iqtisodiy larzalar sodir bo‘lmagan va ularning jahon ishlab chiqarishidagi ulushi ustun bo‘lgan bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarning institutsional tizimlariga xosdir. Izchilligiga qaramay evolyusion o‘zgarishlar sifat jihatdan ilgari siljishlarni istisno etmaydi – miqdoriy-sifat o‘zgarishlar dialektikasi o‘z kuchida qoladi.

D.Nort tomonidan ajratilgan bog‘liqlikning uchinchi xili – eski va yangi institutlar o‘rtasida yaqqol aloqa (bog‘liqlik)ning mvjud emasligi – inqilobiy xususiyatga ega. Inqilobiy o‘zgarishlar jamiyat rivojlanishining avvalgi o‘zgarish chizig‘iga amal qilishni nazarda tutmaydi va tafakkur tarzi odatlari va an’analarining tubdan o‘zgarishi bilan kuzatiladi.

Hatto iqtisodiy tizim samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi inqilobiy o‘zgarishlar ham aholining ko‘plab guruhlari uchun jiddiy ijtimoiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bunga bir yaqqol misol tariqasida XV-XVIII asrlarda Angliyada ro‘y bergan agrar sohadagi tub burilishlar bilan bog‘liq institutsional o‘zgarishlarni keltirish mumkin.

Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish. Rasmiy qoidalar va norasmiy normalarning muvofiqlashtirilishi jamiyatda muhim rol o‘ynaydi, chunki u institutlar mavjud tizimi faoliyat ko‘rsatishining samaradorligiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Odatda, insonlar ba’zan institutlar tarkibiy unsurlaridan biri hisoblangan jazolash tizimining samaradorligiga ziyon yetkazgan holda jazolashning ancha yumshoq shakllarini nazarda tutuchi normalarni rasmiylashtirishga intilishadi. O‘lim jazosini bekor qilish to‘g‘risidagi bahs-munozaralar bunga misol bo‘ladi.

Kelishmovchilik natijasida institutsional nizo kelib chiqishi mumkin. Bir holatda, institutsional nizo hech bir o‘zgarishsiz institutlarning paydo bo‘lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo‘lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo‘lishiga olib keladi.

Eski va yangi institutlar o‘rtasidagi inqilobiy bog‘liqlik doirasida ular rivojlanishining uchta ehtimoliy yo‘lini ta’kidlash lozim:

- birinchisi – mavjud institutsional matritsaga qarama-qarshi bo‘lgan rasmiy institutlarning paydo bo‘lishi (odatda, hamma joyda chuqur islohotlar davrida, masalan, o‘tish iqtisodiyotida qonunlar, farmonlar ko‘rinishida) va ularning ildiz otishi (kengayib borishi) hamda qabul qilingan rasmiy normalarga mos keluvchi yangi norasmiy normalarning shakllanishi;
- ikkinchisi – qabul qilinayotgan rasmiy qoidalarning norasmiy normalarga to‘liq mos kelmasligi shunga olib keladiki, norasmiy normalar ancha “hayotiy” bo‘lib chiqadi va buning natijasida yangi qabul qilingan rasmiy qoidalarning norasmiy institutsionallashuvi yuz beradi;
- uchinchisi – yangi rasmiy qoidalar ildiz otmaydi, bu ularning yo‘qolib ketishiga olib keladi.

Institutsional tizim samaradorligiga institutlar bilan bir qatorda tashkilotlar ham ta’sir ko‘rsatadi. D.Nortning fikriga ko‘ra, institutlar iqtisodiy nazariya bilan yoritiladigan standart cheklovlar bilan bir qatorda jamiyat a’zolarining imkoniyatlarini ham shakllantiradi.

Institutsional doiralar qaysi tashkilotlar (siyosiy organlar, iqtisodiy tuzilmalar, jamoat muassasalari) hosil bo‘lishi va ishlashini belgilab beradi. Boshqacha aytganda: institutlar – bu “o‘yin qoidalari”, tashkilotlar esa – “o‘yinchilar”. Biroq bu hol o‘yinchilar jamiyatda o‘rnatilgan “o‘yin qoidalari”ga majburiy tarzda amal qilishini anglatmaydi. Huddi institutlar kabi tashkilotlar ham insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tarkiblashtiradi. “Tashkilotlar aniq maqsadga yo‘naltirilgan tarzda faoliyat ko‘rsatuvchi, tashkilotchilar tomonidan boylik, daromadni ko‘paytirish uchun yoki boshqa maqsadlarda tashkil etilgan birliklar hisoblanadi. Ushbu maqsadlarni ko‘zlagan holda, tashkilotlar asta-sekin institutsional tarkibni o‘zgartiradi”.

Tashkilotlar (korxonalar, firmalar)ning institutsional jarayondagi roli hozircha kam o‘rganilgan, biroq institutsional nazariya doirasida, xususan, G.Kleyner tomonidan o‘tkazilgan so‘nggi tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, tashkilot nafaqat tovar

va xizmatlar ishlab chiqaruvchisi, balki quyidagi asosiy funksiyalarni bajaruvchi o‘ziga xos “institutprovayder” hisoblanadi:

- ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi roli. Alohida tashkilotning muvaffaqiyatli tajribasi, unda foydalaniladigan shartnomalar tizimining samaradorligi, odatda, bunday tuzilmalarni tashkilotning ushbu usullaridan foydalanishga undaydi;
- institutlar inkubatori roli. Tashkilotning faoliyat ko‘rsatishi natijasida ushbu tuzilmaning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga oluvchi va yakuniy natijalarning katta samaradorligi bilan faoliyat ko‘rsatuvchi yangi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar shakllanadi yoki, boshqacha aytganda tegishli institutsional muhitda yangi institutlar hosil qilinadi;
- yakka tartibdagi institutsional integrator roli (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga yangi individlarni jalb qilish).

Institutsional yondashuvga muvofiq davlatni alohida tashkilot sifatida ko‘rib chiqish lozim. Davlatni institut (ijtimoiy shartnoma negizida rasmiy qoidalar tizimini shakllantirish va ularga amal qilish mexanizmi) sifatida ham, tashkilot (davlat boshqaruv apparati tarkibi, qonuniy jazolash va majburlash tizimi) sifatida ham tadqiq etish mumkin.

Xulosa

Institutlar jamiyat rivojlanishining barcha bosqichlarida muhim rol o‘ynab kelgan. Ular jamiyatda qarorlar qabul qilish, insonlar va iqtisodiyot ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlarini belgilovchi normalardan tarkib topgan rasmiy va norasmiy qoidalar hisoblanadi. rasmiy qoidalar mamlakat konstitutsiyasida, qonunlarda, ma’muriy va boshqa hujjatlarda o‘z aksini topadi. Norasmiy normalar esa urf-odat, an’analar va shu kabi boshqa hayot tarzi orqali yuzaga kelgan qoidalarda ifodalanadi.

Jamiyat rivojlanishi bilan mavjud institutlar va ular negizini tashkil etuvchi rasmiy va norasmiy qoidalar ham o‘zgarib boradi, takomillashadi. Bunday o‘zgarishlarni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sharoitlar belgilab beradi.

Institutlar o‘zaro muvofiqlashtirilgan tarzda ishlashi, davlat tizimi faoliyatining samaradorligiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Institutlar faoliyati aksariyat hollarda normalarga bog‘liqdir. Norma tushunchasi tartibni saqlash funksiyasiga ega bo‘lib, u o‘zaro hamkorliklik tizimida majburiy xatti-harakat bajarilishini talab etadi. Normalar hamkorlik strategiyasi, qoida, xususan, normaning o‘zi kabi shakllarga ega. Ratsionallikning to‘liq, to‘liqsiz, tartibotli, asoslangan, harakat normasi kabi shakllari mavjud. Ijtimoiy tanlash nazariyasida normalarga oqilona tanlash natijasi sifatida qaraladi. Kelishuvlar iqtisodida esa normalar oqilona xatti-harakatning omili sifatida tahlil qilinadi.

Takrorlash uchun savollar

1. *Institutlar nima? Ularning ta’riflarini keltiring.*
2. *Institutlar tarkibiy qismlariga nimalar kiradi?*
3. *Rasmiy va norasmiy normalar qanday yuzaga keladi?*
4. *Norasmiy qoidalarning jamiyatdagi roli nimada?*
5. *Institutsional matritsa ta’rifini keltiring va uning g‘oyasi nimadan iborat?*
6. *Norma bazaviy institut ekanligini izohlang.*
7. *O‘zaro hamkorlikni qurishda normaning o‘rni qanday tavsiflanadi?*
8. *O‘zingizning odatiy kuningizni ertalabdan kechgacha kelishuv (murosa, ekspansiya, urinish) lar atamalarida yoritishga urinib ko‘ring.*
9. *Institutsional o‘zgarishlarga nimalar sabab bo‘ladi? Eski va yangi institutlar o‘rtasida qanday bog‘liqliklar mavjud?*
10. *Rasmiy va norasmiy normalarni muvofiqlashtirish zarurati nima bilan belgilanadi?*
11. *Tashkilotlar institutsional jarayonda qanday funksiyalarni bajaradi?*

III-BOB. O‘YINLAR NAZARIYASI VA O‘ZARO HAMKORLIKLARNI MODELLASHTIRISH

Reja:

3.1-§. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

3.2-§. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo‘llari

3.3-§. O‘yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi

Tayanch so‘zlar va iboralar: *O‘yinlar nazariyasi, formal model, kooperativ (koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalar, strategiya ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo‘yicha muvozanat, Shtakelberg bo‘yicha muvozanat va Pareto bo‘yicha muvozanat.*

3.1-§. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari

Ma’lumki, neoklassikaning «qat’iy negizi»dagi o‘zaro hamkorliklarni tahlil qilishda differensial hisoblashdan foydalanilgan. Institutsional iqtisodiy nazariyada yuqoridagi tadqiqot usulini tayanch usul sifatida qo‘llash unchalik qulay emas. Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarlarning o‘zaro hamkor(harakat)ligi hamda ushbu hamkorlikni ta’minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Institutsional iqtisodiyot formal modellarni tuzish uchun Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O‘yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlarga asoslangan *o‘yinlar nazariyasidan* foydalanadi.Ushbu nazariyaning rivojlanishi Djon Nesh 1950 yilda kiritgan muvozanat vaziyati tushunchasi bilan bog‘liq. Bu bilan nokoalitsion o‘yinlarning yechish usuli ishlab chiqildi. 1994 yilga kelib, birdaniga uch tadqiqotchi “nokooperativ o‘yinlar” nazariyasidagi muvozonatni birinchi bor tahlil qilib chiqqanligi uchun iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofotiga sazovor bo‘ldilar. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jog Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh). Ushbu tadqiqot usulining o‘ziga xos asosiy belgilari ichida quyidagilarni ajratish lozim. Birinchidan, o‘yinlar nazariyasi individlarning o‘zaro shartlashilgan xatti-harakatlari vaziyatini tahlil qilish bilan shug‘ullanadi: har bir shartning hal etilishi o‘zaro hamkorlik natijasiga va o‘z

navbatida, qolgan individlarning qarorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Individ o‘z harakatlari masalasini hal etayotib, o‘zini kontragentlar o‘rniga qo‘yib ko‘rishi kerak. Ikkinchidan, o‘yinlar nazariyasi, mukammal kalkulyator sifatidagi individdan tortib to robot sifatidagi individgacha qator modellardan foydalangan holda, individlarning to‘liq ratsionalligini talab qilmaydi. Uchinchidan, o‘yinlar nazariyasi o‘zaro hamkorliklardagi muvozanatning mavjudligi, yagonaligi va Pareto-optimalligini nazarda tutmaydi. Ushbu sabablar o‘yinlar nazariyasi yordamida qurilgan institutlarning formal modellariga bo‘lgan qiziqishni orttiradi.

O‘yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to‘plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O‘yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ (koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. Bunda o‘yin ishtirokchilarining o‘zaro kelishuvi darajasiga ko‘ra, kooperativ(koalitsiyali) va nokooperativ(koalitsiyasiz) o‘yinlar nazarda tutiladi. Shartli ravishda aytish mumkinki, birinchi guruh nazariyalar makrodarajadagi tahlilga, ikkinchi guruhdagilar esa, mikrodarajaga e’tiborni qaratadilar.

Kooperativ (koalitsiyali) o‘yinlar – bu ishtirokchilar o‘rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin bo‘lgan vaziyatlar. Nokooperativ (koalitsiyasiz) o‘yinlarda yakka ishtirokchi tahlil qilishning boshlang‘ich nuqtasi hisoblanadi, bunda ishtirokchilar o‘rtasida axborot almashish va ittifoq tuzish mumkin emas. O‘yinlar asosan matritsa shaklida namoyon etiladi. Nokooperativ (koalitsiyasiz) o‘yinlarda ishtirokchilar o‘zaro ziddiyatli munosabatda bo‘ladilar. Har bir ishtirokchi o‘z yutug‘ini oshirishga xarakat qiladi. Birining yutug‘i ikkinchisining yutqizishiga olib keladi. Har bir o‘yin ishtirokchisining ziddiyatli vaziyatlarni hal etish borasidagi xarakat dasturi o‘yin ishtirokchisining strategiyasi deyiladi. Demak, o‘yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o‘yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo‘ladi.

$$G=F(N,St,P)$$

3.2-§. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo‘llari

Har bir o‘zaro hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo‘lishi mumkin: *ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo‘yicha muvozanat, Shtakelberg bo‘yicha muvozanat va Pareto bo‘yicha muvozanat*. **Ustun strategiyali muvozanat** – boshqa ishtirokchining harakatlaridan *qat’i nazar ishtirokchiga* maksimum foydalilikni ta’minlovchi harakatlar rejasi. **Nesh bo‘yicha muvozanat** – o‘yinchilarning hech biri o‘z harakatlari rejasini o‘zgartirgan holda o‘z yutug‘ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat. **Shtakelberg bo‘yicha muvozanat** – hech bir o‘yinchi o‘z yutug‘ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o‘yinchi tomonidan qabul qilinadi, so‘ngra ikkinchi o‘yinchiga ma’lum bo‘ladi. **Pareto bo‘yicha muvozanat** – o‘yinchilardan birining holatini, ikkinchi o‘yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo‘lmaydigan vaziyat.

Ustun strategiya deb ishtirokchiga boshqa ishtirokchining harakatlaridan qat’i nazar o‘yinchining maksimum foydaliligini ta’minlovchi harakatlar rejasiga aytiladi. O‘z navbatida o‘yindagi ikkala ishtirokchi ustun strategiyalarining o‘zaro kesishuvi ustun strategiyalar muvozanati bo‘ladi. Nesh bo‘yicha muvozanat – har bir o‘yinchining strategiyasi boshqa o‘yinchining harakatiga yaxshi javob bo‘ladigan vaziyat. Shtakelberg bo‘yicha muvozanat o‘yin ishtirokchilari tomonidan qarorlar qabul qilinishida vaqt omili mavjud bo‘lganda yuzaga keladi, ya’ni: ulardan biri boshqasi qanday yo‘l tutganligini bilgan holda qaror qabul qiladi. Shunday qilib, Shtakelberg bo‘yicha muvozanat qarorlar bir vaqtning o‘zida qabul qilinmagan sharoitda o‘yinchilarning maksimum foydaliligiga mos keladi. Ustun strategiyalar muvozanati va Nesh bo‘yicha muvozanatdan farqli o‘laroq muvozanatning ushbu turi hamma vaqt mavjud bo‘ladi. Va nihoyat, bir vaqtning o‘zida ikkala o‘yinchining ham foydaliligini oshirib bo‘lmaydigan holatda Pareto bo‘yicha muvozanatga erishiladi. Quyidagi misolda muvozanatning barcha to‘rtta turini qidirish texnologiyasini ko‘rib chiqamiz.

Faraz qilaylik, A firma B firmaning muayyan mahsulotni ishlab chiqarish uchun monopoliyasini buzishga urinadi. A firma bozorga chiqish-chiqmaslikni, B

firma esa, bordi-yu A firma bozorga kirishni hal qilsa, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish masalasini hal qiladi. B firmada ishlab chiqarish hajmi o‘zgarmay qolgan taqdirda, ikkala firma ham yutqazadi. Agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, u o‘z foydasini A firma bilan «baham ko‘radi».

Ko‘rsatkichlar		B firma -ishlab chiqarish hajmini	
		saqlab qolish	pasaytirish
A firma-bozorga	kirish	-3; -2	4; 4[N_2 St_A R]
	kirmaslik	0; 10 [N_1 St_B]	0; 10

Ustun strategiyali muvozanat. A firma ikkala variantdagi voqealar rivojida o‘zi yutug‘ini taqqoslaydi (agar B firma narx-navo «urushini» avj oldirmasa, –3 va 0) va (agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirishga qaror qilsa, 4 va 0). U holda A firma uchun B firmaning harakatlaridan qat’i nazar eng ko‘p yutuqni ta’minlovchi strategiya mavjud emas:

0>-3 ⇨ agar B firma ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab qolsa, «bozorga kirmaslik»;

4>0 ⇨, agar B firma ishlab chiqarish hajmini pasaytirsa, «bozorga kirish».

B firmada ustun strategiya mavjud: u A firmaning harakatidan qat’i nazar ishlab chiqarish hajmini pasaytirishdan manfaatdor 4>-2, 10=10,. Demak, ustun strategiyalar muvozanati mavjud emas.

Nesh bo‘yicha muvozanat. B firmaning ishlab chiqarish hajmini avvalgi darajada saqlab turish to‘g‘risidagi qaroriga A firmaning eng yaxshi javobi - bozorga kirmaslik, ishlab chiqarish hajmini pasaytirish qaroriga esa, - bozorga kirish.

A firmaning bozorga kirish to‘g‘risidagi qaroriga B firmaning eng yaxshi javobi - ishlab chiqarish hajmini pasaytirish, bozorga kirmaslik qarori qabul qilinganda esa – ikkala strategiya ham bir xil natija beradi. Shuning uchun, Nesh bo‘yicha ikkita (N_1, N_2) muvozanat (4; 4) va (0; 10) nuqtalarida turibdi: A firma bozorga kiradi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytiradi; yoki A firma bozorga chiqmaydi, B firma esa ishlab chiqarish hajmini pasaytirmaydi. Bunga

ishonch hosil qilish oson, chunki ushbu nuqtalarda ishtirokchilardan hech biri o‘z strategiyasini o‘zgartirishdan manfaatdor emas.

Shtakelberg bo‘yicha muvozanat. Faraz qilaylik, birinchi bo‘lib A firma qaror qabul qiladi. Agar u bozorga kirishga qaror qilsa, pirovardida (4; 4) nuqtada bo‘ladi: B firmaning tanlashi ushbu vaziyatda bir xil, 4>-2. Agar u bozorga chiqmaslikka qaror qilsa, yakun ikki nuqta (0; 10): B firmaning qarori ikkala variantni ham qo‘llash imkonini beradi. Buni bilgan holda, A firma, 4 va 0 ni taqqoslab, o‘z foydasini (4; 4) nuqtalarda ko‘paytiradi. Qarorlar bir xil va Shtakelberg bo‘yicha birinchi muvozanat St_A (4; 4) nuqtalarda bo‘ladi. Huddi shu tariqa, birinchi bo‘lib qarorni B firma qabul qilganda, Shtakelberg bo‘yicha muvozanat St_B (0; 10) nuqtalarda bo‘ladi.

Pareto bo‘yicha muvozanat. Pareto bo‘yicha optimumni aniqlash uchun, biz «O‘yinning istalgan boshqa yakuniga o‘tish bir vaqtning o‘zida ikkala ishtirokchi uchun ham foydalilikning oshishini ta’minlaydimi?» degan savolga javob berayotib, o‘yinning barcha to‘rtta yakunini izchil tanlab olishimiz zarur. Masalan, (-3; -2) yakundan biz ko‘rsatilgan shartni bajarayotib, istalgan boshqa yakunga o‘tishimiz mumkin. Faqat (4; 4) yakundan biz, bunda o‘yinchilardan hech birining foydaliligini kamaytirmagan holda, harakatlana olmaymiz va bu Pareto bo‘yicha – R muvozanat bo‘ladi.

3.3-§. O‘yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi

O‘yinlar nazariyasi uchun bir necha tayanch modellar mavjud. Ushbu modellar Nesh bo‘yicha muvozanat nuqtalarining soni bilan va ularning Shtakelberg bo‘yicha va Pareto bo‘yicha muvozanat nuqtalariga mos kelishi yoki mos kelmasligi bilan farq qiladi.

Umumiy ko‘rinishda modellar tipologiyasi o‘yinlar nazariyasida foydalaniladigan ikkala ishtirokchisi uchun quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:[15]

	2	1	0

[15] Олейник А.Н. Институциональная экономика. Теория игр и моделирование взаимодействий / Вопросы экономики. №3, 1999. 141-143 б.

t/N			
	I. $N_1=St_1=St_2=R\neq N_2$	II. $N=St_1=St_2=R$	
		III. $N=St_1= St_2\neq R$	
	IV. $N_1=St_1=R_1\neq(N_2=St_2=R_2)$	V. $N=St_1=R_1\neq(St_2=R_2)$	VII. $St_1=R\neq(St_2=R)$
		VI. $N=St_1\neq(St_2=R)$	VIII. $St_1=R\neq St_2$

I model. Masalan, ikkita talaba tomonidan uchrashuv joyining tanlanishi vaziyatini aks ettiradi. Ulardan har birini yo kutubxonada yoki bufetda topish mumkin. Bufetdagi uchrashuv ikkala talabaga ham foydalilikni ta'minlashi nazarda tutiladi: ular kofe yoki biror xil sharbat ustida suhbat o'tkazishlari mumkin.

1-talaba	2-talaba	
	Kutubxonaga borish	Bufetga borish
Kutubxonaga borish	0; 1	2; 2[N_2]
Bufetga borish	3; 3[N_1 St_1 St_2 R]	1; 0

Bu o'yin uning yordamida «fokal nuqta» - ikkala talaba tomonidan o'zlari tanlaydigan uchrashuv joyi g'oyasi aks ettirilishi tufayli qiziqarli. Agar ikkalasi ham bir-birini yaxshi bilsa, ular bir birini topishi mumkin bo'lgan joyni taxmin qilish unchalik qiyinchilik tug'dirmaydi. «Fokal nuqta» bufet bo'lishi ehtimoli ko'proq.

II model. Er-xotin o'rtasidagi qat'iy shakldagi keskin vaziyatni namoyon etadi. Er-xotin ikkita muqobil – konsertga yoki futbolga borish variantidan birini tanlash yo'li bilan kechki vaqtni qanday o'tkazishni hal etadi. Har birining fikri ravshan: xotin - konsertga, er - futbolga borishni afzal ko'radi. Bunda er-xotin kechki vaqtni birgalikda o'tkazishdan hordiq chiqarishni ancha past baholashadi.

Er	Xotin	
	Konsertga borish ☒	Futbolga borish
Konsertga borish	1; 3	0; 0
Futbolga borish ☒	2; 2[N_1 St_1 St_2 R]	3; 1

O‘yin shunisi bilan qiziqki, bu yerda ikkala ishtirokchida ham ustun strategiya mavjud (☒) «konsertga borish» – xotin uchun, «futbol matchiga borish» - er uchun.

III model. «Mahbuslar dilemmasi» muhokamasi.

1-gumondor	2-gumondor	
	Aybni tan olish ☒	Aybni tan olmaslik
Aybni tan olish ☒	1; 1 [N St_1 St_2]	3; 0
Aybni tan olmaslik	0; 3	2; 2 [R]

IV model. Er-xotin o‘rtasidagi avvalgi qattiq shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoqroq varianti. Qat’iy shakldagi ixtilofli vaziyatning yumshoq shakldan faqat bitta farqi mavjud, er-xotin birgalikda o‘tkazilgan kechki vaqtdan ko‘rilgan manfaatni yuqori baholashadi:

Er	Xotin	
	Konsertga borish	Futbolga borish
Konsertga borish	2; 3 [N_2 St_2 R_2]	0; 0
Futbolga borish	1; 1	3; 2 [N_1 St_1 R_1]

V model. Ushbu model qurolsizlanish muammosini ifodalaydi. A mamlakat B mamlakatga nisbatan urush boshlash masalasini hal etadi, B mamlakat esa qurollanish yoki qurolsizlanish variantlaridan birini tanlaydi. Muammo shundan ibortki, qurolsizlangan B mamlakt tajovvuzkor A mamlakat uchun oson o‘ljaga

aylanadi, qurollangan mamlakat esa tajovvuzga tajovvuz bilan javob qaytarishi mumkin:

A mamlakat	B mamlakat	
	Qurollanish	Qurolsizlanish ☒
Urush e'lon qilish	0; 0	3; 1 [N St_1 R]
Urush e'lon qilmaslik	2; 2[St_2 R]	1; 3

VI model. Biron-bir romanini o‘qish to‘g‘risida qaror qabul qilish bilan bog‘liq og‘ir ma'naviy tanlash vaziyatini aks ettiradi. Birinchi kitobxon, agar u kitobni o‘qiy olmasa, afsus chekadi, lekin, agar u ushbu romanni baribir o‘qishni boshlasa, o‘zi bundan uyaladi. Ikkinchi kitobxon – munofiqning fikriga ko‘ra kitobni o‘qishni hammaga taqiqlash lozim, lekin agar romanni o‘qish kerak bo‘lsa, u holda faqat uning o‘zi o‘qishi lozim:

1-kitobxon	2-kitobxon	
	O‘qimaslik ☒	O‘qish
O‘qimaslik	0; 3	3; 1 [St_2 R]
O‘qish	1; 1 [N St_1]	2; 0

VII model quyidagi o‘yin ko‘rinishida amalga oshiriladi. Har bir o‘yinchi o‘yin boshida 2 dollarga ega va ushbu summaning yarmini qutiga solib qo‘yadi. So‘ngra quti birinchi o‘yinchiga topshiriladi, u ushbu summani o‘zida qoldirishi yoki quduqqa tashlab yuborishi mumkin. Ikkinchi ishtirokchi birinchi o‘yinchining xatti-harakatini oldindan aytib berishi lozim va, agar u buning uddasidan chiqsa, 1 dollar oladi. Bundan tashqari, agar quti quduqqa tashlanmasa, o‘yinchilar undagi summani o‘zaro bo‘lib olishadi:

1-o‘yinchi	2-o‘yinchi	
	Quduqqa tashlash	Quduqqa tashlamaslik
Quduqqa tashlash	0; 2	2; 0
Quduqqa tashlamaslik	3; 1 [St_2 R]	1; 3 [St_1 R]

VIII modelda davlat bilan sarmoyador o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ifodalanadi. Sarmoyadorda harakatlarning ikkita varianti mavjud – mamlakatda investitsiyani amalga oshirish yoki oshirmaslik. Davlat esa investitsiyalardan olinadigan daromadlarga yuqori soliq belgilashi yoki soliqni umuman bekor qilishi mumkin:

Davlat	Sarmoyador	
	Investitsiya kiritmaslik	Investitsiya kiritish
Soliq joriy etish	0; 1	3; 0
Joriy etmaslik	1; 2 [St_2]	2; 3 [St_1 R]

Yuqorida izohlangan modellarni ko‘rib chiqish individlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik jarayonida yuzaga keladigan qator muammolarni aniqlash va tahlil qilish imkonini beradi:

- *muvofiqlashtirish muammosi* Nesh bo‘yicha ikkita nuqta mavjud bo‘lgan hollarda paydo bo‘ladi (I, IV modellar). Muvofiqlashtirish muammosining hal etilishi qo‘shimcha institutsional shart-sharoitlar joriy etilishi, «fokal nuqtalar» yoki kelishuvlar mavjud bo‘lishini talab qiladi. Masalan, er-xotin qiziqishlari bir joydan chiqqan hollarda, ular o‘z harakatlarini muvofiqlashtirishi ancha osonlashadi;

- *birga bo‘la olishlik muammosi* Nesh bo‘yicha muvozanat mavjud bo‘lmagan vaziyat uchun xosdir (VII, VIII modellar). Agar institutlar strategiyalarni tanlashni cheklamasa va «yo‘naltirmasa», individlar o‘z harakatlarini muvofiqlashtira

olishmaydi. Masalan, davlat bilan sarmoyador o‘rtasidagi o‘zaro munosabatga davlatning nufuzi omilining joriy etilishi (2, 3) yakunda to‘xtalish imkonini beradi;

- *kooperatsiya muammosi* - Nesh bo‘yicha muvozanat mavjud, u yagona, lekin Pareto bo‘yicha optimal emas (III model - «mahbuslar dilemmasi»). Ushbu vaziyatda ham institutsional cheklovning joriy etilishi Pareto bo‘yicha optimal natijaga erishishni ta’minlaydi;

- *adolatlilik muammosining* dolzarbligi - Nesh bo‘yicha yagona muvozanat asimmetrik, yutuqning o‘zaro hamkorlik ishtirokchilari o‘rtasida adolatsiz taqsimlanishi bilan tavsiflanadi (V, VI modellar). Adolatsizlik muammosini hal etish variantlaridan biri takrorlanadigan o‘yinlarga o‘tish va «aralash» strategiyalar asosida normalarni ya’ni, t_0 vaqt lahzasida individ A strategiyani, t_1 vaqt lahzasida esa B strtegiyani tanlaganda bo‘ladi.

Xulosa

Institutsional iqtisodiy nazariyaning predmetini individlarlarning o‘zaro hamkorligi hamda ushbu hamkorlikni ta’minlovchi tuzilmalar tashkil etadi.

Jon fon Neyman va Oskar Morgenshternning «O‘yinlar nazariyasi va iqtisodiy xatti-harakat» (1944) kitobidagi fikrlar institutsional iqtisodiyotda o‘yinlar nazariyasini tatbiq etish uchun asos bo‘lgan. 1994 yilga kelib, birinchi bor “nokooperativ o‘yinlar” nazariyasidagi muvozonat tahlili uchun bir varakayiga uch tadqiqotchi iqtisodiyot bo‘yicha Nobel mukofotiga sazovor bo‘ldilar. Bular: Raynxad Selten (Germaniya), Jon Nesh (AQSh), Jon S.Xarsani (asli vengriyalik – AQSh). O‘yinlar nazariyasidagi formal modelni tashkil etish uchun: ishtirokchi individlarning mavjudligi; har bir ishtirokchining imkoniyatlar to‘plami; ishtirokchilarning strategiyalari hisobga olinishi lozim.

O‘yinlar nazariyasi tarkibiy jihatdan kooperativ(koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalarga ajratiladi. O‘yin (G)ni tahlil etishda uch qism: o‘yinchilar soni (N); strategiyalar majmuasi (St); ishtirokchilarning yutuq (P)lari asos bo‘ladi.

Har bir hamkorlik uchun muvozanatlarning turli xillari mavjud bo‘lishi mumkin: ustun strategiyali muvozanat, Nesh bo‘yicha muvozanat, Shtakelberg bo‘yicha muvozanat va Pareto bo‘yicha muvozanat

Takrorlash uchun savollar

1. *Nima uchun institutsional nazariyada matematik apparat neoklassikasi uchun an’anaviy hisoblangan matematik apparat tilidan emas, balki o‘yinlar nazariyasidan foydalaniladi.*
2. *Individlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning qaysi asosiy muammolari o‘yinlar nazariyasi yordamida modellashtiriladi?*
3. *Kooperativ (koalitsiyali) va nokooperativ (koalitsiyasiz) nazariyalarning xususiyatlarini izohlang.*
4. *Ustun strategiyali muvozanatni sharhlab bering.*
5. *Nesh bo‘yicha muvozanatni sharhlab bering.*
6. *Shtakelberg bo‘yicha muvozanatni sharhlab bering*
7. *Pareto bo‘yicha muvozanatni sharhlab bering.*

IV-BOB. UY XO‘JALIGI VA UNING XILLARI

Reja:

4.1-§. Uy xo‘jaligi tashkilot sifatida

4.2-§. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli

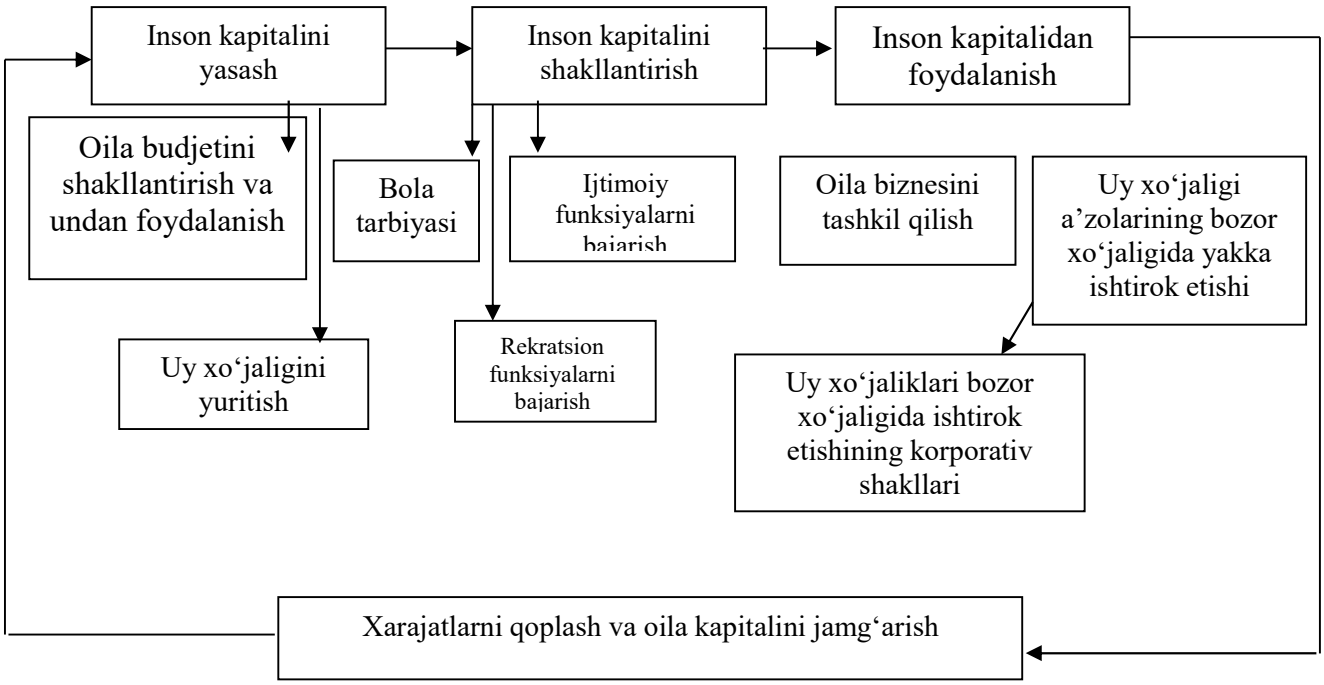
4.3-§. Uy xo‘jaligining xillari

Tayanch so‘zlar va iboralar: *Uy xo‘jaligi, oila, inson kapitali, himoya funksiyalari, buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi, bozor iqtisodiyotida uy xo‘jaligi, o‘tish iqtisodiyoti davrida uy xo‘jaligi.*

4.1-§. Uy xo‘jaligi tashkilot sifatida

Uy xo‘jaligi to‘g‘risida so‘z yuritganda, ikki tushuncha-oila va uy xo‘jaligi tushunchalarni chegaralash lozim. Oila deganda, bir uyda yashashi oila-qarindoshchilik aloqalarining umumiyligi bilan birlashgan guruh tushuniladi. Uy xo‘jaligi esa umumiy vazifalar, yashash joyi, budjet va odatda oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhini o‘zida namoyon qiladi. Boshqacha aytganda, oila faoliyati ko‘plab o‘lchamlarni o‘z ichiga oladi: biologik, demografik, ruhiy, ijtimoiy va b. Uy xo‘jaligi faoliyati esa oilani faoliyat sohasining birgina-iqtisodiy turiga yo‘naltiradi. Uy xo‘jaligining asosiy funksiyasini *inson kapitalini* shakllantirish, undan foydalanish va saqlash deb belgilash lozim. Bu o‘z navbatida, insonning bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va mehnatga tirishqoqligining yig‘indisi sifatida tushuniladi. 4.1-rasmda inson kapitalini shakllantirish bo‘yicha uy xo‘jaligi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari izohlangan. Uy xo‘jaligini yuritish uning a’zolarining oila biznesida ishtiroki hamda oila kapitalini uni shakllantirish va rivojlantirishga yo‘naltirish asosiy masala hisoblanadi.

R.Kouzning “Firmaning tabiati” maqolasida firma tashkiliy tuzilma sifatida “qora quti” deb izohlangan. Bunday tavsif aslida uy xo‘jaligiga nisbatan ko‘proq mos keladi.

4.1-rasm. Inson kapitalini shakllantirish bo‘yicha uy xo‘jaligi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlari

Uy xo‘jaligi uchun faqat “qora qutiga” “kirish”dagi (ish haqi, soliqlar chiqarib tashlangan davlat tomondan ijtimoiy transportlar) va undan “chiqish”dagi (inson kapitali,mehnat, jamg‘arma, iste’mol) omillar ma’lum. J.Gelbreyt ta’kidlaganidek, uy xo‘jaligi odatda iste’mol qiluvchi va ishlovchi shaxs bilan tenglashtiriladi hamda tashkilotni tavsiflovchi hokimiyat munosabatlari bilan bog‘liq bo‘lmagan holda ko‘rib chiqiladi. Aksincha, institutsional nazariya uy xo‘jaligini firmadan va davlatdan farq qiluvchi tashkilotning alohida shakli sifatida tahlil qilishga e’tibor qaratadi. Hokimiyat munosabatlarining uy xo‘jaligi doirasida yuzaga keladigan o‘ziga xoslik shundan iboratki, ular *oddiy* va *shaxslashtirilgan* xususiyatga ega:

4.1-Jadval

Uy xo‘jaligi doirasida yuzaga keladigan o‘ziga xoslik xususiyatlari

Tashkilot xillari	**Hokimiyat munosabatlarining murakkablik darajasi**	**Hokimiyat munosabatlarining personifirlanish darajasi**
Firma	Sodda yoki murakkab	Pozitsion
Davlat	Murakkab	Pozitsion
Uy	Sodda	Personifikatsiyalanga

xo‘jaligi		n

Uy xo‘jaligining asosida yotuvchi hokimiyat munosabatlari haqidagi tezis aniqliklar kiritilishini talab qiladi. Bir tomondan, uy xo‘jaligining faoliyat ko‘rsatishi quyidagilarni nazarda tutadi:

- bolalar harakatlarini nazorat qilish huquqining ota-onalarga topshirilishi, buning o‘rniga bola uchun u haqida qayg‘urish va uni manfaatlarining ta’minlanishi kafolatlanda;

- oilaviy budjetning shakllanishi va sarflanishi ustidan nazorat qilish, huquqining uy xo‘jaligining odatda “oila boshlig‘i” deb nomlanuvchi bir a’zosiga topshirilishi, u barcha oila a’zolarining manfaatlarini ko‘zlab harakat qiladi va ularga o‘zlari alohida erisha olishi mumkin bo‘lgandan ortiq darajadagi farovonlikni ta’minlaydi.

Umuman uy xo‘jaligining maqsadi – o‘z a’zolariga kutilmagan holatlar yuzaga kelishidan qat’i nazar kafolatlangan farovonlik darajasini ta’minlashdan iborat. Uy xo‘jaligining himoya funksiyasi o‘zaro yordam va oila a’zolarini moddiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashning rasmiy va norasmiy me’yorlariga asoslanadi.

Ikkinchi tomondan, uy xo‘jaligi shunday tarzda tashkil etilishi mumkinki, ya’ni u o‘z xususiyatiga ko‘ra a’zolarining mulkiy va boshqa huquq va majburiyatlari aniq belgilangan yollash to‘g‘risidagi shartnomaga yaqin keladi. Bunday holda birgalikda xo‘jalik yuritish to‘g‘risida qaror qilish farovonlikning ma’lum darajasiga rozi bo‘lishni emas, balki uni ko‘paytirishga intilishni aks ettiradi. Unda umr yo‘ldoshini tanlash va bolalarning tug‘ilishi to‘g‘risida qaror qabul qilish sotuv haqida shartnoma tuzish yordamida iste’mol tanlovining alohida holati bo‘lib qoladi. Lekin, so‘nggi holatda biz uy xo‘jaligidan yiroqlashamiz, chunki birgalikda mulkka egalik qilish rejimidan va birgalikdagi budjetni shakllantirishdan voz kechish ehtimoli paydo bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bundan buyon uy xo‘jaligini hokimiyat munosabatlarining, binobarin, tashkilotning alohida varianti sifatida ko‘rib chiqamiz.

Uy xo‘jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, budjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir.

Uy xo‘jaligining asosida hokimiyat munosabatlari yotadi – birgalikdagi iqtisodiy faoliyat ustidan nazorat qilish huquqi uning bir a’zosiga – “oila boshlig‘i”ga o‘tadi.

4.2-§. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli

Firmaning faoliyat ko‘rsatishini ko‘rib chiqishda biz mutaassiblikning axborot xarajatlari va monitoring hamda opportunistiklikdan ogohlantirish xarajatlarini pasaytirishdagi rolini alohida ko‘rsatdik. Firmadan farqli ravishda, uy xo‘jaligining faoliyati ko‘proq mutaassiblik xususiyatiga ega. Buning sababi umuman tranzaksiya xarajatlarini tejashda emas, chunki uy xo‘jaligi doirasida barcha o‘zaro munosabatlar lokallashgan bo‘lib, nazorat qilish osondir va ijtimoiy choralarni qo‘llash uchun imkoniyatlar mavjud. Mutaassibliklar rolini izohlash yo‘llari bir nechta.

Birinchidan, o‘z atrofida o‘ziga ma’qul keladigan muhitni yaratishga bo‘lgan ehtiyoj insonga xos xususiyatdir. Bozorda yoki fuqarolik kelishuvi sohasida harakat qila turib, inson xoh u bozor kon’yunkturasi yoki siyosiy beqarorlik bo‘lsin, o‘zgaruvchan holatlar bilan bog‘liq asablarning taranglashuviga doimiy ravishda duch kelib turadi. Oila va uy xo‘jaligini tashkil etish insonga o‘zini kundalik hayotining bir qismini mutaassiblik yordamida, ya’ni uzluksizlik va oldindan bilish tamoyillariga muvofiq ravishda tashkil etish imkonini beradi. Odatiy kundalik hayot monandlik, insonning shaxsiy xususiyatlariga moslashgan holda xarakatlarning avtonomiyasi va oldindan aytib berilishini ta’minlovchi mutaassibliklar doirasida kechadi.

Aynan mutaassiblik bilan himoyalangan kenglik doirasida dastlab ishonch me’yori paydo bo‘ladi. Entoni Giddens bolada atrofdagi odamlarga bo‘lgan ishonchning paydo bo‘lishini ota-onalarning hatti-xarakatlari bilan bog‘laydi, chunki ular bola unda o‘zini juda qulay his qiladigan tashqi muhitdan himoyalangan kenglikni hosil qilgan holda u haqida qayg‘urishadi. Ushbu kenglikda bola o‘z hatti-harakatlarini to‘liq nazorat qila oladi, harakatlari natijasiga tashqi omillar deyarli ta’sir qilmaydi.

Ikkinchidan, atrofdagi odamlar bilan o‘zaro hamkorlikdagi ko‘plab “o‘yin qoidalari” (kelishuvlar: bozor, industrial, fuqarolik va b.) mavjud sharoitda insonda u

o‘zi bilan o‘zi yolg‘iz qolishi mumkin bo‘lgan sohani shakllantirishga ehtiyoj tug‘iladi. Boshqacha aytganda, insonda “o‘zi uchun kundalik hayotning uning boshqa kishilar va tabiat bilan muloqot aloqalari uning shaxsiyatli o‘xshashlikka erishishi va uni saqlashga ko‘maklashuvchi muhitni yaratish ehtiyoji mavjud”. Ushbu talab ikki sohani – shaxsiy va oshkora hayotni chegaralash orqali amalga oshiriladi. Shaxsiy hayot sohasi oila va uy xo‘jaligini ham o‘z ichiga olib, oshkora hayot sohasidan shaxsiy hayotga aralashmaslikning qonuniy kafolatlari va mutaassibliklar bilan chegaralangan. Aynan insonning o‘zi tomonidan va uning ehtiyojlari zamirida barpo etilgan mutaassibliklar u o‘zi bilan o‘zi yolg‘iz qoladigan kenglikni chegaralaydi.

4.3-§. Uy xo‘jaligining xillari

Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishidagi mutaassibliklar rolinin tahlil qilish uni tarkibining u harakat qiladigan institutsional muhitning o‘ziga xos xususiyatlari bilan shartlanganligini faraz qilishga yordam beradi. Haqiqatdan ham, uy xo‘jaligi insonni tashqi muhitning noaniqligidan, unga yuklatiladigan o‘yin me’yorlari va qoidalaridan, kundalik muammolarga ortiqcha e’tibor qaratishdan saqlaydi. Binobarin, institutsional muhit xususiyatlari (noaniqlik darajasi, rasmiy va norasmiy me’yorlarning o‘zaro nisbati, sodir bo‘layotgan o‘zgarishlar tezligi) uy xo‘jaligining tarkibiga ta’sir ko‘rsatadi. Boshqacha aytganda, firma yoki davlatning universal modeli bo‘lmagani kabi, uy xo‘jaligining ham universal modeli mavjud emas. Shu munosabat bilan uy xo‘jaligining uchta ideal xilini yoritishga harakat qilamiz: bozor instituti hukmronligi sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi, buyruqbozlik iqtisodiyoti instituti xukmronligi sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi va buyruqbozlik iqtisodiyotidan bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida faoliyat ko‘rsatuvchi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida inson kapitalini tiklash bir qator muammolarga duch keladi. Tashqi muhitning barqaror xususiyatga egaligiga qaramasdan, uy xo‘jaligining kundalik hayoti iste’mol tovarlari va xizmatlarning tanqisligi bilan murakkablashadi. Boshqa holatda mahsulotlar yoki kiyim-kechak xarid qilishning mutaassiblik tadbiri ko‘p vaqt, kuch va ruhiy

xayajonlarni talab qiluvchi jarayonga aylanadi. Bundan tashqari, totalitar davlat xususiy sohani himoya qilishning faqatgina kafolatlarini o‘zida namoyon qiladi. Umuman buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida davlat tomonidan himoyalangan shaxsiy hayot sohasining mavjud bo‘lishi haqida gapirib bo‘lmaydi. Bu bilan oila va uy xo‘jaligini kuchaytirishga bo‘lgan talab kuchayadi: faqat ushbu tashkilotlar insonning shaxsiy kengligini himoya qilishga qodir.

Uy xo‘jaligining tarkibi va uning xo‘jalik aloqalari ko‘p jihatdan aynan o‘zaro xizmatlar ko‘rsatish (“sen-menga, men-senga”) tamoyili bo‘yicha faoliyat ko‘rsatgan “g‘arazli aloqalar”ni barpo etish jarayoni bilan shartlanadi. Taqchillik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi eng noyob resurslarni birlashtirish natijasida paydo bo‘ldi. Bunday resurslar tanqis tovarlar va xizmatlarning o‘zlari emas, balki ularga “ruxsat berish xizmatlari” edi. Ruxsat berish xizmati uchun hech qanaqa shaxsiy mablag‘lar kerak emas edi. “Shaxsiy cho‘ntakdan emas, balki davlat yoki jamiyat cho‘ntagidan yordam, xizmat ko‘rsatish sohasiga esa – “o‘zga” mijozlar hisobidan ko‘rsatildi. Tanqis tovar va resurslardan foydalanishda ustunlik partiya-davlat apparati, savdo, transport xodimlari, tez-tez xorijga safar uyushtiruvchilarga (artistlar, sportchilar, diplomatlar), shuningdek, alohida mintaqa va shaharlarning oddiy fuqarolariga (ro‘yxatga ko‘ra) berilardi.

Taqchillik iqtisodiyotida uy xo‘jaligining shakllanishini iqtisodiy jihatdan asoslash uning negizida tanqis tovar va resurslardan foydalanishni kengaytirishdan iborat bo‘ldi. Partiya-davlat ierarxiyasidagi o‘rniga qarab noyob resurslardan foydalanishning tabaqalanishi uy xo‘jaligi va davlatning o‘zaro munosabatlarining alohida xilini shartlab berdi. Uy xo‘jaligi budjet cheklovlari korxonaning budjet cheklovlariga qaraganda ancha qat’iy bo‘lishiga qaramasdan, uy xo‘jaligi tomonidan davlatdan olinadigan pul (ijtimoiy transportlar) va pul bo‘lmagan (nufuz, taqchil tovarlardan foydalanishda ustunlik) shakldagi “renta daromadlari”ni hisobga olish lozim. Uy xo‘jaligi davlatga qaramligining yuqori darajasi buyruqbozlik iqtisodiyotinin *etakratik* tizim sifatida tavsiflash imkonini beradi: “U yoki bu ijtimoiy guruh davlat hokimiyati boshqaruviga va davlat resurslarini taqsimlash tarmoqlariga qanchalik yaqin bo‘lsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy mavqei shunchalik

yuqori bo‘ladi”. Shuning uchun uy xo‘jaligini birinchi galda davlat siyosatining unga partiya-davlat ierarxiyasidagi mavqei asosida rentani olish imkonini beruvchi yo‘nalishlari qiziqtiradi, bular: pensiya, uy-joy kommunal siyosati, ijtimoiy ta’minot siyosati, ta’lim sohasidagi siyosat.

Bozor iqtisodiyotida uy xo‘jaligi. Bozor instituti uy xo‘jaligini kamyob tovarlar va xizmatlarni qidirish hamda ular uchun navbatda turish bilan bog‘liq vaqtning yo‘qotilishidan xalos etadi – xasid qilish jarayoni mutaassiblikka aylanadi. Masalan, Fransiyada juma kuni kechqurun va shanba kuni ertalab supermarketlarda xaridorlar to‘lib-toshadi, shu kunlari kishilar an’anaviy tarzda dam olish kunlari va keyingi xaftaga yetadigan miqdorda xarid qilishadi. Xaridning mutaassiblikka aylanishi natijasida bo‘shab qoladigan kognitiv imkoniyatlar nima uchun sarflanadi? Birinchidan, xarid xatti-harakatining o‘zini optimallashtirishga. Agar buyruqbozilik iqtisodiyotida nimani xarid qilish mumkin bo‘lsa, o‘sha narsani sotib olish muhim hisoblansa, bozor iqtisodiyotida sifat va narxning eng yaxshi o‘zaro nisbati asosida iste’mol qilishda eng ko‘p foydani ta’minlovchi narsani xarid qilish muhim sanaladi. Iste’molni optimallashtirish ishlab chiqaruvchilarning reklama yordamida talabni tartibga solishga intilishi bilan murakkablashadi. Reklama xarid jarayonini mutaassiblikka butunlay aylanishiga to‘sqinlik qilgan holda, doimiy ravishda yangi talablarni shakllantiradi.

Ikkinchidan, uy xo‘jaligining u uchun asosiy daromad manbai bo‘lgan mehnat bozorida ishtirok etishi doimiy nazoratni talab etadi. Uy xo‘jaligi mehnat bozoridagi bandlikning muqobil varinatlari, uy xo‘jaligini yuritish va bo‘sh vaqt o‘rtasida tanlagan holda, mehnat bozorida o‘z inson kapitalini eng foydali tarzda sotishga intiladi. Bir tomondan, uy xo‘jaligining a’zosi egalik qiladigan inson kapitalining o‘ziga xoslik darajasi qancha yuqori bo‘lsa, uy xo‘jaligini yurtish bilan emas, balki o‘z mehnat resurlarini bozorda sotish bilan shug‘ullanish, shunchalik foydali. Ikkinchi tomondan, inson kapitalining o‘ziga xoslik darajasi qanchalik past bo‘lsa, uning egasi uchun uy xo‘jaligini yuritish bilan chegaralanish shunchalik asoslidir. O‘z navbatida, bandlikni optimallashtirish ham uy xo‘jaligi doirasida amalga oshadi.

Uy xo‘jaligining asosiy daromad manbalarini bozor bilan belgilanadigan sohaga yo‘naltirish uning davlatdan kam qaram bo‘lishini ta’minlaydi. Davlatning faoliyati uy xo‘jaligini faqatgina davlat mehnat bozorida bitimlar kafolati sifatida ishtirok etish darajasida va u (soliq kodeksi orqali) uy xo‘jaligi daromadining bir qismiga da’vogar bo‘lishi me’yorida qiziqtiradi.

O‘tish iqtisodiyotida uy xo‘jaligi. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatadigan istitutsional muhitning noaniqligi va beqarorligi mutaassibliklarning mavjud bo‘lishini shubha ostiga qo‘yadi. Bunday sharoitda mutaassibliklar doimiy ravishda qayta ko‘rib chiqilishini talab qiladi, ya’ni ular inson ongining ongsiz sohasidan ongli va doimiy e’tiborni talab etuvchi sohasiga o‘tadi. Islohotlar qanchalik faol amalga oshirilsa, ularning mutaassibliklarga nisbatan yemiruvchi ta’siri shunchalik kuchli bo‘ladi. Bundan o‘tish iqtisodiyotida uy xo‘jaligining maqsadi kelib chiqadi: uy xo‘jaligining himoya funksiyasini saqlab qolishga intilish borgan sayin ortib boruvchi sa’y-harakatlarni va imkon qadar ko‘p e’tiborni talab etadi.

Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va renta daromadlari (pensiyalar, ijtimoiy to‘lovlar, xodimning obro‘si) bilan yuzaga keladigan noaniqliklar uy xo‘jaligini o‘z faoliyatini maksimal tarzda diversifikatsiya qilishga majbur etadi, axir har qanday daromad manbai ham barqaror manba sifatida qaralishi mumkin emas. A’zolarining inson kapitalini takror ishlab chiqarishga aniq ixtisoslashuviga tayanadigan bozor xilidagi uy xo‘jaligidan farqli o‘laroq, o‘tish iqtisodiyotidagi uy xo‘jaligi ishchi kuchini mehnat bozorida sotish bilan ham, ijtimoiy transportlarni iste’mol qilish bilan ham, shuningdek, tomorqa yeri yordamida o‘zini o‘zi ta’minlash va ko‘plab boshqa faoliyat turlari bilan ham shug‘ullanadi.

4.2-Jadval

Uy xo‘jaligi va ularning eng asosiy shakllarining o‘ziga xos tavsiflari quyidagi jadvalda umumlashtirilgan

Taqqoslash ko‘rsatkichlari	**Bozor uy xo‘jaligi**	**Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi**	**O‘tish iqtisodiyotidagi uy xo‘jaligi**
Maqsadli funksiya	To‘lovga qodir talabning	Resurslar tanqisligi	Yashovchanlik qobiliyatini yo‘qotmaslik

	chegaralanganligi sharoitida foydalalikni ko‘paytirish. Budjet cheklovlari yagona chegaralovchi omil sifatida	sharoitida foydalalikni ko‘paytirish. Budjet cheklovlaridan tashqari, vaqt va ijtimoiy cheklovlar ham muhim	
Resurslar	Asosiy ishdagi maosh	Asosiy ishdagi maosh + bo‘sh vaqtning mavjudligi (asosiy ishga bog‘liq) + aloqalar + tarnsfertlar	Rasmiy, norasmiy va kriminal bandlikdan va renta daromadlari sifatida olinadigan resurslar “portfeli”
Budjet cheklovlarining qat’iyligi	Mutlaq qat’iy: uy xo‘jaligi maoshdan tashqari boshqa daromad manbalariga ega emas	Davlat uy xo‘jaliklariga transfertlar shaklida daromadlarning katta qismini olish imkonini beradi	Daromadlar turli manbalari o‘rtasidagi chegaralarning egiluvchanligi farovonlik va pul daromadlari miqdorlari o‘rtasidagi qat’iy bog‘liqlik olib tashlashga imkon beradi
Jamg‘armalarning muhimligi va ularning miqdori	Jamg‘armalar miqdori jamg‘arishga bo‘lgan moyillik chegarasi miqdori va jamg‘armaning maqsadi bilan izohlanadi	Jamg‘armalar ham majburiy (tanqislik va barcha daromadni sarflash imkoniyatining yo‘qligi tufayli), ham ixtiyoriy xususiyatga ega, bunda majburiy jamg‘armalar tanqislik intensivligining o‘sishiga qarab o‘sadi	Jamg‘armaga nisbatan “sug‘urta” yuklamasi maksimal darajada, ular muhim, lekin ularning miqdori ikki tendensiya-mumkin qadar ko‘proq jamg‘armaning zaruriyligi va jamg‘armarish uchun joriy daromadlarning yetishmasligi kabi ikki tendensiyaning qarama-qarshi harakati natijasida aniqlanadi
Iqtisodiy resurslarni birlashtirishni	Uy xo‘jaligi a’zolarining har	Oila asosida alohida turdagi noyob	Har bir oila a’zosidan mustaqil daromad manbalarining mavjud

ng maqsadga muvofiqligi	biri noyob resurslarga ega, shuning uchun oila qurish uzoq muddatli investitsiyalash to‘g‘risidagi qaror bilan aynan bir xil	resurslarni birlashtirish yotadi-aloqalarga, ma’muriy huquqlarga (propiska, partiyaga a’zolik) ega bo‘lish	bo‘lishi xatarni kamaytirishga imkon beradi
Uy xo‘jaligining optimal hajmi (shu jumladan, bolalar to‘g‘risida qaror qabul qilish)	Uy xo‘jaligining o‘sishi noyob resurslar ishlab chiqarish imkoniyatining pasayishiga qarab to‘xtatiladi	Uy xo‘jaligining hajmi o‘ta noyob resurslarni olish xarajatlari bilan cheklangan-aloqalar, turar-joy va h.k.	Uy xo‘jaligi a’zolarining o‘xshash turdagi bandligi tufayli xatarlar diversifikatsiyasining chegaralanganligi bilan belgilanadi
Ichki tuzilma	Oddiy pag‘onali, bunda “boshliq” mavqeini egallagan jins ahamiyatga ega emas (eng noyob aktivga ega bo‘lgan shaxs boshliq hisoblanadi)	Oddiy pag‘onali, partiya-davlat tizimida eng yuqori o‘rninin egallagan oila a’zosi “Oila boshlig‘i” hisoblanadi, ko‘proq bu erkaklardir	Oddiy pag‘onali, jinsi va oiladagi o‘rnidan qat’i nazar eng barqaror daromadga ega bo‘lgan uy xo‘jaligi a’zosi “boshliq” hisoblanadi
Davlatga nisbatan munosabat	Davlat bozor “xato”larini to‘g‘rilash mexanizmi sifatida ko‘rib chiqiladi, o‘z navbatida soliqlarning to‘lanishi ratsional tarzda amalga oshadi	Davlat uy xo‘jaligi farovonligining so‘nggi bosqichidagi kafolat sifatida qabul qilinadi, o‘z navbatida, soliqlarni to‘lash burch hisoblanadi	Uy xo‘jaligi davlat faoliyatida o‘zining yashovchanlikni yo‘qotmaslik uchun to‘sqinlikni ko‘radi (uy xo‘jaligi faoliyati sektorlari o‘rtasidagi to‘siqlar manbasi, o‘z navbatida soliqlarni to‘lash o‘lpon sifatida qabul qilinadi)
Uy xo‘jaligi uchun eng muhim	Mehnat munosabatlari sohasidagi siyosat, soliq	Pensiya, uy-joy-kommunal siyosati, ijtimoiy	Sog‘liqni saqlash sohasidagi siyosat, ijtimoiy ta’minot tizimi va pensiya tizimi siyosati ustivor

bo‘lgan ijtimoiy siyosat sohasi	siyosati, ta’lim sohasidagi siyosat uy xo‘jaligi uchun ustivor hisoblanadi. Barcha ushbu yo‘nalishlar uy xo‘jaligining bozordagi daromadlariga taalluqli	ta’minot siyosati, ta’lim sohasidagi siyosat ustivor soha hisoblanadi. Barcha ushbu yo‘nalishlar o‘ta noyob resurslarga ega bo‘lishga taalluqli	hisoblanadi. To‘g‘ri ma’noda uy xo‘jaligining yashovchanligi ushbu sohalardagi davlat siyosatiga bog‘liq.

Xulosa

Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va renta daromadlari (pensiyalar, ijtimoiy to‘lovlar, xodimning obro‘si) bilan yuzaga keladigan noaniqliklar uy xo‘jaligini o‘z faoliyatini maksimal tarzda diversifikatsiya qilishga majbur etadi, axir har qanday daromad manbai ham barqaror manba sifatida qaralishi mumkin emas. A’zolarining inson kapitalini takror ishlab chiqarishga aniq ixtisoslashuviga tayanadigan bozor xilidagi uy xo‘jaligidan farqli o‘laroq, o‘tish iqtisodiyotidagi uy xo‘jaligi ishchi kuchini mehnat bozorida sotish bilan ham, ijtimoiy transportlarni iste’mol qilish bilan ham, shuningdek, tomorqa yeri yordamida o‘zini o‘zi ta’minlash va ko‘plab boshqa faoliyat turlari bilan ham shug‘ullanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Uy xo‘jaligi ta’rifini keltiring va uning tashkilot sifatidagi o‘ziga xos xususiyatlari nimalardan iboratligini ayting.

2. Oila bilan uy xo‘jaligi o‘rtasidagi farq nimada?

3. Uy xo‘jaligini yuritish va inson kapitalini shakllantirishda qanday vazifalar (funksiyalar) amalga oshiriladi?

4. Uy xo‘jaligining qanaqa shakllari mavjud va ularning bir-biridan farqi nimada?

5. Uy xo‘jaligi va ularning eng asosiy shakllarining mazmunini tushintiring

6. O‘tish iqtisodiyotida uy xo‘jaligining ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari

7. *Bozor iqtisodiyotida uy xo‘jaligining mazmun mohiyati*
8. *Buyruqbozlik iqtisodiyotida uy xo‘jaligi*
9. *Uy xo‘jaligi doirasida yuzaga keladigan o‘ziga xoslik xususiyatlari*
10. *Asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar va renta daromadlari*

V-BOB. INSTITUTSIONAL IQTISODIYOTDA REJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI

Reja:

5.1-§. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi

5.2-§. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

5.3-§. Bozor konstitutsiyasi normalari

5.4-§. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

5.5-§. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash

Tayanch tushunchalar va iboralar: *Iqtisodiyot konstitutsiyasi, buyruqbozlik va bozor konstitutsiyalari, oddiy utilitarizm, maksimal personifikatsiyalash, «sen – menga, men - senga», qonunga tilda buysunish, murakkab utilitarizm, ratsional maqsadli fe'l-atvor, depersonifikatsiyalangan ishonch, empatiya, legalizm, mulkchilik huquqlari, umumiy va fuqarolik huquqlari, deduksiya, pretsedent.*

5.1-§. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi

Normalar individlarning o‘zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Individ kontragent harakatlarini tushunish va o‘z harakatini ular bilan muvofiqlashtirish uchun u yoki bu normani tanlash barobarida umuman tizimning barqarorligini ta’minlaydi. Individ normadan chetga chiqsa, uni normaga qaytaruvchi tartibga solish mexanizmining mavjudligi normalar tizimini shakllantiradi. Shuningdek, normalar tizimi makro va mikrodarajalar o‘rtasidagi asosiy bog‘lovchi bo‘g‘inga aylanadi.

Individlarning iqtisodiy faoliyat ko‘rsatishini ta’minlovchi normalar tizimi iqtisodiyot konstitutsiyasi deyiladi. Iqtisodiyot konstitutsiyasi buyruqbozlik va bozor tizimlarida o‘zaro zid normalarga amal qiladi. Masalan, bozor tizimi faqat individlar o‘zlarining kundalik iqtisodiy faoliyatida u asoslanadigan normalardan foydalangan darajaga qarab barqaror va takror ishlab chiqarishga qodir bo‘ladi. O‘zining shaxsiy manfaatlarini ko‘zlovchi individlar o‘rtasidagi bitimlardan

makroiqtisodiy darajaga o‘tish bozor xatti-harakatlari normalari orqali amalga oshiriladi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar tizimi surunkali taqchillik, ya’ni resurslarning yetishmasligini o‘zida namoyon etadi. Taqchillikning ma’lum darajada barqarorlashuvi hamda iqtisodiy agentlar ushbu darajaga moslashuvi tizimda *normal taqchillik* holatini yuzaga keltiradi. Bunda buyruqbozlik iqtisodiyoti uchun xos bo‘lgan navbatning normal uzunligi, resurslar va tayyor mahsulotlarning normal zahiralari va hokazolar tushuniladi. Boshqacha aytganda, nafaqat Valras bo‘yicha umumiy muvozanat iqtisodiy tizimning barqaror holati bilan cheklaniladi, balki tizim hatto muvozanatsiz holatda ham barqarorlashishi mumkinligi namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, buyruqbozlik va bozor tizimlarida qo‘llaniladigan normalarning tarkibiy tuzilishini quyidagi jadvalda ko‘rish mumkin.

5.1-Jadval.

Iqtisodiyot konstitutsiyalari normalarining guruhlanishi

Bozor konstitutsiyasi	**Buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasi**
Murakkab utilitarizm	Oddiy utilitarizm
Ratsional maqsadli fe’l-atvor	Mafkuraviy qadriyat ratsionalligi
Depersonifikatsiyalangan ishonch	Personifikatsiyalangan ishonch
Empatiya	«Sen – menga, men - senga»,
Ijobiy ma’noda erkinlik	
Qonunga ixtiyoriy bo‘ysunish	Qonunga tilda buysunish

Quyida ushbu normalarning iqtisodiyotda amalda namoyon bo‘lishi ko‘rib chiqilgan.

5.2-§. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari

Buyruqbozlik iqtisodiyotining normal holatlari uchun zarur bo‘lgan normalardan biri oddiy utilitarizm hisoblanadi. Bunda individ tomonidan o‘z foydaliligini oshirilishi o‘ziga xos ravishda namoyon bo‘ladi. Ya’ni, **oddiy utilitarizm** - individning samarali faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan holda o‘z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Individ iste’mol madaniyatidagi oddiy utilitarizm “kvartira – mashina – dala hovli” uchligida aks etadi. Individda bunday idealning tarqalishi va qulay hayot sharoitlarini ta’minlashga intilish sho‘rolar (sovetlar) jamiyati namunasida XX asrning 70-80-yillardagi o‘ziga xos shaklga ega tendensiyalar bilan tavsiflanadi. Bunda iste’molning ma’lum darajasiga erishish uchun noyob (taqchil) resurslardan foydalanish imkoniyati samarali mehnat bo‘yicha emas, balki ma’lum kasb toifasidagi xodimlar (savdo sohasi, byurokratik apparat, temir yo‘l va havo yo‘li transporti xodimlari, chet elga chiqish imkoniyatidagilar) o‘rtasida bo‘lingan edi.

Ya’ni, utilitarizm normasi buyruqbozlik iqtisodiyotida faqat oddiy shaklda – individning samarali faoliyat bilan bog‘liq bo‘lmagan holda foydalilikni oshirishga intilishi sifatida mavjud bo‘lgan. Ikkinchidan, taqchillik sharoitidagi iste’molda foydalilikni oshirishga intilish navbatda turish zarurligi, asabbuzarliklar, ovoragarchiliklar, janjallar (nizolar) tufayli kelib chiqqan yuqori ruhiy kechinmalar bilan cheklandi. Buyruqbozlik tizimining bu tavsifi «sabr chegarasi» tushunchasi bilan ham izohlanadi. Sabr chegarasi deganda nizolar va keskinliklar jamlanishining undan keyin iqtisodiy agentlar shikoyat qila boshlaydigan va norozilik namoyish etadigan darajasi tushuniladi. Shunday qilib, buyruqbozlik iqtisodiyotining birinchi normasi *oddiy* va *cheklangan utilitarizmdan* iborat.

Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari tizimining ikkinchi unsuri to‘liqsiz ratsional faoliyat bilan izohlanadi. Bunda, birinchi navbatda axborotning cheklanganligi va to‘liqsizligi bilan shartlangan to‘liqsiz ratsionallik tushuniladi. Iqtisodiy agentlar erkin shakllanmagan narx va taqchil resurslar sharoitida narxlardagi mavjud axborotni narxga taalluqli bo‘lmagan – zahiralar hajmi, navbatlarning uzunligi va hokazolar haqidagi ma’lumotlar bilan to‘ldiradilar. Natural ko‘rsatkichlarda axborot olish esa, hamma vaqt uni yig‘ish bilan bog‘liq yuqori darajadagi xarajatlarni keltirib chiqaradi. Natijada tizimda «nizo», ya’ni sotuvchilar va xaridorlar pozitsiyalarini muvofiqlashtirishda kechikishlar paydo bo‘ladi. Nizo prognozlardagi xatolar, manfaatdor shaxsda boshqa sub’ektlarning holati va maqsadlari to‘g‘risida axborotning mavjud emasligi, manfaatdor shaxsning qaror qabul qilishdagi beqarorligi, o‘zgaruvchan sharoitga moslashishdagi o‘ng‘aysizligi

shakliga ega bo‘ladi. Bundan tashqari, to‘liqsiz ratsional faoliyat, iqtisodiy agent uchun faqat tashqaridan belgilangan maqsadlarga erishish vositalarini tanlash erkinligi bilan shartlangan. Mafkura bilan belgilangan partiya-xo‘jalik apparatining mafkuraviy maqsadlari reja topshiriqlari shaklini qabul qiluvchi muayyan ma’muriy va xo‘jalik vazifalariga aylanadi. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub’ektlarning faoliyati– mafkuraviy qadriyat ratsionalligi normasiga asoslanadi.

Ishonch normasi ikkita shaklda davlatga ishonch sifatida va bir birini yaxshi bilgan shaxslar doirasi bilan cheklangan mikrodarajadagi ishonch sifatida mavjud bo‘ladi. Har qanday ahamiyatli bitimning davlat organiga: partiya, reja, ta’minot organiga murojaat etish bilan bog‘liqligi sababli davlatga ishonmasdan turib, yo‘l tutishning iloji yo‘q. Bunday vaziyatda bevosita kontragentga ishonish mutaqo ortiqcha – davlat uchinchi tomon sifatida bitim shartlarining bajarilishini kafolatlaydi. Biroq mikrodarajadagi *ishonch* baribir *maksimal personifikatsiyalangan* shaklda mavjud bo‘ladi.

Bu norma ham uy xo‘jaligida, ham korxonada amal qiladi. Uy xo‘jaligining ijtimoiy va iqtisodiy hayotida og‘irlik markazining oila-qarindoshchilik tarkibiga, do‘stlar va tanish-bilishlarga ko‘chiriladi. Masalan, o‘zaro hamkorlik umuman vrach, sartarosh bilan emas, balki *tanish* vrach yoki sartarosh bilan amalga oshiriladi. Korxonalar xatti-harakatini ham huddi shunday ta’riflash mumkin. Ulardan har biri barqaror sherikchilik doirasiga ega bo‘lib, bunda ushbu korxonalar rahbarlari o‘rtasida shaxsiy darajada ishonchli munosabatlar yo‘lga qo‘yiladi. Ya’ni, direktorlar o‘rtasida o‘zaro yordam va o‘zaro ishonch tamoyillari asosiga qurilgan korporativ munosabatlar shakllanadi.

Buyruqbozlik iqtisodiyotining navbatdagi bazaviy normasi *«sen – menga, men - senga»*, yoki o‘zaro xizmatlar ko‘rsatish to‘g‘risidagi kelishuvdir. Taqchil resursni olishning keng tarqalgan variantlaridan biriga ko‘ra, iste’molchi va yetkazib beruvchi vaqti vaqti bilan vazifalarini almashtirib turadi, ya’ni “bugun men po‘lat berib turaman, sen esa ertaga boltdan yordam qilib turasan”. Aynan har qanday barter bitimining asosida «Sen – menga, men - senga» normasidan foydalanish yotishiga

ishonch hosil qilish mumkin. Hatto, barter almashuvi zanjir bo‘yicha amalga oshirilishi mumkin bo‘lsa-da, ushbu normaga lokal va tanish-bilishlar doirasi bilan cheklangan xususiyatni yo‘qotish imkonini bermaydi.

Va nihoyat, *qonunga bo‘ysunish* normasi. Har qanday o‘zaro munosabatning davlat nazorati ostida bo‘lishiga qaramay buyruqbozlik iqtisodiyoti doirasida qonunlar partiya manfaatlariga bo‘ysungan. Buning uchun rasmiy asos bo‘lmasa-da, partiya qarorlari *de fakto* qonun kuchiga ega bo‘lgan. Hatto e’lon qilingan *de yure* umumxalq mulkchilik shakli ham *de fakto* mulkchilik shakli bilan, xususan, byurokratik organlar – «idoralar» (vazirliklar va idoralar) mulki bo‘lgan. Byurokratiyaning bunday o‘zboshimchaligi oddiy fuqarolarning qonunga nisbatan munosabatiga aks ta’sir o‘tkazgan. Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyotida iqtisodiy sub’ektlarning xatti-harakati *qonunga tilda buysunish* normasi sifatida tavsiflanadi. Demak, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasining asosiy normalari tizimning muvozanatsiz holatini barqarorlashtirga xizmat qiladi.

5.3-§. Bozor konstitutsiyasi normalari

Bozor konstitutsiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o‘zaro shartlangan normalari yig‘indisini tashkil etadi. Bozorlardagi barqaror muvozanat bozor normalaridan foydalanishning natijasi hisoblanadi Bozor konstitutsiyasining asosida yotuvchi birinchi norma – *murakkab utilitarizm* normasi bo‘lib, u nafaqat individni o‘zining foydaliligini oshirishga yo‘naltirishni, balki uning olinadigan foyda bilan o‘zining samarali faoliyati o‘rtasidagi aloqani anglab yetishini nazarda tutadi. **Ya’ni, murakkab utilitarizm** – individ tomonidan o‘z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Murakkab utilitarizm normasi individning ehtiyojlar darajasi va samarali faoliyati o‘rtasidagi nomuvofiqlikni istisno etadi. Ba’zan, bunday nomuvofiqlik yuqori ishlab chiqarish salohiyatiga va yuqori mehnat samaradorligiga ega bo‘lmagan mamlakat aholisi o‘rtasida yuqori iste’mol standartlarining tarqalishida yuzaga

keladigan «nomuvofiq kutishlar inqiloblari» asosida yotadi. Ushbu vaziyatda asosan ommaviy axborot vositalari orqali yuz beradigan yangi iste'mol standartini qabul qilish jamiyatda hukmronlik qiluvchi samarali faoliyat modeliga taalluqli bo'lmaydi.

Bundan tashqari, qulay sharoitlar mavjud bo'lganida oddiy utilitarizm foydalilikni oshirishni rentani qidirishga aylantirishni nazarda tutadi. Mukammal raqobat vaziyatidan har qanday chetga chiqish, almashish (tariflar, kvotalar) uchun cheklovlar o'rnatilishi oddiy utilitarizm sa'y-harakatlarini rentani qidirishga yoki, boshqacha aytganda, foydaga samarasiz yo'naltirilishga aylantiradi. Individning rentani ko'paytirishga intilishini normativ cheklash sifatida murakkab utilitarizm, ya'ni individ tomonidan boshqalar ziyoniga emas, balki faqat o'z faoliyati hisobidan yutuqqa erishish mumkinligining tan olinishi muqobil variant hisoblanadi.

Agar utilitarizm normasi individning maqsadli funksiyasini belgilasa, ***ratsional maqsadli fe'l-atvor (hulq, xatti-harakat)*** normasi foydalilikni muayyan vazifalarning hal etilishi bilan bog'lagan holda oshirishni muayyanlashtiradi. Ma'lumki, ratsional maqsadli fe'l-atvor individ tomonidan o'zining ratsional qo'yilgan va o'ylangan maqsadiga erishish uchun tashqi olam predmetlari va *insonlarning* ma'lum fe'l-atvoridan foydalanishini nazarda tutadi. Axborotning to'liqsizligi va uni qayta ishlash bo'yicha kognitiv qobiliyatlarning cheklanganligi sharoitida ratsional maqsadli fe'l-atvor nayrang qilishga aylanadi: agar individ katta hajmdagi axborotga ega bo'lsa, u o'zining kontragenti bilan nayrang qiladi. Individ shu usul bilan atrofidagilarni o'z maqsadiga – foydalilikni oshirishga erishish vositasiga aylantirishga urinadi.

Ayrim agentlarning foydalnilgan avtomobillar bozori va «ma'naviy xatar» bilan bog'liq sug'urta bozorida boshqalarni ziyonga uchratishi axborot asimmetriyasidan foydalanishga klassik misol bo'ladi. Bunday ayyorlik, yaqqol yoki nozik shaklda aldash bilan shaxsiy manfaat ko'zlanadigan xatti-harakatga opportunizm nomi berilgan. Ratsional maqsadli fe'l-atvorni opportunizmga aylantirishga qarshi kafolatlar barcha ishtirokchilar faoliyatining quyidagi yo tarkibiy yoki rasmiy-huquqiy jihatlari bilan tavsiflanadi:

- mukammal kognitiv qobiliyat va almashuvda to'liq axborotga ega bo'lish;
- shartnoma tuzishda maxsus taomillardan foydalanish.

Ikkinchi jihat optimal shartnoma nazariyasini maxsus o‘rganish predmeti hisoblanadi, shuning uchun bu yerda bozor konstitutsiyasining ikkinchi unsuri sifatida *to‘liq ratsionallik* mezonlariga javob beruvchi *ratsional maqsadli fe’l-atvor*ni ta’kidlash lozim.

Maqsadli ratsional fe’l-atvor shakllanishining asoslardan biri atrof-muhit predmetlari va odamlarning fe’l – atvorini kutilayogan voqelikka nisbatan mos ravishda ayta olishdir. Individ tomonidan qabul qilinadigan qarorlar xatarining kontragent faoliyati asosida aniqlangan vaziyatlari kutilayotgan voqelikka kontragent xarakatlarining mos bo‘lishi uchun o‘ta ahamiyatlidir. O‘zaro bog‘liqlar sharoitida individlar o‘rtasidagi munosobatlarni tartibga soluvchi norma sifatidagi ishonch bo‘lgan taqdirda maqsadli ratsional harakatga erishiladi. Qachonki, individga o‘z harakatini boshlashidan oldin atrofdagi harakatlar aniq bo‘lib, individ tanloviga ayrim atrofdagi harakatlar bo‘yicha kutilishlarning ta’sir qilishi ishonch deyiladi. Bozordagi bitim bilan depersonifikatsiyalangan ishonch o‘rtasida aloqadorlik oldindan to‘lovlarning amal qilishida namoyon bo‘ladi. Bu eng oddiy bozor bitimi hisoblanadi. Iqtisodiyoti rivojlangan malakatlarda ishonchning depersonifikatsiyalanganligi bo‘yicha o‘tkazilgan so‘rovlarga javoblar (Daniya-94 %; Germaniya-90 %; Fransiya-84%)da yuqori natijalar olingan.

Bozor konstitutsiyasining yana bir normasi empatiya bo‘lib, bunda individ o‘zini kontragent o‘rniga qo‘yib ko‘radi va uning barcha kechinmalari, qiziqishlari va mo‘ljallarini bozor subekti sifatida o‘zidan o‘tkazishga harakat qiladi. Ayrim shaxslar doirasi bilan cheklanmagan empatiya individning o‘z xarakatlarida erkinlikka chiqqani bilan bog‘liq. Insonning faoliyati qancha erkin bo‘lsa, u atrofdagilarning harakatini shuncha yaxshi tushunadi va uni oldindan ayta oladi. Bu erkinlik normasining ratsional asoslangan maqsadga erishishda to‘siq emas, muvaffaqiyat shartiga aylanishini ta’minlaydi. So‘nggi norma legalizm bo‘lib, bunda qonunni hurmat kilish va o‘z ixtiyoriga ko‘ra, unga bo‘ysinish tushuniladi. Bu norma ayni chog‘da, mulkiy huquqlarning samarali himoya qilinishiga ham yo‘l ochadi. Yuqorda bayon etilganlardan shu narsa kelib chiqadiki, bozor konstitutsiyasi

normalarida ham ayrim nuqsonlar mavjud bo‘lgani holda, ularning o‘zaro bog‘liq tarzda amal qilishi tizimning muntazam takomillashuviga xizmat qiladi.

5.4-§. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash

Individlar uchun mulkchilik huquqlarini o‘rnatish hamda bu huquqlarga ularning amal qilish zarurati qonunga ixtiyoriy bo‘ysunish normalari bilan o‘zaro uzviy bog‘langan. Mulkchilik huquqlari individlar o‘rtasida yuzaga keladigan o‘zaro munosabatlardagi noaniqlikni kamaytiruvchi institutlardan biri hisoblanadi.

Mulkchilik xuquqlarini tahlil qilish uchun ikkita fermer o‘z podalarini biri past hosildor bo‘lgan ikkita yaylovda o‘tlatishi misolini ko‘rib chiqamiz. Berilgan holatga ko‘ra, yem-hashak zahiralari ushbu yaylovlarning har birida bir vaqtning o‘zida ikkita podani o‘tlatish imkonini bermaydi.

5.2.-jadval

Fermerlarning yaylovlaran foydalanish imkoniyatlari

Ko‘rsatkichlar		2-fermer	
		Birinchi yaylovda o‘tlatish -R_2	Ikkinchi yaylovda o‘tlatish- 1- R_2
1-fermer	Birinchi yaylovda o‘tlatish - R_1	2; 2	8; 4 [N_2 R_2 R St_1]
	Ikkinchi yaylovda o‘tlatish -1- R_1	4; 8 [N_1 R_1 St_2]	1; 1

Ushbu holatda Pareto bo‘yicha optimallik nuqtai nazaridan ikkita bir xil yakun (4; 8) yoki (8; 4) mavjud. Yakunlardan birini qayd etuvchi institutsional qarorlar bir nechta bo‘lishi mumkin. Ulardan eng oddiysi yaylovdan foydalanishdagi ustuvorlikni unga birinchi bo‘lib o‘z podasini olib kelgan fermerga beruvchi qoidani qo‘llashdan iborat. Kelish tartibi bo‘yicha noyob resurs (yaylov)ni taqsimlash - navbat instituti faoliyat ko‘rsatishining asosida yotuvchi tamoyillardan birini aks ettiradi. Biroq navbat institutidan foydalanish podani qaysi yaylovga olib borish to‘g‘risida qaror

qabul qilish vaqtida fermerlarning ikkilanishini kamaytirmaydi, balki oshiradi. Bundan tashqari, ikkilanish undan keyin ham har safar yaylovni tanlashda takrorlanadi.

Yaylovda mulkchilik huquqlarining o‘rnatilishigina masalani hal etishning muqobil varianti bo‘ladi. Masalan, 1-fermer birinchi yaylovning, 2-fermer esa ikkinchi yaylovning mulkdori hisoblansin. Hatto fermerlarning nafliligi nuqtai nazaridan bunday qarorning nomutanosibligini hisobga olgan holda, *ikkalasining* ham manfaatlari yo‘lida mulkchilik huquqlarini tan olish va hurmat qilish lozim. Kam hosilli yaylovni oluvchi ikkinchi fermerning mulkchilik huquqlari joriy etilgunga qadar va undan keyingi nafliligini taqqoslaylik.

Mulkchilik huquqlari o‘rnatilgunga qadar ikkinchi fermer, agar u podasini birinchi yaylovga olib borsa, $2\ R_1 + 8\ (1- R_1) = 8-6R_1$ ga, agar u podasini ikkinchi yaylovga olib borsa, $4\ R_1 + 1\ (1- R_1) = 3R_1 + 1$ ga ega bo‘ladi. So‘ngra, ikkinchi fermer tomonidan birinchi yaylovning tanlanishi ehtimolini hisobga olgan holda, R_1, $EU = R_2\ (8-6R_2)\ (3R_1+1)$ga, oddiy holatda $R_1 = R_2 = 1/2$ ga ega bo‘lamiz, bu EU = 3,75 ni beradi. Mulkchilik huquqlari o‘rnatilganidan keyin esa ikkinchi fermerga 4; ya’ni, 4>3,75 ga teng bo‘lgan yutuq kafolatlangan.

Ikkala fermer ham bir vaqtning o‘zida bitta yaylovdan foydalangan hollarda past yutuqlarga erishishiga alohida e’tiborni qaratish lozim. Mazkur holat ochiq foydalanishda bo‘lgan resurslarni nooqilona iste’mol qilishda o‘z aksini topadigan «jamoat mulki fojiasini» namoyon etadi. Bunday resurslardan foydalanishning xususiy va jamoat sarf-xarajatlarining nomuvofiqligi ularning tugashiga olib keladi. Boshqacha aytganda, resursga nisbatan mulkchilik huquqlari aniq o‘rnatilmagan hollarda uning iste’mol qilinishi salbiy tashqi ta’sirlar yoki eksternallarning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq. Yana misol tariqasida ikkala fermer tomonidan bir vaqtning o‘zida bir yaylovdan foydalanilishini tasvirlovchi holatni ko‘rib chiqaymiz. Misolda ishlab chiqarishning faqat ikkita omili – fermerlarning yeri va mehnati hisobga olinsin.

Faraz qilaylik, yaylovga qo‘shimcha mehnat birligi sarflangan, ya’ni birinchi fermer egallagan yaylovga ikkinchi fermer o‘z podasini olib keldi. Ushbu holatda

qo‘shimcha mehnat sarfining samarasi pasayadi. Ishlab chiqarish (yetishtirish) umumiy hajmi oshgani holda qo‘shimcha mehnat qilgan fermerning manfaatdorligi pasayadi va o‘rtacha mahsulotning kamayishi yuz beradi. Agar yaylov xususiy mulkchilikda bo‘lsa, u holda mulkdorning shaxsiy sarf-xarajatlari ko‘proq samara keltiradi va renta eng yuqori bo‘ladi. Agar yaylov umumiy foydalanishda bo‘lsa, mehnat sarfi samaradorligining darajasi pasayib, renta yo‘qoladi. Yuqorida bayon etilganlarga yakun yasab, ta’kidlash lozimki, mulkchilik huquqlarining o‘rntilishi kamida ikkita sababga ko‘ra iqtisodiy agentlar manfaatlariga mos keladi, ya’ni ularning o‘zaro hamkorligidagi noaniqlik (ikkilanish) kamayadi va resurslardan foydalanish optimallashadi.

5.5-§. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash

Mutaxassislarning hisoblashlaricha, o‘ntagacha bo‘lgan huquqiy an’analar (roman-german huquqiy oilasi, umumiy huquq, musulmon huquqi, xitoy huquqi, afrika huquqi, so‘nggi vaqtlargacha mavjud bo‘lgan sosalistik huquq va h.k.)da mulkchilik huquqiga va uni o‘rnatish taomiliga nisbatan alohida qarashlar mavjud. Biroq, iqtisodiy agentlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning bozor tamoyillari nuqtai nazaridan ikkita huquqiy an’ana – umumiy (yoki pretsedent) huquq va fuqarolik (yoki roman-german) huquqi alohida qiziqish uyg‘otadi. Aynan ushbu huquqiy an’analar Yevropa mamlakatlarida bozor shakllanishining asosida yotadi (umumiy huquq - Buyuk Britaniya va uning mustamlakalarida, shu jumlaan AQShda, fuqarolik huquqi – kontinetal Yevropa mamlakatlarida). Ushbu ikkita an’ana o‘rtasidagi farqlar ancha katta bo‘lib, ular ko‘plab jihatlarga taalluqli. Birinchidan, huquq manbalari bir biridan farq qiladi. Fuqarolik huquqida yangi normalar mavjud qonunlar (konstitutsiya, kodekslar, oddiy qonunlar, reglamentlar va dekretlar)dan *deduksiya* asosida qabul qilinadi. Umumiy huquqda, aksincha, *pretsedent* markaziy rol o‘ynaydi. Pretsedent deganda an’analar va shularning o‘xshash masalalar bo‘yicha avvalgi qarorlari tushuniladi. Masalan, mulkchilik huquqini oshkora (qonuniy) tarzda da’vogar ushbu huquqni *de fakto* uzoq davr mobaynida amalga oshirib kelganligini

isbotlash asosida ham mustahkamlash mumkin. Yerga nisbatan oshkora mulkchilik huquqi, uning amaldagi foydalanuvchisiga 12-20 yillik davr mobaynida foydalanish bo‘yicha, agar shu vaqt ichida boshqa hech kim mulkchilik uchun undanda asosliroq da’vo qilmasa, mustahkamlanadi.

Ikkinchidan, ikkala an’ana bir biridan sudyaga huquqiy qaror qabul qilish uchun beriladigan daraja bilan farq qiladi. Fuqarolik huquqida sudyaning xatti-harakatini «qonunga bo‘ysunish» atamasi bilan belgilash mumkin: uning vazifasi bahs-munozarali vaziyatni eng asosli tarzda yorituvchi huquqiy normalarni topish va qo‘llashdan iborat. Umumiy huquq sudyaga o‘z harakatlarida katta erkinlikni beradi – u nafaqat mavjud huquqiy normalar talqinchisi, balki ma’lum ma’noda (pretsedent orqali) uning yaratuvchisi hamdir. Sudya adolatli qaror chiqarish yo‘lini tutishi lozim, lekin bu qarorni qidirish jarayonida u nafaqat mavjud normalariga, balki adolatning sub’ektiv mezonlariga ham murojaat etishga haqli. Umumiy huquqda sud qarorlarini shaxslashtirish mexanizmi aynan sub’ektiv omil asosida quriladi.

Biroq, umumiy huquqning fuqarolik huquqidan biz uchun eng ahamiyatli farqi mulkchilik huquqining talqin etilishidan iborat. Fransiya, Belgiya, Gollandiya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, qator Bolqon mamlakatlarining fuqarolik kodekslarining asosi bo‘lgan Napoleon Kodeksi (1804 y.)dan boshlab, mulkchilik huquqlari, roman-german an’anasida yagona, cheklanmagan va bo‘linmas huquq sifatida ko‘rib chiqiladi. Bu shuni nazarda tutadiki, faqat uchta asosiy huquq - egalik qilish huquqi, foydalanish huquqi va tasarruf etish huquqiga ega bo‘lgan bir kishi qandaydir resursning mulkdori bo‘lishi mumkin. Bir resursga nisbatan mulkchilik huquqi ikkita va undan ko‘p sub’ektlar o‘rtasida taqsimlangan vaziyat feodalizm qoldig‘i va ushbu tuzumga xos bo‘lgan yer egasi - qirol tomonidan undan foydalanish huquqini o‘zining vassallariga o‘tkazish sifatida istisno etildi.

Umumiy huquq huquqlarning murakkab «tutami» sifatida mulkchilik konsepsiyasidan kelib chiqadi, bunda bir resursga bo‘lgan huquq turli insonlarga tegishli bo‘lishi mumkin. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash resursning yagona va mutlaq mulkdorini belgilashni emas, balki har bir huquqqa aniq belgilangan mulkdorning biriktirilishini nazarda tutadi. Boshqacha aytganda, har bir huquqda

o‘zining mutlaq egasi mavjud bo‘lgan taqdirda, mulkchilik huquqi to‘liq tafsirlangan hisoblanadi. Angliyalik huquqshunos A.Onore mulkchilik huquqlari bo‘yicha huquqlar «tutami»ni ishlab chiqib, har bir huquqning xususiyati bo‘yicha quyidagi ta’riflarni taklif etgan**:**

– egalik qilish huquqi – «mulk ustidan jismoniy nazorat va mulkdorning vakillari, agentlar orqali mutlaq nazoratni amalga oshirish istagi»;

– foydalanish huquqi – ashyodan (narsadan) shaxsan foydalanish huquqi;

– tasarruf etish yoki boshqarish huquqi – ashyo qanday va kim tomonidan foydalanilishi mumkinligi to‘g‘risida qaror qabul qilish huquqi;

– o‘zlashtirish huquqi yoki daromad olish huquqi – ashyodan avvalgi shaxsiy foydalanishdan yoki boshqa shaxsga undan foydalanishga ruxsat etishdan kelib chiquvchi boyliklarga egalik qilish;

– qoldiq qiymat huquqi – ashyoni begonalashtirish, iste’mol qilish, sotish, o‘zgartirish yoki yo‘q qilish huquqi;

– xavfsizlik huquqi – ekspropriatsiyadan immunitetni kafolatlovchi huquq;

– ashyoning meros bo‘yicha yoki vasiyat bo‘yicha o‘tishi huquqi;

– muddatsizlik – agar shartnomada boshqacha holat nazarda tutilgan bo‘lmasa, huquqlarga egalik qilishning vaqtga ko‘ra cheklanmaganligi;

– zararli foydalanishni taqiqlash huquqi – agar bu salbiy tashqi ta’sirlarni keltirib chiqarish bilan bog‘liq bo‘lsa, ashyodan foydalanishni taqiqlash huquqi;

– undirish ko‘rinishidagi javobgarlik - qarzni to‘lash uchun ashyoni olib qo‘yish imkoniyati;

– qoldiq xususiyati – kimgadir berilgan huquqni uni o‘tkazish muddati tugaganidan keyin «tabiiy» qaytarilishini kutish.

Shunday qilib, mulkchilik huquqlarini tafsirlashga nisbatan bunday yondashuv ancha moslashuvchan bo‘lib, bu uni bozorda murakkab bitimlarni tuzishda, individlar o‘rtasida resurslardan foydalanish borasida har qanday murakkab o‘zaro munosabatlarni amalga oshirishda o‘ta samarali vositaga aylantiradi. Masalan, yollash bo‘yicha har qanday bitim huquqlar «tutami»ning «qismlarga ajralishini» va ijarachi tomonidan uning bir qismiga (kamida foydalanish huquqiga) ega bo‘linishini

nazarda tutadi. Huquqlar «tutami»ning yanada murakkab ko‘rinishlari mulkning trast boshqaruvi, lizing, franchayzing va tijort faoliyatini tashkil etishning boshqa murakkab shakllarini qo‘llash chog‘ida yuz beradi.

Xulosa

Normalar individlarning o‘zaro muvofiq munosabatlari barqarorligining asosiy kafolati hisoblanadi. Iqtisodiyot konstitutsiyasi deb individlarning iqtisodiy faoliyat ko‘rsatishini ta’minlovchi normalar tizimiga aytiladi. Buyruqbozlik va bozor tizimlarida iqtisodiyot konstitutsiyasining normalari o‘zaro zid holda amal qiladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotining normalar (oddiy utilitarizm, maksimal shaxslashtirish, «sen – menga, men - senga», qonunga tilda buysunish) tizimi surunkali taqchillik, ya’ni resurslarning yetishmasligini namoyon etadi. Bozor konstitutsiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o‘zaro shartlangan normalari (murakkab utilitarizm, ratsional maqsadli fe’l-atvor, depersonifikatsiyalangan ishonch, empatiya, legalizm) yig‘indisini tashkil etadi. Individlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlardagi noaniqlikni kamaytiruvchi institutlardan biri mulkchilik huquqlari hisoblanadi. Huquqiy an’analarda asosan, umumiy va fuqarolik huquqlari tahlil qilinadi. Fuqarolik huquqidagi yangi normalar mavjud qonunlar (konstitutsiya, kodekslar, oddiy qonunlar, reglamentlar va dekretlar)dan deduksiya asosida qabul qilinadi. Umumiy huquqda, aksincha, pretsedent markaziy rol o‘ynaydi. Pretsedent deganda an’analar va shularning o‘xshash masalalar bo‘yicha avvalgi qarorlar tushuniladi.

Takrorlash uchun savollar

1. *Iqtisodiyot konstitutsiyasi tushunchasining mohiyatini sharhlang.*
2. *Agar buyruqbozlik iqtisodiyoti hatto surunkali taqchillik mavjud bo‘lganda ham barqaror holatda turuvchi tizimni o‘zida namoyon etgan bo‘lsa, u holda o‘tish iqtisodiyotining tub beqarorligining sabablari nimada?*
3. *Buyruqbozlik iqtisodiyotining unsuri hisoblangan utilitarizm normasi utilitarizmning bozor normasidan nima bilan farq qiladi?*

4. Amerikalik mashhur siyosatshunos va iqtisodchi Frensis Fukuyama o‘zining so‘nggi kitoblaridan birida bozor iqtisodiyotidagi ko‘tarilish va pasayishlarni uning sub’ektlari o‘rtasidagi ishonch orqali ko‘rib chiqadi. Bunday yondashuv qanchalik asosli?

5. Huquqiy an’analardagi asosiy huquqlarning farqlanish xususiyatlarini izohlang.

6. Lizing misolida bitim ishtirokchilarining manfaatlarini himoyalash va ijaraga beriladigan mol-mulkdan samarali foydalanishga undash nuqtai nazaridan fuqarolik huquqiga nisbatan umumiy huquqning ustunligini ko‘rsating.

7. Bir buyumning bir necha egasi bo‘lishi mumkinmi? Bir necha mulkdorlarning mavjud bo‘lishi buyumdan samrali foydalanishga to‘sqinlik qiladigan shart-sharoitlarni ko‘rsatib bering.

VI-BOB. TRANZAKSIYA VA TRANZAKSIYA XARAJATLARI

Reja:

6.1-§. Mulkdorlar o‘rtasida huquqlarning taqsimlanishi

6.2-§. Kouz teoremasi

6.3-§. Tranzaksiya xarajatlari

Tayanch so‘zlar va iboralar: *Mulkchilik huquqlarini tafsirlash, mulkchilik subektlari va huquqlari, Kouz teoremasi, Kouz teoremasining to‘liq mazmuni, Kouz teoremasining xususiyatlari, «rekombinatsiyalangan» (D.Stark) va «chigallashib ketgan» (B.Shavans) mulk, tranzaksiya xarajatlari va «ishqalanish», tranzaksiya xarajatlari paydo bo‘lishini izohlash variantlari, iqtisodiyot sektori va tranzaksiya xarajatlari, O.Uilyamson tranzaksiya xarajatlari (ex ante va ex port) to‘g‘risida.*

6.1-§. Mulkdorlar o‘rtasida huquqlarning taqsimlanishi

Respublikamizda o‘tish davri islohotlari sharoitida resursga nisbatan mulkchilik huquqini, odatda, alohida huquqlar egalari hisoblangan bir necha mulkdorlar o‘rtasida taqsimlash amaliyoti keng qo‘llanildi. Ushbu taqsimlashda qanday tamoyillar asosida tartibga solish va uning hamma vaqt ham mulkdan samarali foydalanish uchun zamin yaratishi asosiy o‘rin egalladi.

Mamlakatimizda davlat korxonalarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish, ayniqsa mulkchilik huquqlarini tafsirlash bo‘yicha bosqichma-bosqich amalga oshirilgan «o‘zbek modeli»ga asos solindi. Yirik davlat korxonalarini xususiylashtirish Davlat dasturiga muvofiq OAJ doirasida mulkchilik huquqlarini taqsimlashning turli variantlari nazarda tutildi. Masalan, mehnat jamoasining a’zolari aksiyalar umumiy summasida ma’lum (10) foiz miqdorida, lekin har bir xodimga ko‘pi bilan eng kam ish haqining belgilangan (20 yoki 25) baravari summasida imtiyozli (ovoz bermaydigan) aksiyalarni olish huquqiga ega bo‘lishdi. Natijada, mulkchilik sub’ektlari va huquqlarining taqsimlanishi 5.1-jadvaldagi ko‘rinishga ega bo‘ldi.

Mulkchilik huquqlarining jadvaldagi taqsimlanishi birlamchi taqsimot bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda, ya'ni huquqlarning har biri undan samarali foydalanishdan manfaatdor bo'lgan mulkdorning qo'lida bo'lgan vaziyatda mulkning optimal tarkibiga erishish muhim o'rin tutadi. U yoki bu imkoniyatli mulkdorning mulkchilik huquqlaridan samarali foydalanishdan manfaatdorlik darajasi haqida mulohaza yuritishda Kouz teoremasi asos bo'lib xizmat qiladi.

6.1.-jadval

Mulkchilik subektlari bo'yicha huquqlarining taqsimlanishi

Huquqlarga ega bo'lish	**Mulkchilik huquqi sub'ektlari**			
	Aksiyador, korxona xodimi	**Aksiyadorlar yig'ilishi (mehnat jamoasi)**	**Ijro etuvchi organ, korxona direksiyasi**	**Davlat mulki qo'mitasi**
Egalik qilish huquqi		+		
Foydalanish huquqi	+			
Tasarruf etish huquqi			+	
Topshirish huquqi	+			+
Qoldiq qiymatni olish huquqi		+		
Xavfsizlik huquqi	+			+
Meros bo'yicha ashyoning o'tishi huquqi	+			
Muddatsizlik	+			
Zararli				+

foydalanishni taqiqlash huquqi				
O‘ndirish ko‘rinishidagi javobgarlik	+	+		
Qoldiq xususiyati		+		

6.2-§. Kouz teoremasi

Kouz teoremasining asosiy qoidalari R.Kouz tomonidan «Aloqa federal komissiyasi» (1959) va «Ijtimoiy xarajatlar muammosi» (1960) maqolalarida ifodalangan, lekin Kouzning o‘zi teorema atamasini ishlatmagan. R.Kouz qoidasi qisqa tarzda quyidagicha ifodalanadi: mulkchilik huquqlarini taqsimlash bozor mexanizmi asosida kechadi va u ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatining oshishiga olib keladi, demak, yakuniy natija huquqiy qarorga bog‘liq emas. **Kouz teoremasi**ning to‘liq mazmuni shunday ifodalanadi:

Agar mulkchilik huquqlari aniq tafsirlanib, tranzaksiya xarajatlari nolga teng bo‘lsa, u holda, agar daromad samarasidan fikrni boshqa tomonga bursak, mulkchilik huquqlarining taqsimlanishidagi o‘zgarishlardan qati nazar, ishlab chiqarishning tarkibi o‘zgarmasdan qoladi.

Boshqacha qilib aytganda, mulkchilik huquqlarining dastlabki taqsimlanishi ishlab chiqarishning tarkibiga ta’sir o‘tkazmaydi. Chunki pirovardida huquqlarning har biri ushbu huquqdan eng samarali foydalanish asosida u uchun eng yuqori narxni taklif etishga qodir bo‘lgan mulkdorning qo‘lida bo‘ladi. Teorema shartiga ko‘ra, tranzaksiya xarajatlariga e’tibor qaratmagan holda, mulkchilik huquqlarining muayyan egasi haqida emas, balki resurslarga bo‘lgan mulkchilik huquqlarini tafsirlashning muhimligi haqida xulosa chiqarish kerak bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan mulkni isloh qilishning birinchi bosqichida egalik qilish huquqini mehnat jamoasimi, korxona ma’muriyatimi, Davlat mulki qo‘mitasimi yoki boshqa tizimmi, kim qo‘lga

kiritganligi muhim emas, pirovardida bu huquqni undan haqiqiy manfaatdor bo‘lgan va samarali mulkdor qo‘lga kiritishidir.

Kouz teoremasining yana bir xususiyati shundaki, teoremani isbotlash uchun mulkiy xuquqlarning almashinuvi bo‘yicha aniq amaliy misollardan foydalanilgan. Masalan, oldingi bobda keltirilgan ikki fermerning ikki yaylovdagi mulkiy xuquqlarining o‘zgarishi bo‘yicha ayrim vaziyatlar tahlilini chuqurlashtirish kerak bo‘ladi. Xususan, birinchi fermer o‘z yayloviga borishi uchun boshqa fermerning yaylovidan o‘tishga to‘g‘ri kelsa, bunday vaziyat (poda o‘tgan yo‘lakda boshqa fermer yaylovining payxon bo‘lishi yoxud mollar sonining ko‘payishi)da o‘zaro qo‘shimcha kelishuvlarni taqozo etadi. Yana bir boshqa misol sifatida bir xonada o‘tiradigan ikkita xodim (kashanda va sigaret tutuni mehnat unumdorligiga salbiy ta’sir etadigan shaxs)ning o‘zaro kelishuvini tashkil etishni keltirish mumkin.

Kouz teoremasini ko‘rib chiqish huquqlarni mulkdorlar foydasiga eng samarali tarzda qayta taqsimlash jarayonida o‘rin tutadi. Mamlakatimizda huquqlarni qayta taqsimlash jarayoni deyarli huquqlarni dastlabki tafsirlashdan so‘ng darhol boshlandi. Ya’ni, davlat korxonalari xususiylashtirilib, aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Bunda aksiyalar yo korxona ishchilari va ma’muriyatining, yoki tashqi investorning qo‘liga o‘tdi. Aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirilgan yirik korxonalarning aksariyatida davlat, tashqi investor nazorati amal qiladi.

Boshqacha aytganda, mulkchilik huquqlarini dastlabki tafsirlashning avvalgi bosqichida aksariyat korxonalarga egalik qilish huquqi mehnat jamoasining qo‘lidan davlat, ma’muriyat va kam hollarda tashqi sarmoyador qo‘liga o‘tdi.

Chunki, davlat mulkini o‘zgartirish yo‘li bilan tashkil etilgan aksiyadorlik jamiyatlarida huquqlarni taqsimlash ancha murakkab kechadi. Ushbu korxonalarda yuzaga kelgan mulkchilik munosabatlarini ta’riflash uchun borgan sayin «qayta guruhlashgan» (D.Stark) yoki «chigallashib ketgan» (B.Shavans) mulk atamalari ko‘proq ishlatilmoqda. Qayta guruhlashgan mulk deganda qonun bilan mustahkamlangan va real mulkchilik huquqlarining mos kelmasligi, nazorat mexanizmlari va korxonaning tashkiliy chegaralarining «yo‘qotilganligi» tushuniladi. «Chigallashib ketgan» mulk atamasi shunday holatga e’tiborni qaratadiki, egalik

huquqining qonun bilan belgilangan egalari – ma’muriyat va tashqi sarmoyadorlardan tashqari korxonaning faoliyat ko‘rsatishi ustidan nazoratni u bilan o‘zaro bog‘liq korxonalar, asosiy yetkazib beruvchilar, sotish firmalari va iste’molchilar amalga oshirishadi.

Qayta guruhlashgan mulkchilik shakli paydo bo‘lishining asosiy ma’nosi aktivlarni tezkor qayta guruhlash hamda xatarlarni xijerlash va taqsimlash imkonini beruvchi passivlarni birlashtirish uchun zamin yaratishdan iborat. Xususan, korxonalarning o‘zaro katta hajmdagi qarzlarini bartaraf etishda korxonalarga faoliyat ko‘rsatishni davom etish imkonini beruvchi o‘zaro nazorat mexanizmlarining mavjud bo‘lishini nazarda tutadi. Shuningdek, bankrotlik ehtimoli yuzaga kelgan taqdirda esa korxona aktivlarni qayta guruhlagan holda, majburiyatlarni bajarish uchun resurslarning topilishi osonlashadi.

6.3-§. Tranzaksiya xarajatlari va ularning turlari

Kouz teoremasini ifodalashda tranzaksiya xarajatlari hisobga olinmaganligi sababli navbatdagi tahlilda tranzaksiya xarajatlariga e’tibor qaratiladi. Eng umumiy ta’rifga ko‘ra, «tranzaksiya xarajatlari» - bu mexanik tizimlardagi ishqalanish tushunchasining ekvivalenti. Ba’zan, «ishqalanish» atamasidan iqtisodiy agentlar o‘rtasidagi bitimlarning tezkor tuzilishiga to‘sqinlik qiluvchi omillarni yoritish uchun foydalaniladi. Fizika bilan o‘xshatmagan holda, iqtisodiy sub’ektlarni muvofiqlashtirish va ularning o‘zaro ta’siri bilan bog‘liq istalgan xarajatlar tranzaksiya xarajatlari jumlasiga kiritiladi. Demak, tranzaksiya xarajatlarining ta’rifi quyidagicha bo‘ladi: **Tranzaksiya xarajatlari** – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog‘liq barcha xarajatlardir.

Institutsional nazariya doirasida tranzaksiya xarajatlarini izohlashda yakdillik mavjud emas. Bitimlar tuzishda qaerdan va nima uchun tranzaksiya xarajatlari paydo bo‘lishini izohlashning kamida uchta varianti mavjud: tranzaksiya xarajatlari nazariyasining yondashuvi, ijtimoiy tanlov nazariyasining yondashuvi va kelishuvlar nazariyasining yondashuvi. Ayniqsa neoklassik iqtisodiy nazariya xarajatlarning

faqat bitta turi – ishlab chiqarish xarajatlari mavjudligini nazarda tutishini hisobga olsak, yakdillikning bunday mavjud emasligi yaqqol namoyon bo‘ladi. Shuning uchun tranzaksiya xarajatlarining mavjud bo‘lishini faraz qilish neoklassikaning yo uning «qat’iy negizi»ga yoki uning «himoya qobig‘i»ga taalluqli fikrlarining o‘zgarishi bilan bog‘liq.

Tranzaksiya xarajatlari nazariyasiga nisbatan yondashuv axborot olish uchun xarajatlar mavjud emas va shaxslar bitim to‘g‘risidagi axborotga to‘liq ega bo‘ladilar degan neoklassik fikrning o‘zgarishi bilan bog‘liq. Bu yerda sotuvchilar va narxlarni identifikatsiyalash xarajatlari - *axborot xarajatlari* mavjudligini ehtimol tutish muhim holat hisoblanadi. Bozorda sotuvchilar va xaridorlarning soni, tovarning bir xillik darajasi, ularning bozorda ishtirok etishi vaqti, bozorning geografik davomiyligi axborot xarajatlarining miqdorini belgilab beruvchi asosiy omillar bo‘lib hisoblanadi. Bunda oqilona tanlov modeli o‘zgarmaydi, lekin unga qo‘shimcha shartlar kiritiladi: bitim haqidagi qo‘shimcha axborotni qidirib topish xarajatlari axborotga ega bo‘lishdan kutilayotgan eng yuqori daromadga tenglashtirilishi lozim.

Tranzaksiya xarajatlarini tahlil qilishdagi navbatdagi qadam shuni nazarda tutadiki, barcha tranzaksiya xarajatlari axborot xarajatlaridan chiqarilishi mumkin. Tranzaksiya xarajatlari almashuv to‘g‘risidagi axborotni olish xarajatlari bilan u yoki bu tarzda bog‘langan. Masalan Robinzon Kruzo o‘z faoliyatida tranzaksiya xarajatlariga emas, balki (ob-havo sharoitlari, turli boshoqli ekinlarning hosildorligi to‘g‘risidagi) axborot xarajatlariga duch keladi.

Bitim bo‘yicha sherikda ehtimol tutiladigan opportunistik* fe’l-atvorning axborot xarajatlariga bog‘liqligini quyidagi misolda keltirish mumkin. Ma’lumki, opportunizm axborotning to‘liqsizligi va asimmetrikligi sharoitida alohida shakldagi maqsadli harakat hisoblanadi. Shartnoma A1 faoliyatni amalga oshirishni talab qilsin deylik, lekin, shartnoma tuzilganidan keyingi voqealar rivojini bilgani holda, tomonlar A2 harakatni bajarishimiz lozim degan qarorga kelishadi. Biroq A1 dan A2 ga o‘tish oson bo‘lmasligi mumkin. Olingan daromadlarni taqsimlash tartibi intensiv savdolar predmetiga aylanadi.O‘z navbatida, tomonlar uchun opportunizmga asos

* Оппортунизм – қоидага риоя қилмаслик, тажавузкорлик

vujudga keladi. Agar bitimni tuzishda tomonlar kontragentning xatti-harakati va bitimning ehtimoliy yakuni haqida to‘liq axborotga ega bo‘lganida edi, uni amalga oshirish jarayonida opportunistik xatti-harakat o‘rin tutmagan bo‘lar edi.

Iqtisodiy tahlil chog‘ida e’tiborni axborot bozoriga va axborot narxiga qaratish tranzaksiya xarajatlarining tabiatini batafsil izohlashga yakun yasaydi. Umuman iqtisodiy tizim dinamikasini aniqlashda asosiy rolni o‘ynovchi bozor sektoriga nisbatan qarashlarning o‘zgarishini 6.2-jadval yordamida ifodalash mumkin.

6.2.-Jadval

Iqtisodiy nazariyalarda ustivor sektorlarning taqsimlanishi

Nazariya nomi	**Markaziy o‘rin tutuvchi iqtisodiyot sektori**
Fiziokratlar nazariyasi	Qishloq xo‘jaligi
«Eski institutsionalizm»	Mehnat bozori
Iqtisodiy dinamika nazariyasi (Y.Shumpeter)	Tadbirkorlik xizmatlari bozori
Keynschilik	Fond bozori
Monetarizm	Pul bozori
Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi	Axborot bozori

Tranzaksiya xarajatlarini tasniflashda turli yondashuvlar mavjud. Tasniflashni bitimni tuzish bosqichlariga muvofiq amalga oshirgan ma’qul. O.Uilyamson tranzaksiya xarajatlari haqida *ex ante* va *ex port* (bitim tuzilguncha va bitim tuzilganidan so‘ng yuzaga keladigan) deydi. Agar sherikni qidirib topish, manfaatlarni muvofiqlashtirish, bitimning bajarilishini nazorat qilish bitim tuzishning bosqichlari sifatida ajratilsa, u holda tranzaksiya xarajatlarini tasniflash quyidagi 6.3-jadval ko‘rinishga ega bo‘ladi.

5.3.-Jadval

Tranzaksiya harajatlarining tasniflanishi

ex ante xarajatlari	*ex port* xarajatlari
Axborotni qidirib topish xarajatlari - imkoniyatli sherik haqidagi, bozordagi vaziyat haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlarini, shuningdek qo‘lga kiritiladigan to‘liqsiz va nomukammal axborot bilan bog‘liq yo‘qotishlarni o‘z ichiga oladi.	**Monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlari -** bitim shartlariga rioya etilishini nazorat qilish va ushbu shartlarning bajarilishidan bosh tortilishini oldini olish xarajatlari
Muloqot yuritish xarajatlari - almashuv shartlari, bitim shaklini tanlash haqida muloqotlar olib borish xarajatlarini o‘z ichiga oladi	**Tafsirlash va mulkchilik huquqlarini himoya qilish xarajatlari -** sudlar, hakamlar xarajatlari; shartnomani bajarish jarayonida buzilgan huquqlarni tiklash uchun zarur bo‘lgan vaqt va resurslar sarflari, shuningdek mulkchilik huquqlarining yaxshi tafsirlanmagan va ishonchsiz himoyadan ko‘rilgan yo‘qotishlar
O‘lchash xarajatlari - bitim predmeti bo‘lgan tovarlar va xizmatlar sifatini o‘lchash uchun zarur bo‘lgan xarajatlar	
Shartnoma tuzish xarajatlari - bitimni yuridik yoki xufyona (norasmiy) rasmiylashtirish xarajatlari	**Uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari -** uchinchi shaxslar (davlat, uyushgan jinoyatchilik va h.k.)ning bitim natijasida olinadigan foydali samara qismiga e’tirozlaridan himoyalash xarajatlari

Tranzaksiya xarajatlarining bunday tasniflanishi ularni miqdoriy baholash masalasiga nisbatan mikro va makroiqtisodiy darajada yondashish imkonini beradi. Masalan, kvartiradan foydalanish huquqining mulkdor tomonidan ijarachiga topshirilishini nazarda tutuvchi kvartirani ijaraga olish bo‘yicha bitim tuzishda ijarachining tranzaksiya xarajatlari quyidagi shakllarga ega bo‘ladi:

6.4.-Jadval

Kvartira ijarasi bo‘yicha tranzaksiya xarajatlari

Xarajat mazmuni	Xarajat shakli
Ijaraga topshiriladigan kvartiralar, uy-joy bozoridagi narxlar haqidagi axborotni qidirib topish xarajatlari: maxsus nashrlarni xarid qilish va e’lonlar bo‘yicha qo‘ng‘iroqlar yoki rieltorlik firmasiga murojaat etish;	Pul shaklidagi xarajatlar va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralar mulkdorlari bilan ijaraning alohida shartlari haqida muloqatlar olib borish xarajatlari;	Vositachi sarflari va vaqt sarflari;
Tanlangan kvartiralarni borib ko‘rish jarayonida uy-joy sifatini baholash xarajatlari	Vositachi zimmasiga yuklatish mumkin bo‘lgan vaqt sarflari va transport xarajatlari
Ijara shartnomasini yuridik rasmiylashtirish, uni notarial tasdiqlash xarajatlari;	Pul shaklidagi xarajatlar;
Mulkdorning ijara shartlarini o‘zgartirish (ijara to‘lovini oshirish) bo‘yicha opportunizmni oldini olish xarajatlari;	Vaqt va asab sarflari;
Mulkdor ijarachiga kvartirani saqlab turish yuzasidan e’tiroz bildirgan va / yoki shartnomani muddatidan oldin buzishni xohlagan taqdirda shartnoma amal qilishi muddatiga berilgan foydalanish huquqini himoya qilish xarajatlari	Vaqt sarflari va sudga murojaat etish bilan bog‘liq pul shaklidagi xarajatlar

Shunday qilib, uy-joyni ijaraga olishda yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarini miqdoriy baholashga yo vositachilik firmalarining daromadlarini tahlil qilish, yoki o‘rtacha soatlik ish haqiga ko‘paytirilgan bevosita pul xarajatlari va vaqt sarflarini qo‘shish yordamida erishish mumkin.

Xulosa

Mulk xuquqini taqsimlashda qanday tamoyillar asosida tartibga solish va uning hamma vaqt ham mulkdan samarali foydalanish uchun zamin yaratishi asosiy o‘rin egalladi. Bunda egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, topshirish qoldiq qiymatni olish, xavfsizlik, meros, muddatsizlik,zararli foydalanishni taqiqlash, undirish va boshqa xuquqlarning mutanosibligi muhim. Kouz teoremasining to‘liq mazmuni quyidagicha ifodalanadi: agar mulkchilik huquqlari aniq tafsirlanib, tranzaksiya xarajatlari nolga teng bo‘lsa, u holda, agar daromad samarasidan fikrni boshqa tomonga bursak, mulkchilik huquqlarining taqsimlanishidagi o‘zgarishlardan qati nazar, ishlab chiqarishning tarkibi o‘zgarmasdan qoladi. Teoremaning shartining birinchi xususiyatiga ko‘ra, tranzaksiya xarajatlariga e’tibor qaratmagan holda, mulkchilik huquqlarining muayyan egasi haqida emas, balki resurslarga bo‘lgan mulkchilik huquqlarini tafsirlashning muhimligi haqida xulosa chiqarish kerak bo‘ladi. Ikkinchi xususiyat esa, teoremani isbotlash uchun mulkiy xuquqlarning almashinuvi bo‘yicha aniq amaliy misollardan foydalanilgan. Qayta guruhlangan mulk deganda qonun bilan mustahkamlangan va real mulkchilik huquqlarining mos kelmasligi, nazorat mexanizmlari va korxonaning tashkiliy chegaralarining «yo‘qotilganligi» tushuniladi. «Chigallashib ketgan» mulk atamasi shunday holatga e’tiborni qaratadiki, egalik huquqining qonun bilan belgilangan egalari – ma’muriyat va tashqi sarmoyadorlardan tashqari korxonaning faoliyat ko‘rsatishi ustidan nazoratni u bilan o‘zaro bog‘liq korxonalar, asosiy yetkazib beruvchilar, sotish firmalari va iste’molchilar amalga oshirishadi. Tranzaksiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog‘liq barcha xarajatlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Mulkchilik huquqining bo‘linishini nazarda tutuvchi umumiy huquq talqinida fuqarolik huquqi konsepsiyasiga nisbatan mulkchilik konsepsiyasining iqtisodiy ustunliklari nimadan iborat?

2. *Kouz teoremasining to‘liq mazmuni va xususiyatlarini sharhlang.*

3. *«Rekombinatsiyalangan» va «chigallashib ketgan» mulk tushunchalari qanday izohlanadi.*

4. *Nol darajaga ega tranzaksiya xarajatlarining omillaridan kelib chiquvchi Kouz teoremasi qanday amaliy ahamiyatga ega?*

5. *Mulkchilik huquqlarini u yoki bu tarzda taqsimlash bilan bog‘liq bo‘lgan «daromad samarasi»ni muhokama etishda qanday omillarni e’tiborga olish lozim?*

6. *Mulkchilik subektlari bo‘yicha huquqlarining taqsimlanishi*

7. *«Qayta guruhlashgan» (D.Stark) yoki «chigallashib ketgan» (B.Shavans) mulk atamalari nazariyalari mazmuni*

8. *Institutsional nazariya doirasida tranzaksiya xarajatlarini izohlash*

9. *Tranzaksiya xarajatlarida axborot xarajatlarining ahamiyati*

10. *Iqtisodiy nazariyalarda ustivor sektorlarning taqsimlanishi*

VII-BOB. JAMIYATDAGI XUFYONA IQTISODIYOT

Reja:

7.1-§. Qonunga bo‘ysunish bahosi

7.2-§. Xufyona iqtisodiyot tarkibi

7.3-§. Xufyona iqtisodiyot faoliyatining oqibatlari

7.4-§. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida

Tayach tushunchalar va iboralar: *Xufyonalik mulkchilik huquqlarining xufyona tizimi «qonunga bo‘ysunish narxi» xufyona iqtisodiyotning turli unsurlari: norasmiy, sohta va kriminal iqtisodiyot. Xufyona iqtisodiyot o‘lchamlarini baholash yondashuvlari: monetar usul, xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, bandlikni tahlil qilish usuli, texnologik koeffitsientlar usuli, uy xo‘jaliklari va korxonalar rahbarlari o‘rtasida so‘rov o‘tkazish usuli, sotsiologik usul. Xufyonalik narxining unsurlari: huquqiy sanksiyalardan bosh tortish bilan bog‘liq xarajatlar, daromadlar transferti bilan bog‘liq xarajatlar, soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog‘liq xarajatlar, qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog‘liq xarajatlar, shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog‘liq xarajatlar, xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog‘liq xarajatlar, nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. «Mafiya» atamasi, «sha’n odami», hamkorlikning «o‘ziniki» va «begona» toifasi.*

7.1-§.Qonunga bo‘ysunish bahosi

Oshkora (qonuniy ravishda) qayd etilgan huquqlarga ega bo‘lgan almashuvning yuqori darajadagi tranzaksiya xarajatlari hamma vaqt ham eng samarali mulkdorlarga mulkchilikning zarur huquqlariga egalik qilish imkonini bermaydi. Bu hol almashuv umuman sodir bo‘lmayotganligini va iqtisodiy agentlar mulkchilik tarkibi nooptimalligicha qolishiga rozi bo‘lganligini anglatmaydi. Aksincha, iqtisodiy agentlarning muqobil qarorni qidirishi mulkchilik huquqlarini

tafsirlashga va ular bilan xufyona, ya’ni davlatning ishtirokisiz almashishni tashkil qilishga urinishi ko‘rinishida amalga oshiriladi.

Xufyonalik – shaxslarning kundalik faoliyatni tashkil qilishda yozilgan huquq (qonun) me’yorlaridan foydalanishdan bosh tortish va yozilmagan huquqqa, ya’ni an’analar va urf-odatlarda qayd etilgan me’yorlarga va mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishning huquq doirasidan chetga chiquvchi mexanizmlariga murojaat etishdan iborat. Mulkchilik huquqlarini dastlabki tafsirlash jarayonida davlat uni eng samarali mulkdorlarga bera olmaydigan, huquqlar bilan almashish esa yuqori tranzaksiya xarajatlari tufayli mumkin bo‘lmagan, taqiqlanadigan darajadagi tang vaziyatdan chiqish yo‘li huddi shu tariqa topiladi.

Mulkchilik huquqlarining oshkora va xufyona tizimlari amalga oshirilishiga ko‘plab misollar mavjud. Buyruqbozlik iqtisodiyotida, qonunda mustahkamlangan «mulkchilikning umumxalq xususiyati»ga qaramasdan, asosiy huquqlar ham partiyaviy, ham ma’muriy (vazirliklar, yuqori tashkilotlar) buyurokratiya qo‘lida edi. Tegishlicha savdolar va bitimlar shaklini hosil qilgan nizolarni hal etishning muqobil mexanizmlari ham mavjud edi, bunda almashuv predmeti sifatida nafaqat tovarlar va xizmatlar, balki «jamiyatdagi mavqe, hokimiyat va bo‘ysunish, qonunlar va ularni buzish huquqi» va hatto ishlab chiqarish davlat rejalari ham ishtirok etgan.

Perulik olim Ernando de Soto tadqiqotlarida Lotin Amerikasi mamlakatlari misolida xufyona iqtisodiyot masalalari jiddiy tahlil etilgan. Ularda davlat sud-huquq tizimi va u himoya qiladigan mulkchilik huquqlari almashuvlarning faqat kichik bir qismi mexanizmini shakllantiradi. Ularda – chakana savdo, jamoat transporti, qurilish va kabi iqtisodiyotning bir qator sektorlar faoliyati mulkchilik huquqlarining xufyona tizimiga asoslanadi. Masalan, Peru poytaxti Lima shahrida yangi ko‘p qavatli turar joy binosini qurish meriyada ruxsat olishdan emas, balki birinchilik tamoyili bo‘yicha qurilish uchun uchastkani egallab olishdan boshlanadi. Shu tariqa mulkchilik huquqlarining o‘rnatilishi xufyona qayd etilgan mulkchilik huquqi unvoni bilan emas, balki ijtimoiy sanksiyalar va oddiy huquq bilan himoyalanadi.

Iqtisodiy faoliyatni xufyona amalga oshirish birinchi navbatda qonun doirasidagi harakat bilan ya'ni, yuqori tranzaksiya xarajatlari bilan bog'liq. Tranzaksiya xarajatlarining tasnifiga asoslangan holda, ta'kidlash lozimki, bunda asosan shartnomani tuzishdagi yuqori xarajatlar, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash xarajatlari va uchinchi shaxslardan himoyalash xarajatlari nazarda tutiladi. De Soto ushbu xarajatlarni «qonunga bo'ysunish narxi» deya ta'riflaydi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– qonundan foydalanish xarajatlari (yuridik shaxsni ro'yxatga olish, litsenziya olish, bankda hisobvaraqlar ochish, yuridik manzilga ega bo'lish va boshqa rasmiyatchiliklarni bajarish xarajatlari);

– qonun doirasida faoliyatni davom ettirish zarurati bilan bog'liq xarajatlar (soliqlarni to'lash; mehnat munosabatlari sohasida qonun talablarini bajarish (ish kunining uzunligi, eng kam ish haqi, ijtimoiy kafolatlar); oshkora sud tizimi doirasida nizolarni hal etishda sud xarajatlarini to'lash).

Ta'kidlash joizki, qonunga bo'ysunish narxi nafaqat to'g'ridan-to'g'ri xarajatlarni, balki u yoki bu tadbirlarni bajarish uchun vaqt sarflarini ham o'z ichiga oladi. Bunda uning aynan ushbu tarkibiy qismi qator holatlarda juda katta bo'ladi. Masalan, Lima shahrida uy-joyni qurish uchun ruxsat olish tadbiri taxminan 4 yilu 1 oy, mayda ulgurji bozorini tashkil qilish uchun ruxsat olish 17 yil, kichik do'konni ochish uchun ruxsat olish 43 kun vaqtni olgan. «Uchinchi dunyo» ayrim mamlakatlarida yuridik shaxsni ro'yxatga olish uchun talab etiladigan xarajatlar 7.1-jadvalda keltirilgan.

7.1-jadval.

Ayrim mamlakatlarda yuridik shaxsni ro'yxatga olish xarajatlari

Mamlakatlar	Vaqt sarfi (kunda)	Pul shaklidagi xarajatlar (kutilayotgan yillik foydaga nisbatan %da)
Boliviya	15-30	0,3-3
Braziliya	31-60	3-8

Chili	12-65	3-6
Ekvador	60-240	15-24
Meksika	83-240	-
Urugvay	75-90	6-160
Gvatemala	179-525	4-9
Venesuela	170-310	6-24

1998 yilda Rossiyada korxonani ro‘yxatga olish uchun vaqt sarfi unchalik katta emas, lekin shu bilan birga qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari taqiqlanadigan darajada yuqori bo‘lgan. Birinchi navbatda bu soliq to‘lovlariga taalluqli bo‘lib, qo‘shilgan qiymat solig‘i 20 foizni, aylanmadan to‘lanadigan soliq 4 foizni, foyda solig‘ining o‘rtacha stavkasi 35 foizni, ish haqi fondiga to‘lovlar (shu jumladan daromad solig‘i va budjetdan tashqari fondlarga to‘lovlar) 60 foizni tashkil qilgan. Ushbu raqamlarni «uchinchi dunyo» mamlakatlariga xos bo‘lgan qonun doirasida faoliyatni davom ettirish xarajatlari miqdori bilan solishtirish mumkin (7.2-jadval). Aynan qonunga bo‘ysunishning yuqori narxi korxonaning kundalik faoliyat ko‘rsatishini ta’minlash uchun qonun me’yorlarini qo‘llashning past foizini izohlaydi.

7.2-jadval.

Ayrim mamlakatlarda qonunchilik me’yorlariga amal qiluvchi korxonalarning ulushi (%da)

Mamlakat-lar	Patent huquqi	Yer solig‘i	Foyda solig‘i	QQS	Eng kam ish haqi	Mehnat xavfsizligi	Ish kunining uzunligi	Ijtimoiy himoya
Jazoir	.d.	53	83	83	54	29	30	58
Ekvador	2	r.d.	63	40	87	n.d.	49	36

Yamayka	.d.	.d.	.d.	.d.	6	27	33	20
Niger	6	29	9	12	2	7	2	5
Tailand	.d.	20	60	.d.	34	42	33	40
Tunis	5	75	.d.	.d.	26	52	60	49
Svazilend	4	.d.	16	39	16	19	41	7

7.2-§. Xufyona iqtisodiyot tarkibi

Turli qonunchilik me’yorlariga amal qilinmaslik holatlarining tez-tez uchrab turishi xufyona (extralegal) iqtisodiyot miqdorining indikatori bo‘lib xizmat qiladi. Biroq, uning miqdoriy o‘lchovi vazifasini hal etishga kirishishdan oldin xufyona iqtisodiyotning turli unsurlarini ta’riflash lozim. Umuman olganda xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya’ni bitimlar qonundan, xo‘jalik turmushining huquqiy me’yorlari va rasmana qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot uchta unsurdan tarkib topadi: norasmiy, sohta va kriminal iqtisodiyot.

Norasmiy iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o‘rin tutadi (yana bir bor ta’kidlash lozimki, davlatdan yashiriladigan barcha faoliyat turlari huquqiy me’yorlar bilan tartibga solinishi mumkin emas va mulkchilik huquqlarini himoyalashning muqobil mexanizmlari qo‘llanilishini talab qiladi). Sohta iqtisodiyot - qo‘shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo‘rlik va pulni olish hamda berish bilan bog‘liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti. Kriminal iqtisodiyot - qonunning (birinchi navbatda – Jinoiy va Fuqarolik

kodekslarining) to‘g‘ridan-to‘g‘ri buzilishi va mulkchilikning qonuniy huquqlariga tajovuz qilish bilan bog‘liq iqtisodiy faoliyat.

Xufyona xo‘jalik aylanmasi, tabiiyki, rasmiy statistikaga kiritilmasligi bois xufyona iqtisodiyot o‘lchamlarini baholash muammosi dolzarb hisoblanadi. Ushbu maqsad uchun quyidagi yondashuvlardan foydalaniladi:

– monetar usul, u xufyona hisob-kitoblarda faqat naqd mablag‘lardan foydalanilishi to‘g‘risidagi gipotezaga asosida quriladi (naqd pul massasi harakatining dinamikasi xufyona iqtisodiyotning o‘lchamlari haqida fikr yuritish imkonini beradi);

– xarajatlar va daromadlar balanslari usuli, unda deklaratsiya qilinadigan daromadlar xarajatlar summasi, tovarlar va xizmatlar iste’molining real hajmlari bilan taqqoslanadi;

– bandlikni tahlil qilish, u shuni nazarda tutadiki, uzoq vaqt mobaynida saqlanib kelayotgan ro‘yxatga olinmagan ishsizlikning yuqori darajasi xufyona sektorda bandlik uchun keng imkoniyatlar mavjudligidan dalolat beradi (ro‘yxatga olinmagan ishsizlar soni xufyona iqtisodiyotning o‘lchamlaridan bilvosita dalolat beradi);

– texnologik koeffitsientlar usuli, u xarajatlarning ma’lum texnologik koeffitsientlari asosida mahsulot ishlab chiqarishning real hajmi haqidagi ma’lumotlarni olish imkonini beradi (masalan, iste’mol qilinadigan elektr energiyasining dinamikasi va deklaratsiya qilinadigan mahsulot ishlab chiqarish dinamikasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar taqqoslanadi);

– uy xo‘jaliklari va korxonalar rahbarlari o‘rtasida so‘rov o‘tkazish usuli, u xufyona iqtisodiyotning o‘lchamiga ekspert baholarini beradi;

– sotsiologik usul, u xufyona bitimlar amalga oshiriladigan alohida me’yorlarni, ularning jamiyatda tarqalganligini, bitimlarni tuzishda qanchalik qo‘llanishini tahlil qilishdan iborat.

Yoritilgan yondashuvlarning turli xilligi sababli olinadigan natijalarni ko‘pincha taqqoslash qiyin bo‘lsa-da, xufyona iqtisodiyot miqdorining ayrim baholarini keltirish mumkin: (YaIMga nisbatan foiz hisobida): Italiya - 15-30,

Belgiya - 4-13, Shvesiya - 0,5-17, Buyuk Britaniya - 2-16, Fransiya - 15, SShA - 3-28, Peru -27-28. Rossiyada 80-yillarning oxirida YaIMning 20 foizga yaqini, 1996 yilda 23 foiz.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, qonunga bo‘ysunishning yuqori narxi va xufyona iqtisodiyotning katta o‘lchamlari o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri bog‘liqlik mavjud. Biroq xufyona rejimda almashuvlarni amalga oshirish ham xarajatlar bilan bog‘liq. Xarajatlarning bir turida tejalishga erishgan xufyona iqtisodiyotda faoliyat yurituvchi sub’ektlar boshqa xarajatlarni ko‘proq amalga oshirishadi – ular «xufyonalik narxi»ni to‘lashga majburdirlar. Xufyonalik narxi bir necha unsurlardan tarkib topadi.

Huquqiy sanksiyalardan bosh tortish bilan bog‘liq xarajatlar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: soliq va boshqa moliyaviy maslahatchilar xizmatlariga haq to‘lash; ishlab chiqarish hajmining cheklanishi va reklama natijasida yo‘qotilgan foyda (korxona qanchalik katta bo‘lsa va u reklama kampaniyasini qanchalik faol yuritsa, nazorat qiluvchi organlarning e’tibori doirasiga tushish imkoniyati unda shunchalik katta); «ikkiyoqlama» buxgalteriyani yuritish xarajatlari va shu munosabat bilan yuzaga keladigan korxonadagi hisob yuritish va nazorat qilishdagi qiyinchiliklardan ko‘riladigan yo‘qotishlar.

Daromadlar transferti bilan bog‘liq xarajatlar. Hatto soliqlar to‘lashdan bosh tortuvchi iqtisodiy sub’ektlar ham o‘z faoliyatidan foydali samarani davlat bilan baham ko‘radi, biroq bunda ular buning evaziga davlatdan hech narsa olishmaydi. Gap shundaki, barcha iqtisodiy sub’ektlar bilvosita soliqlar va inflyatsiya solig‘ini to‘lashadi (birinchi navbatda bu xufyona almashuvlar chog‘idagi mutlaq naqd pullarga taalluqli). Lekin transfertlar bir tomonlama xususiyatga ega – oshkora iqtisodiy sub’ektlardan farqli o‘laroq, xufyona iqtisodiy sub’ektlar buzilgan mulkchilik huquqlarini himoyalash yuzasidan davlatga murojaat eta olishmaydi. Bunga, shuningdek, kredit olish bilan bog‘liq qiyinchiliklarni ham qo‘shimcha qilish lozim – chunki o‘z faoliyatini yashiruvchi sub’ektlar o‘zining kreditga layoqatliligini buxgalteriya balansida asoslay olishmaydi.

Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog‘liq xarajatlar. Daromad solig‘i, ijtimoiy sug‘urta fondiga va pensiya jamg‘armasiga

majburiy to‘lovlardan bosh tortish korxonaga ish haqini to‘lashga tejash imkonini beradi, lekin bunda mehnatning o‘rnini sarmoya bilan bosish va texika bilan qayta jihozlashdan manfaatdorlikni pasaytiradi. Arzon mehnat korxonani «yo‘ldan ozdiradi». Bundan tashqari, qo‘shilgan qiymat solig‘ini undirish tadbiri xufyona faoliyat sohasini faqat ishlab chiqarish zanjirining chetki bo‘g‘inlari – chakana savdo va xomashyoga ishlov berishning boshlang‘ich bosqichlari bilan cheklaydi. Chunki ishlab chiqarish jarayonining aynan boshlang‘ich bosqichlarida QQSni to‘lamaslikdan ko‘riladigan foyda eng ko‘p miqdorga yetadi, ayni paytda oraliq bosqichlarda oraliq mahsulotning xufyona yotkazib beruvchilari oshkora yetkazib beruvchilarga qaraganda yutqazish holatiga tushib qolishadi.

Qonuniy qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligi bilan bog‘liq xarajatlar. Mulkchilik huquqlarini xufyona tafsirlash faqat ijtimoiy sanksiyalar va munosabatlarni shaxslashtirish yo‘li bilan ijtimoiy tuzilmalar doirasida amalga oshirilishi mumkin. Mulkchilik huquqlari oshkora (fuqarolik kelishuvi asosida) emas, balki ijtimoiy (an’anaviy kelishuvlar asosida) belgilanadi va himoyalanadi. Shuning uchun faqat barcha tranzaksiyalar ijtimoiy tuzulma - qabila, oila-qarindoshchilik yoki qo‘shni jamoa, milliy doiralar ichida amalga oshirilganda, huquqlarni almashish va himoyalash xarajatlari juda past bo‘ladi. «Chetdan» inson ishtirokidagi har qanday bitimda mulkchilik huquqlarini himoya qilishning iqtisodiy mexanizmlari amal qilmay qoladi. Demak, huquqlar faqat ular ichida eng yuqori narxni to‘lashga tayyor bo‘lgan (ya’ni eng samarali huquq egasi) xaridor topilishi shart bo‘lmagan insonlarning qat’iy chegaralangan doirasiga mumkin. Kouz teoremasining bajarilmasligidan tashqari, mulkchilik huquqlarini kapitallashtirish, huquqlarni erkin o‘tkazishning ilojsizligi ham ma’lum shaxslar doirasi tomonidan huquqlar bilan almashuvni cheklashning natijasi hisoblanadi (o‘zboshimchalik bilan egallab olingan yer uchastkasini sotishning iloji yo‘q). De Soto xufyona qayd etilgan mulkchilik huquqlarini ta’riflash uchun «jonsizlantirilgan sarmoya» atamasidan foydalanadi: ushbu sarmoyadan garov sifatida foydalanish, uni garovga investitsiya qilish, erkin sotish, ba’zan esa shunchaki meros qilib qoldirish mumkin emas.

Shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog‘liq xarajatlar. Shartnomalarni tuzishning xufyona tadbiri unda ko‘plab iqtisodiy sub’ektlar ishtirok etadigan uzoq muddatli loyihalarning amalga oshirilishini qiyinlashtiradi. Chunki uzoq muddatli loyihaga mablag‘lar qo‘yishga undovchi omil bo‘lib unda ishtirok etuvchi insonlarning shaxsiy nufuzi emas, balki nima bo‘lishidan qat’i nazar sarmoyadorlarning huquqlari himoyalanishiga ishonch hisoblanadi. Haqiqatdan ham, shartnomani qayta ko‘rib chiqish zarurati tug‘ilgan hollarda ishtirokchilar bitimning tomonlarning hech biri undan manfaatdor bo‘lmagan barcha ikir-chikirlariga e’tibor qaratishi lozim bo‘lgan sud yoki arbitrajga murojaat eta olishmaydi.

Xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog‘liq xarajatlar. Faoliyatni va uning natijalarini qonundan yashirishga urinish xufyona bitim ishtirokchilari doirasini mumkin qadar cheklashga undaydi. Xufyona bitim ko‘proq ikki tomonlama xususiyatga ega. Bitimdan manfaatdor bo‘lgan uchinchi shaxslar (masalan, stixiyali yuzaga keladigan bozorlar yaqinidagi mavzelar aholisi) uning ishtirokchilari doirasidan chiqarilgan va, demak, ularning manfaatlari bitimda hisobga olinmaydi. Boshqacha aytganda, zararli foydalanish huquqi, odatda, xufyona huquqni tartibga solish sohasidan tashqarida qoladi.

Nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari. Oshkora sud-huquq tizimi nizolarni hal etishning qator substitutlariga – oilaviy-qarindoshchilik va mafiya mexanizmlariga ega. Yuzaga kelgan nizolarni hal etish uchun ikkala muqobil variantdan ham foydalanish xarajatlar bilan bog‘liq. Birinchidan, ko‘p sonli qarindoshlar, yurtdoshlar va boshqa «o‘zinikilar» bilan yaxshi munosabatlarni ushlab turish e’tibor belgilarini qaratish uchun vaqt va xizmatlar almashish uchun mablag‘lar talab qiladi. Ikkinchidan, sud va kuch tuzilmalari funksiyasini bajaruvchi mafiya xizmatlariga murojaat etish o‘ziga xos soliqni to‘lash zarurati bilan shartlangan. Hatto Italiyada ushbu soliq alohida– pizzo nomiga ega bo‘lgan. Ushbu soliqning miqdori yo korxona aylanmasiga nisbatan foizlarda, yoki mafiya tomonidan biznesni himoyalash va nizolarni hal etish bo‘yicha ko‘rsatilgan xizmatlarga ekvivalnt hisobida hisoblab chiqiladi. Bunda davlatdan farqli ravishda mafiya o‘z xizmatlarining har bir foydalanuvchisiga «soliqning» alohida miqdorini

belgilagan holda monopolchini kamsituvchi siyosatni olib borishga qodir bo‘ladi. Oshkora tuzilmaga qaraganda mafiya faoliyatining lokal xususiyati axborot manbalarining ancha keng doirasidan foydalanishidir.

7.3-§. Xufyona iqtisodiyot faoliyatining oqibatlari

Endi iqtisodiyotning xufyona sektori mavjud bo‘lishi bilan shartlangan umuman iqtisodiy tizim uchun oqibatlarni muhokama qilish zarur. Ijobiy oqibatlar jumlasiga, birinchidan, xufyona xo‘jalik faoliyatining barqarorlashtiruvchi rolini kiritish lozim. Ushbu barqarorlashtiruvchi rol ayniqsa buyruqbozlik iqtisodiyoti sharoitida yaqqol namoyon bo‘ladi. «Dastlabki iqtisodiyot» qondira olmaydigan talab xufyona iqtisodiy faoliyat sohasidagi mahsulot va xizmatlar uchun barcha narsalarni hazm qiluvchi bozorni barpo etadi. Biroq xufyona sektorning barqarorlashtiruvchi roli oshkora iqtisodiyotdan bozor munosabatlariga o‘tishda ham saqlanib qoladi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda xufyona sektorning katta o‘lchamlari ishlab chiqarishdagi pasayishlar va jahon bozorlaridagi tangliklarni yumshatish imkonini beradi. Tangik davrlarida xufyona sektor mehnatga haq to‘lash darajasining pasayishi hisobidan bandlikni avvalgi darajada saqlab turishga qodir: xufyona korxona faoliyat ko‘rsatishining asosida ijtimoiy (oilaviy-qarindoshchilik, urug‘chilik, milliy) aloqalarni qayta tiklash yotadi. Bunday qayta tiklash mantiqiga muvofiq ishdan bo‘shatishga yo‘l qo‘yish – ijtimoiy aloqalarning buzilishi demakdir. Ushbu vaziyatning paradoksalligi shundan iboratki, neoklassik muvazanatga erishish o‘z parametrlariga ko‘ra neoklassik bozordan g‘oyat uzoqlashgan bozorga bog‘liq.

Ikkinchidan, xufyona sektorning mavjud bo‘lishi oshkora bozorga kirish xarajatlari yuqori bo‘lganligi tufayli unga talab bo‘lmay qolgan tadbirkorlik salohiyatini amalga oshirish imkonini beradi. Fakt shundan iboratki, Peruda oshkora tizim xufyona va hatto oshkora tadbirkorlarning ham katta energiyasi va iqtidoridan

hech qachon foydalanish imkonini bermagan. Masalan, Limada ko‘cha savdogarlari foydalanadigan sotuv strategiyalari yuqori xarajatlar asosida marketing va narxni shakllantirishning eng yaxshi namunalariga savdo korxonalarining siyosatiga qaraganda juda yaqin.

Shunga qaramay, iqtisodiyotning oshkora va xufyona sektorlarining parallel ravishda mavjud bo‘lishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta’sir ham ko‘rsatadi. Xufyona sektorda texnika bilan qayta jihozlashning foydasizligi tufayli texnik taraqqiyot to‘xtab qoladi va umuman mehnat unumdorligi pasayadi. Investitsiya manbalarining chegaralanligi (faqat u yoki bu ijtimoiy tuzilma ichidagi mavjud resurslar investitsiya qilinadi) va mazkur ijtimoiy tuzilmalarga nisbaan tashqi sarmoyadorlarning mavjud emasligi sababli investitsiyalarning hajmi ham kamayadi. Oshkora iqtisodiyotda qolgan iqtisodiy sub’ektlarga soliq yuki ko‘payadi: davlat tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar xarajatlari kam sonli soliq to‘lovchilarga taqsimlanadi. Ushbu vaziyat ikkilanib yurganlarni ham xufyona sektorga o‘tishga undaydi - qonunga bo‘ysunish narxi cheksiz yuqori bo‘ladi. Buning natijasida oshkora sektor kollansi yuzaga keladi – unda faqat eng yirik korxonalar qoladi, chunki ular shunchaki to‘liq «soyaga» keta olishmaydi. Bundan tashqari, xufyona iqtisodiyotning mavjud bo‘lishi izchil makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish bo‘yicha har qanday chora-tadbirlarni samarasiz qiladi: u g‘oyat noadekvat indikatorlar va makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar asosida quriladi. Yuqorida aytilganlar pul-kredit siyosatlariga nisbatan juda muhim, chunki naqd pullarning xufyona aylanmasi markaziy bank nazorati ostida bo‘lmaydi.

7.4-§. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida

Xufyona sektor bilan bog‘liq eng katta xavf bu bozor konstitutsiyasidan keskin farq qiluvchi xatti-harakatlar va bitimlar tuzishning alohida me’yorlarining shakllanishdir. Xufyona me’yorlarning asosida ularning amal qilishi hududiy jihatdan yoki shaxslarning ma’lum doirasi tomonidan chegaralangan ijtimoiy mexanizmlar yotadi - qonunga bo‘ysunish me’yorlarining mavjud emasligi, me’yorlarning amal

qilishini ijtimoiy mansubligidan qat'i nazar, barcha iqtisodiy sub'ektlarga tarqatishga imkon bermaydi.

Xufyona me'yorlarning yozilmagan va lokal xususiyati tufayli xufyona bitimlar tuzish uchun universal o'yin qoidalarini ifodalab bo'lmasa-da, xufyona iqtisodiyot «konstitutsiyasi»ning asosiy unsurlarini aniqlash mumkin. Misol tariqasida Italiya, Sitsiliya, Kalabriya va Kampaniyani olamiz: rivojlangan xufyona sektorga ega bo'lgan ushbu mintaqa iqtisodchilar va sotsiologlar tomonidan yaxshi o'rganilgan.

Davlatning (dastlab Ispaniya, so'ngra Italiya davlatining) kam ishtiroki va uning mahalliy aholining turmushini va mulkchilik huquqlarini himoyalashni ta'minlashga layoqatsizligi Italiya janubi tarixiy rivojlanishining muhim omillari bo'ldi. Davlat ushbu mintaqalarning uzoqda joylashganligi va o'zi olib boradigan «bo'lib ol va hokimiyat o'rnat» siyosat tufayli ularning mavjudligi haqida shunchaki unutib qo'ydi. Shuning uchun, ayniqsa feodal huquqning bekor qilinishi va mayda mulkdorlar sinfining shakllanishi munosabati bilan mulkchilik huquqlarini tafsirlash va shartnomalar bajarilishini ta'minlashning davlatning aralashuviga muqobil mexanizmari talab etildi. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoyalash bo'yicha davlatga muqobil institut sifatida mafiya haqida dastlabki tilga olinishi feodalizmdan mayda va o'rta yer mulkchiligiga o'tishning aynan shu pallasiga taalluqli. «Mafiya» atamasi odatda turli ma'nolarda va turli xildagi hodisalarni yoritish uchun qo'llaniladi. Iqtisodiy tahlilda ushbu atamadan asosan bitimlarni tuzishda amalga oshiriladigan xatti-harakatning alohida me'yorlari va na'munalarini belgilash uchun foydalaniladi. Ya'ni, mafiya rasmiy tashkilot bo'lmasada, xatti-harakat va hukmdorlik munosabatlarining alohida xili hisoblanadi. Boshqacha aytganda, mafiya institut sifatida shaxslarga o'zining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sohalardagi faoliyatini muvofiqlashtirish imkonini beruvchi o'yin qoidalarining yig'indisidir.

Birinchi me'yor «o'yin konstitutsiyasi» o'zaro hamkorlik maqsadlarini aniqlashga taalluqli, uni sha'n me'yori sifatida ifodalash mumkin. Agar mafiyaning avjiga chiqqan klassik davri (1890-1970 yillar)da Italiya janubi aholisining asosiy maqsadi o'zining foydaliligini oshirishdan emas, balki o'z sha'nini va o'z oilasining

sha’nini saqlab qolishdan iborat bo‘lgan. Hatto o‘zini mafiya deb hisoblagan insonning o‘zini nomlashi – «sha’n odami» - uning faoliyati maqsadining an’anaviy xususiyatini tasdiqlagan. Kelishuvlar nazariyasi atamasidan foydalangan holda, sha’n me’yorini an’anaviy kelishuv jumlasiga kiritish mumkin, chunki gap oilaning sha’ni va obro‘si haqida, birinchi galda, er-xotinning sha’ni haqida ketayapti. Sha’nning yo‘qotilishi ijtimoiy o‘zaro munosabatlar sohasidan chiqarilishga olib keladi – uni yo‘qotgan insonlar hatto alohida, qishloqlarning chekkalarida yashashadi va faqat o‘z muhiti doirasida muloqatda bo‘lishadi. Haqiqiy mafioz uchun hatto tijorat sohasidagi muvaffaqiyat ham mustaqil qadr-qimmat emas, balki sha’n belgisi sifatida ko‘rib chiqiladi.

Agar utilitarizm me’yorini oqilona harakat me’yori to‘ldirsa, u holda sha’nni himoya qilish va tasdiqlashning asosiy vositasi – «hasad raqobatchiligi», erkaklar ega bo‘lgan zulm o‘tkazish salohiyatini doimiy ravishda taqqoslash (ta’kidlash lozimki, mafiyaning madaniy sohasi – «machizm», ya’ni erkakka sig‘inish). Shaxs tomonidan kontragentlar ehtiyojlarini qondirish orqali foydalilikni oshirishning bozor tamoyili (unga ko‘ra almashuvning barcha ishtirokchilari yutadi)dan farqli o‘laroq, hasad raqobatchiligida ikkita g‘olib bo‘lishi mumkin emas: faqat bitta g‘olib mavjud - qolganlar hammasi – mag‘lublar. Kundalik turmushni tartibga soluvchi vosita sifatida zulm o‘tkazishdan foydalanish uchun taqiqlarning mavjud emasligi, zulm o‘tkazishni monopollashtirishga urinish iqtisodiy sohadagi mafiya vakillarining xatti-harakatlariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmoqda. Mafiya bilan bog‘liq tadbirkorda foyda olishga cheklashlar oshkora tadbirkornikiga qaraganda kam. Xufyona tadbirkor zarur hollarda zulm qo‘llanilishi bilan to‘xtab qolmaydi, oshkora tadbirkor esa zulm o‘tkazish uchun davlat monopoliyasi oqibatida erkinlikning ushbu darajasidan mahrum etilgan. Shuning uchun mafiya bilan bog‘liq korxonalarning raqobat jihatdan ustunliklari raqobat natijasida emas, balki lokal monopoliyani hosil qilish va raqobatni cheklash natijasida yuzaga keladi. Mafiya qoidalari bo‘yicha faoliyat ko‘rsatuvchi bozor mukammal raqobat shartlaridan yiroqlashadi, bunday qoidalarning mavjud bo‘lishi iqtisodiy mexanizmlarning amal qilishi tartibini o‘zgartiradi.

Navbatdagi me’yor – ishonch – an’anaviy xususiyatga ega, chunki u oila doirasida lokalizatsiyalashgan. Oila ichida ishonch bo‘lmasa, uning boshlig‘ining sha’ni tushunchasi o‘z kuchini yo‘qotadi. Shu nuqtai nazardan ishonch an’anaviy tarzda oila turmushining bazaviy tamoyillaridan birini aks ettiradi va uning tashqarisiga amal qilmaydi, demak, u bozor konstitutsiyasida ko‘zda tutilganidek, oqilona harakatning sharti bo‘lishi mumkin emas. Mafiyaning bazaviy tashkiliy birligi – sossa – 15-20 (ko‘pi bilan 70-80, kamida 7) kishidan iborat va oila-qarindoshchilik aloqalari asosida shakllanadigan guruhni o‘zida namoyon etadi. Sossa faoliyati doirasiga tushgan barcha shaxslar uning a’zolari bilan do‘stona munosabatlar yoki «patron-mijoz» munosabatlari orqali bog‘liq.

Oila ichidagi munosabatlarni qurish uchun foydalaniladigan ishonch mafiyaning iqtisodiy faoliyatini ham belgilab beradi. Mafiya bilan bog‘liq tadbirkorlarning yana bir raqobat jihatdan ustunligi bo‘lib ishonch asosida shartnoma munosabatlarini qurish hisoblanadi – mafiya shartnoma majburiyatlari bajarilishining eng yaxshi kafolati hisoblanadi. D.Gambetta yozganidek, mafiyani bozorning ishonchning «tabiiy» darajasi haddan ziyod past bo‘lgan va bitim tuzish imkonini bermaydigan sektorlarida va ana shunday mintaqalarda (Italiya Janubida bunday holat o‘rin tutadi) ishonchni tug‘dirish, reklama qilish va sotish bilan shug‘ullanuvchi alohida korxona sifatida namoyon etish mumkin. Shuningdek, ishonch tanqisligi sharoitida amalga oshiriladigan oshkora tovarlar bilan istalgan xufyona bitimlarga va taqiqlangan tovarlar (qurol, giyohvandlik moddalari) bilan istalgan bitimlarga ham e’tibor qaratiladi. Tovar sifatida ishonchning o‘ziga xos jihatini hisobga olgan holda, mafiya uni sotishni g‘oyrioddiy usul bilan – oila-qarindoshchilik, do‘stona yoki mijozlik aloqalari sohasiga manfaatdor tadbirkorni aralashtirish orqali amalga oshiradi. Xususan, mafiyaning iqtisodiy faoliyatini yoritish uchun ko‘pincha mafiyaning oilaviy aloqalari asosida tashkil etiladigan «tarmoq» tushunchasidan foydalaniladi. Aynan o‘zgaruvchan sharoitlarga tez moslashuvchi tarmoqlar doirasida «o‘zlariniki» o‘rtasida yuqori ishonch salohiyatidan foydalanuvchi mafiyaning asosiy iqtisodiy faoliyati amalga oshiriladi.

Bitimlar bo‘yicha hamkorlarni «o‘ziniki» va «begona» toifasiga bo‘lish prinsipial jihatdan muhim, bu yerda gap ikkita standart, ikki xil xatti-harakat haqida boradi. «O‘ziniki» doirasida sha’n va obro‘ga birgalikdagi sa’y-harakatlar orqali erishiladi va himoya qilinadi, munosabatlar ishonch asosida quriladi. «O‘ziniki» va «begona» o‘rtasida «hasadguylik raqobatchiligi» bo‘lishi muqarrar, ishonch esa dushmanlik va zulmga o‘z o‘rnini bo‘shatib beradi. Xatti-harakatning ikki yoqlama standarti mantiqiga yana bir muhim me’yor – maxfiylik kiritiladi. Ushbu me’yor tashqi olam bilan, ayniqsa davlat vakillari bilan munosabatlarda to‘liq yopiqlikni belgilab beradi, uning teskari tomoni sifatida to‘liq ochiqlik va oila a’zolaridan faqat haqiqatni gapirishni talab qilish ishtirok etadi. Haqiqiy mafiozlar hamma vaqt jim turishadi.

Xulosa

Iqtisodiy sub’ekt tomonidan o‘z biznesi uchun institutsional muhitni – oshkora yoki xufyona – tanlash to‘g‘risidagi qaror birinchi va ikkinchi holatlarda bitimlarni amalga oshirishda yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarini qiyoslash orqali belgilanadi. Boshqacha aytganda, qonunga bo‘ysunish normasi yana bir bor oqilona asoslanadi: shaxs uning talabini mutlaq imperativning ta’siri ostida emas (qonuniy narsalarning hammasi yaxshi), balki qonunga amal qilishdan kutilayotgan foydalar tufayli bajaradi. Qonunga ixtiyoriy bo‘ysunishga undovchi omillar shaxsda faqat, davlat iqtisodiyotining oshkora sektorida tranzaksiya xarajatlarini pasaytirish yo‘li bilan uning manfaatlarini amalga oshirishga qodir bo‘lgan taqdirda, paydo bo‘ladi.

Iqtisodiy sohada xufyona bitimlar amalga oshiriladigan o‘yin qoidalarida, birinchi galda bozor konstitutsiyasidan bitimlarning barcha ishtirokchilarini «o‘ziniki» va «begonalarga» ajratish bilan katta farq qiladi. O‘zinikilarga nisbatan opportunizmni oldini olishning ijtimoiy mexanizmlari amal qiladi, ishonch va o‘zaro yordam me’yorlari hukmronlik qiladi. Aksincha, «begonalarga» nisbatan opportunizm me’yor bo‘lib qoladi. T.Veblen yozganidek, xufyona iqtisodiyot «hasadguylik raqobatchiligiga» asoslangan «yovvoyi» bozor modeliga juda yaqin. Va nihoyat, xufyona iqtisodiyot maksimal darajada fragmentlangan va mozaikli, u

to‘liq tizim shaklini qabul qilmaydi hamda bozorning barcha ishtirokchilari uchun yagona va majburiy bo‘lgan konstitutsiyani qabul qilmaydi. Bundan ko‘rinib turibdiki, qonunga bo‘ysunishning yuqori narxiga muqobil variant ham g‘oyat qimmat ekan.

Takrorlash uchun savollar

1. *Faqat iqtisodiyotning xufyona sektori sub’ektlariga nisbatan repressiya choralarini qat’iylashtirish yordamida ushbu sektorning o‘lchamlarini qisqartirishga erishish mumkinmi?*
2. *Xufyona sektor yalpi ichki mahsulotida yuqori ulushga bilan tavsiflanadigan mamlakatda bozor islohotlarining dastlabki bosqichlari qanday bo‘lishi kerak?*
3. *Bozor islohotlari siyosatining standart dasturiga qanday tuzatishlar kiritilishi lozim?*
4. *Xufyona iqtisodiyotning qanday unsurlari mavjud?*
5. *Xufyona iqtisodiyot o‘lchamlarini baholash yondashuvlarini izohlang.*
6. *Xufyonalik narxining unsurlari nimalardan iborat?*
7. *«Mafiya» atamasining kelib chiqishini sharhlang.*
8. *Soliqlar va ish haqiga hisoblab yozishlardan bosh tortish bilan bog‘liq xarajatlar*
9. *Shartnoma tizimidan foydalanishning imkonsizligi bilan bog‘liq xarajatlar*
10. *Xufyona bitimning mutlaq ikki tomonlama xususiyati bilan bog‘liq xarajatlar*
11. *Nizolarni hal etishning xufyona tartibotlaridan foydalanish xarajatlari*

VIII-BOB. MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUTSIYASI

Reja:

8.1-§. Mulkchilik ta’riflarining tahlili

8.2-§. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

7.3-§. Mulkiy xuquqlar

7.1-§. Mulkchilik ta’riflarining tahlili

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi jamiyatning iqtisodiy negizlariga oid ushbu mavzuda quyidagilar bayon etilgan: “Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini turli shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste’molchilar huquqlarining ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqligini va huquqiy jihatdan teng muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin (53- modda). Mulkdor mulkiga o‘z hoxishicha egalik qiladi, undan foydalanadi va uni tasarruf etadi. Mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart (54-modda)”. O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksiga mulkchilikning egalik qilish, foydalanish va tasarruf etish triadasi (164-modda) asos qilib olingan. Ushbu Kodeksda mulkchilikning xususiy va ommaviy shakllari mavjudligi (167-modda) ta’kidlanadi.

Demak, iqtisodiyot va uni tashkil etishning bozor modeli uchun muayyan-tarixiy shakldagi mulkchilik instituti talab etiladi. Mulkchilik institutining negizini mulk tushunchasi tashkil etadi. Mulk – resurslar cheklanganligi sharoitining oqibatidagi noyoblik muammosini hal qilinishining yagona vositasi hisoblanadi. Bu vosita mulkdorga huquqlar tutamini taqdim etadi. Albatta, mulkiy huquqlar tutami egalik qilish va boshqa huquqlar (foydalanish,

tasarruf etish va boshqalar) bilan birgalikda tashkil etadi. Huquqlar tizimi xo‘jaliklar va shaxslar o‘zaro munosabatlarga kirishishlari uchun ham mulkdorni, ham mulkni himoyalaydi. Shaxsning jamiyatdagi erkinligi huquq bilan kafolatlanadi va chegaralanadi. Undagi barcha mavjud huquqlardan eng to‘lig‘i mulkchilik huquqidir. Ushbu huquq shaxs va jamiyat uchun o‘zaro qarama-qarshi bo‘lgan begonalashuv xususiyatini ham namoyon etadi. Ilmiy manbalarda mulkchilik munosabatlari umumiy tan olingan yagona ta’rifga ega emasligi sababli qator talqinlar mavjud (8.1-jadval).

8.1-jadval.

Mulkchilik institutiga oid talqinlarning turkumlanishi

Yondashuv nomi	**Mulkchilikning asosiy belgilari**
1. Klassik yo‘nalish	Daromad keltirish qobiliyati mujassamlangan sarmoya
2. Faylasuflar va neoklassiklar	Tashqi dunyo ob’ektlar ustidan nazoratni ularni o‘zlashtirib (egallab) olish asosida amalga oshirish
3. Dialektik usul tarafdorlari	Shaxsning tabiatdan ham, ijtimoiy hayot jamoatchiligidan ham begonalashishida hamda ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarish vositasidan ajratishda namoyon bo‘luvchi ijtimoiy aloqalarni tarkiblash, murakkablashtirish shakli
4. Nemis tarixiy maktabi	Ijtimoiy o‘zaro hamkorlikning asosiy tamoyili hisoblangan ahloq normasida jamiyat tomonidan oliy va muqaddas qadriyat hamda individ mustaqiligining kafolati. sifatida tan olish
5. Neoinstituts ional yo‘nalish	Turli shaxslar o‘rtasida bir buyumda turli huquqlarning namoyon bo‘lish imkoniyati. buyumga qarashli vakolatlar tutami
6. Xuquqshunoslar	Shaxsning buyum ustidan hukumronligi va boshqa shaxslar imkoniyatlarini cheklash.

7. Sotsiologlar	Iqtisodiy buysundirish asosida ijtimoiy ierarxiyani o‘rnatish usuli
8. Ernando de Soto (Peru)	Qiymatga aylanishda ishtirok etish va daromad keltirish qobiliyati

Jadvaldan ko‘rib turganimizdek, mulkchilikni o‘zlashtirib olish bilan tenglashtirish neoklassik iqtisodiy tafakkur vakillariga xos bo‘lsa, huquqshunoslar uchun shaxsning ***buyum ustidan hukumronligi*** imkoniyatlarini chegaralash mulkdan boshqa shaxslarning ziyoniga foydalanishga ruxsat bermaslik sifatida ta’riflanadi. Mulkchilik – bu shaxs va buyum o‘rtasidagi emas, balki insonlar o‘rtasidagi munosabat sifatida gavdalanishi kerak.

Mulkchilik huquqlari nazariyasi nafaqat boshqaruv, xavfsizlik, merosga topshirish huquqlarini qo‘shgan holda huquqlar to‘plamini kengaytiradi, balki huquqlarning o‘zlarining aylanuvchanligiga, oldi-sotdi ob’ektlari bo‘lib buyumlarning o‘zi emas, balki ularga nisbatan huquq hisoblanishiga e’tiborni qaratadi. Masalan, yer uchastkasidan foydalanish huquqi; mol-mulkdan foydalanishdan keladigan daromadni olish huquqi va b.

Xuquqshunoslarning fikricha, mulk – bu mutlaq huquq. Mulkdorga qonun bilan taqiqlanmagan hamma narsa ruxsat etilgan. Mutlaq huquq ijobiy cheklov emas, balki salbiy cheklov (nima mumkin emas) bilan yoritiladi.

Agar huquqlarning muayyan to‘plami, masalan, A.Onore tomonidan sanab o‘tilgan 11 ta huquqning aksariyati ikkilamchi hisoblanadi. Misol uchun, xavfsizlik huquqini olaylik. Uning o‘zi yetarli emas, chunki huquq faqat davlat tomonidan muhofaza qilingan taqdirda, klassik nuqtai nazardan huquq hisoblanadi. Voz kechish huquqi – bu tasarruf etish huquqining bir qismi. Javobgarlik huquqi mulkchilik huquqini emas, umuman fuqarolik huquqini o‘zida namoyon etadi.

Iqtisodiy nuqtai nazardan turli huquqlarni hisoblab chiqish texnikasi o‘ta samarali. Mulkdor, mulkdorligicha qolib, foydalanish huquqidan ham, boshqarish huquqidan ham, daromad olish huquqidan ham vaqtinchalik voz

kechishi mumkin. Tovar esa nafaqat o‘zining jismoniy xususiyatlarining yig‘indisi sifatida, balki imkoniyatlar va cheklovlarning ma’lum to‘plami sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq, boshqa muhim iqtisodiy mavhumlik singari - qiymat, mulk tarkibiy qismlarga bo‘linadi, lekin ulardan tarkib topmaydi. Shuning uchun mulkchilikni huquqlarning murakkab tutami sifatida ta’riflash mazmunga emas, balki texnologik xususiyatga ega.

7.2-§. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari

Iqtisodiyotda, xususan mulkiy munosabatlar shakllarini o‘rganishda mulkni tasniflash muhim o‘rin tutadi. Ko‘pchilik iqtisodchilar va faylasuflar uchun tasniflash mezoni sifatida mulk subekti olinadi. Agar mulk bir shaxsga tegishli bo‘lsa, u – xususiy. Agar u bir necha shaxsga tegishli bo‘lsa – jamoaviy. Agar u butun jamiyatga tegishli bo‘lsa – umumxalq yoki davlat mulki hisoblanadi. Bunday yondashuv G‘arbdagi tadqiqotchilar uchun mulkning uchta shaklini ifodalashga asos bo‘lgan.: xususiy, jamoaviy va ijtimoiy. Ba’zan ularga aksiyadorlik (korporativ) va davlat shakllari ham qo‘shimcha qilinadi. Ba’zida aksiyadorlik mulkini jamoaviy shakl deb, davlat mulkini esa ijtimoiy shakl deb hisoblashadi. Lekin bundan mohiyat o‘zgarmaydi.

– ixtiyoriy shakldagi mulkning namoyon bo‘lishi qator omillarga bog‘liq. Jumladan:

– mehnat sharoitlari va natijalarini o‘zlashtirib olish usullari;

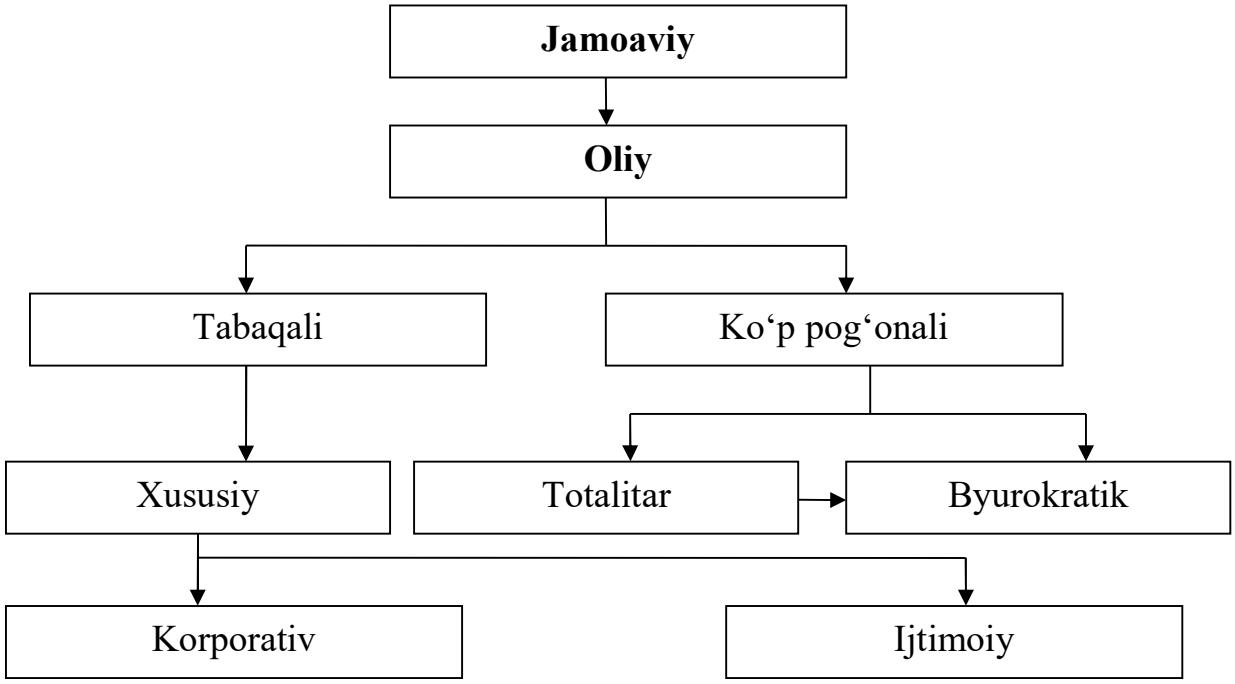
– mehnat sharoitlari va natijalarini tasarruf etish xususiyatlari;

– mehnat sharoitlarini takror yaratish;

– faoliyat turlari bo‘yicha almashishning asosiy usuli;

– natijalari qayta taqsimlash usullari.

Mulkchilik munosabati tarixan qanday shakllarda rivojlanganligi katta qiziqish uyg‘otadi (8.1-rasm).

8.1-rasm. Mulk shakllarining rivojlanishi

1. Mulkchilikning eng dastlabki shakli ***jamoaviy mulk*** G‘arb huquqiy tizimining asos (antik taraqqiyot)ini tashkil etadi. U uchta asosiy xususiyat bilan tavsiflanadi:

– jamoaviy mulk jamiyatga – uni to‘laqonli a’zolar deb tan oluvchi indvidlar yig‘indisiga tegishli;

– jamoaviy mulkni qayta taqsimlash huquqi mutlaq jamiyatga tegishli;

– jamoaviy mulk jamoaviy huquq normalari bilan tartibga solinadi.

Jamoaviy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

a) boshqarish (taqsimlash) ijtimoiy;

b) egalik qilish xususiy;

c) v) jamoaviy mulk ob’ektidan voz kechish taqiqlangan;

d) g) ijtimoiy majburiyatlar tizimi;

e) ishlab chiqaruvchining o‘z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Jamoaviy mulk rivojlanishi davlatchilikni yuzaga keltirgan. Ushbu bosqichida davlat majbur etish apparati sifatida hali jamiyatga qarshi turmaydi.

2. ***Oliy mulk*** davlat mulkining dastlabki shaklidir. Davlatni tashkil etish ko‘p hollarda mulkni, masalan, yerni zo‘rlik bilan tortib va bosib olishlar oqibati bo‘lgan. Oliy mulkning asosiy tavsiflari quyidagilardan iborat:

a) mulk va hokimiyatning bo‘linmasligi;

b) xizmat uchun mukofot sifatida resursni hadya qilish shaklida faoliyat bilan almashish;

v) mehnat sharoitlarini ishlab chiqaruvchilarga biriktirish (xususiy egalik);

g) biriktirilgan resurslarni tasarruf etish uchun davlat monopoliyasi;

d) ishlab chiqaruvchining o‘z faoliyati natijalariga mulkchiligi.

Davlat boshlig‘i bunday mulkning «oliy mulkdoriga» aylangan va ularni o‘z fuqarolariga tarqatgan (hadya qilgan). Yerni egalikka olish va undan foydalanish sharti davlatga xizmat qilishdan iborat bo‘lgan. Oliy hokimiyat ixtiyorida eng muhim ta’sir etish vositasi – tortib olish (tasarruf etish) huquqi qoldirilgan. Bu bir vaqtning o‘zida ikkita o‘zaro bog‘liq vazifani hal etish imkonini bergan: ishlab chiqaruvchining ehtiyojlarini qondirish va ishlab chiqaruvchini o‘zi foydalanadigan resursni takror yetishtirishga majbur qilish.

Asta-sekin vaqt o‘tishi bilan oliy mulkchilik instituti sharoitida, davlat monopoliyasi xo‘jalik faoliyati mahsulotlari bilan almashuv rivojlanishiga to‘sqinlik qila boshlagan. Iqtisodiy ehtiyojlarning ta’siri ostida mulkchilik instituti o‘zgara boshladi. Natijada turli ishlab chiqarish usullariga xos bo‘lgan ikkita turli institut shakllandi: tabaqali va ko‘p pog‘onali mulk.

3. ***Tabaqali mulk*** – oldingi davrda asosiy mehnat sharoiti bo‘lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalar shakllanishi bilan tavsiflanadi, dvoryanlarning o‘zlariga «biriktirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqi borgan sayin kengayishi bilan izohlanadi.

Tabaqali mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

a) mulkdorlar sinfining paydo bo‘lishi;

b) ishlab chiqarish vositalari cheklangan aylanmasining paydo bo‘lishi;

v) hokimiyat huquqlariga nisbatan mulkiy huquqlarning cheklangan xususiyati;

g) ishlab chiqaruvchining o‘z faoliyati natijalariga mulkchiligi;

d) mulkdan olinadigan daromadni qayta taqsimlash yangi shaklining paydo bo‘lishi. Rivojlanishning Yevropa modeliga xos bo‘lgan tabaqali mulkchilik instituti davlat mulkchiligidan xususiy mulkchilikka o‘tish bosqichi sifatida ta’riflanadi.

4. ***Xususiy mulkchilik*** individning jamoaviy xo‘jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o‘zida namoyon etadi va quyidagi asosiy xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- iqtisodiy agentlarning mustaqilligi;
- mehnt sharoitlari va natijalarining erkin aylanishi;
- hokimiyat huquqlariga qaraganda mulkiy huquqlarning yetarliligi;
- mulkdorning mulkiy javobgarligi.

Xususiy mulk institutining shakllanishi tobelikning yangi shakli – iqtisodiy tobelikning paydo bo‘lishiga olib keldi. Xodimning ishlab chiqarish vositalaridan ajralishi bilan bir qatorda ishlab chiqaruvchining o‘z mehnatining mahsuliga bo‘lgan huquqidan mahrum etilishi yuz berdi.

5. ***Korporativ mulk***. Ko‘plab tadqiqotchilar korporativ mulkni xususiy mulk bilan tenglashtirib, korxonani tashkil etishning korporativ shaklini mulkiy majmuani ishonchli boshqarish shakli sifatida talqin etishni taklif qilishadi. Korporativ mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: mulkning ayrim shaxslarga taqsimlanganligi; iqtisodiy agentlarning tobelik munosabatlari; iqtisodiy agentlar javobgarligining cheklanganligi; qayta taqsimlash munosabatlari sohasida mulkdan keladigan daromadlar rolining keskin ortishi; mulkdor – korporatsiya huquqlarini bilvosita himoyalash orqali mehnat sharoitlarini takroriy yaratish.

6. ***Ijtimoiy mulk***. Ijtimoiy mulk yuridik va jismoniy shaxslar mulki bilan birga mavjud bo‘ladi. Jamiyat mulki, ko‘p holatlarda davlat tomonidan boshqarilishiga qaramay, unga tegishli emas. Jamiyatning muammosi resurslarni takroriy yetishtirish va mulkdan daromad – monopol rentani olish ustidan nazorat o‘rnatishdan iborat.

Ijtimoiy mulkchilikning asosiy xususiyatlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

a) jamiyatning hokimiyat apparati sifatida davlatdan ajratilishi;

b) jamiyatning tabiiy resurslarga monopoliyasi;

v) ijtimoiy mulk ob’ektlaridan foydalanishning konsession mexanizmi;

g) ishlab chiqaruvchining o‘z faoliyati natijalariga mulkchiligi;

d) ijtimoiy mulkdan keladigan daromadlardan jamiyat a’zolarining ijtimoiy ahamiyatli ehtiyojlarini qondirish uchun foydalanish.

7. *Ko‘p pag‘onali mulkchilik*ning vujudga kelishi mulkdor vakolatlarining turli xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘rtasida taqsimlanishi jarayonini o‘zida namoyon etadi. ***Ko‘p pag‘onali*** mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

a) mol-mulk va hokimiyatning ajratilmaganligi;

b) mol-mulk uchun to‘liq huquqlariga ega bo‘lgan shaxslarning mavjud emasligi;

v) mulkdor vakolatlarini amalga oshirishda ishtirok etishning xizmat xususiyati;

g) ular o‘rtasida mulkchilik vakolatlari taqsimlanadigan sub’ektlar o‘rtasidagi tobelik munosabatlari;

d) mehnat sharoitlarining ishlab chiqaruvchilarga biriktirilishi.

Ta’kidlash lozimki***, ko‘p pag‘onali*** mulkchilik instituti barcha xo‘jalik yurituvchi sub’ektlarning mehnat sharoitlarini tasarruf etishdagi huquqlarini sezilarli darajada cheklagani holda, mehnat natijalarining erkin aylanishinini istisno etmadi. Demak, tabiiy resurslar emas, balki xo‘jalik faoliyatining mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy vositalariga aylanishiga qarab mazkur institutning iqtisodiy asosi nuray boshladi. Lekin bu noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat o‘z mavqeini osongina bo‘shatib berganligini anglatmaydi. ***Ko‘p pag‘onali*** mulkchilik instituti o‘z shaklini o‘zgartirdi. Tarixga ushbu o‘zgarishning ikkita yo‘nalishi ma’lum: totalitar va byurokratiya mulkchiligi.

8. ***Totalitar mulkchilikka*** sobiq SSSRda mavjud bo‘lgan «davlat mulkchiligi» instituti yaqqol misol bo‘ladi. Totalitar mulkchilikka mos keluvchi rejali-taqsimlash iqtisodiyotida xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘zlariga biriktirilgan mol-mulkka faqat amalda egalik qilishadi va o‘zlari ishlab chiqargan mahsulotning ham, uni sotishdan olingan mablag‘larning ham egasi hisoblanmaydi. Totalitar mulkchilikning asosiy xususiyatlari:

– hokimiyat va mulkning ajratilmasligi;

– ishlab chiqarish vositalariga davlat monopoliyasi;

– mehnat sharoitlarining xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar o‘rtasida markazlashgan tarzda qayta taqsimlanishi;

– ishlab chiqaruvchining o‘zi yetishtirgan mahsulot va uni sotishdan olinadigan daromadni tasarruf etish huquqidan mahrum etilishi;

– mehnat sharoitlarini markazlashgan rejalashtirish mexanizmi yordamida takroriy yaratish.

9. Byurokratiya mulkchiligi ko‘p pag‘onali mulkchilik rivojlanishining tabiiy mahsuli hisoblanadi. Ishlab chiqarish emas, balki qayta taqsimlash katta pullarni paydo qiladi. Uning asosiy xususiyatari:

– mulkchilik huquqlarini himoya qilishning samarali tizimi mavjud emasligi;

– resurslar va mahsulotlarni qayta taqsimlash jarayonida amaldorlar ishtirokining qonunchilikda belgilangan imkoniyati;

– v) narxlar va tariflarning byurokratik tartibga solinishi;

– xufyona iqtisodiyotning katta ulushi;

– mehnat sharoitlarini takror yaratish samarali mexanizmining mavjud emasligi.

Hokimiyat va mulkning ajralmasligining rasmana tan olinishi bilan xususiy mulkchilik huquqini buzmasdan qolmaydi. Noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat mulkdorning erkin irodasiga qaraganda iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblanadi. Hokimiyat tuzilmalarida ishtirok etish orqali beriladigan imkoniyatlar xo‘jalik faoliyatidan kelib chiqadigan imkoniyatlarga qaraganda ancha yuqori. Hokimiyaga ega bo‘lgan amaldorlar shaxsiy boylikni ko‘paytirish uchun hokimiyat imkoniyatidan foydalanishadi. Lekin hokimiyat o‘z egasiga mulkdan ko‘ra ko‘proq narsani beradi, ularning sa’y-harakatlari birinchi navbatda hokimiyatni saqlab qolishga yo‘naltirilgan. Hokimiyatni yo‘qotib, ular, odatda, mulkni ham yo‘qotishadi.

8.3-§. Mulkiy xuquqlar

1. ***Mulk-egalik qilish.*** *Mulkdor*. Egalik qilish ijtimoiy institut sifatida noyob resurslarni takroriy yetishtirish vazifasi paydo bo‘lgan vaqtda yuzaga keladi. Dastlab mehnat sharoitlari egalik qilish ob’ekti hisoblanadi.

2. ***Mulk-imtiyoz.*** *Monopolist.* Vaqti kelib ijtimoiy-iqtisodiy rol ikkita yangi rolga bo‘linadi: tabiiy resurslar mulkdorining roli va ishlab chiqaruvchining roli. Egalik qilish huquqi foydalanish huquqidan, egalik qilish ob’ekti esa xo‘jalik yurituvchi sub’ektdan ajralib chiqadi. «Mulk-imtiyoz» tushunchasi paydo bo‘ladi. Bu yerda mulkdor-monopolistning renta – o‘ziga tegishli resurslardan daromad olish huquqiga duch kelamiz.

Mulk-imtiyoz aholining ma’lum qismi peshona terisi bilan o‘zining tirikchiligi uchun non topish majburiyatidan ozod bo‘lishi uchun imkoniyat, ya’ni fan, san’at va harbiy ishni rivojlantirish imkoniyati yaratadi.

Ishlab chiqaruvchi. Xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi ishlab chiqaruvchining shaxsiy maqsadi o‘z ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulot ishlab chiqarishdan iborat. Ko‘plab xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar shaxsiy maqsadlariga erishishga intilish natijasida ijtimoiy ahamiyatga molik missiyaning amalga oshishi – jamiyatni takroriy ishlab chiqarish sodir bo‘ladi.

3. ***Mulk-korxona.*** Tovar almashuvining rivojlanishi rollarning yangidan bo‘linishiga dastlabki tarixiy sabab hisoblanadi. Ishlab chiqaruvchining tabiiy huquqi hisoblangan mahsulotga bo‘lgan huquq ishlab chiqarish vositalarining mulkdori – xo‘jayinga o‘tadi.

Xususiy mulk majburlashga asoslangan hokimiyatni hamda obro‘ga asoslangan hokimiyatni tarixning chetiga siqib chiqaradi. Mulk-korxonaning paydo bo‘lishi bilan birga yollanma xodim va xo‘jayin, ishlab chiqarish vositalariga bo‘lgan mulkchilikdan mahrum etilgan va o‘zining mehnat qobiliyatini sotishga majbur bo‘lgan iqtisodiy agent hamda xo‘jalikning yangi xili – korxonani tashkil etuvchi iqtisodiy agentning roli paydo bo‘ladi.

Xo‘jayin. Xo‘jayinning shaxsiy maqsadi - qo‘shimcha qiymatni olish uni iqtisodiy samaradorlikni oshirish imkonini beruvchi barcha yangi narsalarni joriy etishga undaydi. Xo‘jayin o‘ta muhim ijtimoiy-iqtisodiy missiya – iqtisodiy faoliyatni ratsionalashtirish egasiga aylanadi.

Yollanma xodim. Xodim – bu faqat o‘zining mehnat qilish qobiliyati uning huquqining ob’ekti hisoblangan individ (ishchi kuchi). Lekin bu qobiliyat, so‘zsiz, uning o‘ziga tegishli, ya’ni xodimning o‘zi kimningdir huquqlarining ob’ekti hisoblanmaydi. U: a) erkin tanlash huquqini qo‘lga kiritadi va b) o‘z faoliyatining mahsulotlariga bo‘lgan huquqni yo‘qotadi. Xodimning ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi mehnatni taqsimlash samaradorligini oshirishdan iborat.

4. ***Mulk-sarmoya.*** Mulk-imtiyoz holatida bo‘lgani kabi mulk-korxona o‘z egasiga qo‘shimcha mahsulotni o‘zlashtirib olish huquqini beradi. Albatta, endi ushbu mahsulot ortiqcha mahsulotda emas, balki qo‘shimcha qiymat – korxona xo‘jalik faoliyatining xarajatlari va natijalari o‘rtasidagi farq shaklida namoyon bo‘ladi. Mulk-sarmoya paydo bo‘lishi bilan xo‘jayinning roli kapitalist va menejer, taqsimlash jarayonini nazorat qiluvchi iqtisodiy agent hamda ishlab chiqarish jarayonining o‘zining tashkilotchisi rollariga bo‘linadi.

Kapitalist. Sarmoya egasi xo‘jayin singari qo‘shimcha qiymat olishdan manfaatdor. Lekin ishchi kuchini ishlab chiqarish vositalari bilan birlashtirish emas, balki sarmoyani to‘g‘ri sarflash kapitalist uchun ushbu qiymatni olish usuli hisoblanadi.

Menejer. Kapitalistga menejer – ishlab chiqarish jarayonining rahbari, xo‘jayin funksiyasini bajaruvchi, lekin mulkni yo‘qotish xatariga ega bo‘lmagan iqtisodiy agent qarama-qarshi turadi.

Menejerning ijtimoiy-iqtisodiy roli va yollanma xodimning roli o‘rtasida o‘ta muhim farq mavjud. Xodim o‘z ishchi kuchini – mehnat qobiliyatini, menejer esa ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilish bo‘yicha xizmatni sotadi. Bitim tuzilgach, xodim ijrochiga, menejer esa korxona rahbariga aylanadi. Menejer daromadining asosini u rahbarlik qiladigan korxona faoliyatining natijalari uchun mukofot tashkil qiladi.

5. ***Mulk-biznes.*** *Tadbirkor.* Mulk miqdori «qiymat» degan mavhum tushunchaga aylangan sharoitda sahnaga yangi shaxs – tadbirkor va yangi mulk ob'ekti – biznes chiqadi. Chunki nafaqat mehnat, yer va sarmoya, balki faoliyatning alohida turi – tadbirkorlik ham «qiymatni yaratish» xususiyatiga ega. Shaxsiy boyish masalasini hal etayotib tadbirkor munosib ijtimoiy missiya iqtisodiy faoliyat samaradorligini oshirishni amalga oshiradi. U topgan yangi qarorlar asta-sekin ijtimoiy normaga aylanadi. Lekin yangi qarorlar – bu nafaqat yangi imkoniyatlar, balki yangi xatarlardir. Bir vaqtning o'zida mulkdor va tadbirkor sifatida ishtirok etuvchi mulkdor-sarmoyador qismlarga ajrala boshlaydi. Shu tariqa tadbirkor asta-sekin mulkdordan ajralib chiqadi. Unda hatto o'zining, mulkdordan alohida mulk ob'ekti – biznes paydo bo'ladi.

Sarmoyador. Tadbirkorning o'zga mulkka bo'lgan talabi sarmoyani ijtimoiy qadr-qimmat - qiymatga ega bo'lgan cheklangan resursga aylantiradi. Bir vaqtning o'zida tadbirkorlik faoliyatidan voz kechgan va o'zga tegishli cheklangan resurs – sarmoyadan foydalanish huquqini to'lov evaziga sotuvchi sarmoyador-mulkdorning ijtimoiy-iqtisodiy roli paydo bo'ladi. Sarmoyadorning shaxsiy maqsadi mulkdan (sarmoyadan) olinadigan daromadni ko'paytirishdan iborat.

6. ***Mulk-talab.*** Sarmoyador rolining ichki qarama-qarshiligi shu narsa bilan bog'liqki, tadbirkorlik faoliyati yukini ko'tarishni istamagan holda, u istar-istamas ushbu faoliyat bian bog'liq mulkni yo'qotish xatarini o'z zimmasiga oladi. O'z navbatida, bu mulkdan oladigan daromadning ikkita tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: cheklangan resurs uchun to'lov va xatar uchun to'lov.

Sarmoyador rolining ushbu ikki taraflamaligi oqibati – yana bir bo'linish: ishtirokchi roli va kreditor roli, tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etish maqsadini ko'zlovchi sarmoyador va mulkni yo'qotish xatarini kamaytiruvchi sarmoyador rolining paydo bo'lishi.

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent. O'z navbatida jamiyatning o'zi va uning mol-mulki emas, balki xo'jalik jamiyatiga nisbatan majburiyat huquqlari ishtirokchining mulki hisoblanadi.

Ishtirokchining shaxsiy maqsadi – jamiyatning foydasida ishtirok etishdan iborat. Tegishlicha u bu bilan bog‘liq xatarlarning bir qismini o‘z zimmasiga oladi. Natijada mazkur loyihalar xatarlarini ko‘plab ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlash asosida o‘ta qimmat va uzoq muddatli loyihalarni amalga oshirish mumkin bo‘ladi. Ishtirokchining ijtimoiy-iqtisodiy missiyasi, shu tariqa, xatarlar va javobgarlik dispersiyasidan iborat.

Kreditor. Agar sarmoyador – bu tadbirkorlik rolidan voz kechgan kapitalist bo‘lsa, u holda kreditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq xatarlardan voz kechgan sarmoyadordir. Professional moliyaviy vositachilardan foydalanish esa xatarlarni pasaytirish usuli hisoblanadi.

7. ***Mulk-aksiya.*** Jamiyatning ko‘p sonli ishtirokchilari nafaqat uning xo‘jalik faoliyati natijalari uchun javobgarlikning, balki boshqaruvchilar tomonidan ishtirokchilar ishonchining suiiste’mol qilinishi imkoniyatining ham taqsimlanishini yuzaga keltiradi. Yangi ijtimoiy-iqtisodiy rol paydo bo‘ladi: nazoratchi – xo‘jalik jamiyatiga nisbatan alohida funksiyalarni: jamiyat mol-mulki va daromadlarining tasarruf etilishi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi uning ishtirokchisi.

Nazoratchining shaxsiy maqsadi xo‘jalik jamiyatini kapitallashtirishning o‘sishiga erishishdan iborat.

Aksiyador. Jozibadorligini yo‘qotayotgan biznesdan chiqish ham xo‘jalik jamiyatlarining faoliyati bilan bog‘liq xatarlarni soddalashtirish usuli hisoblanadi. Ushbu imkoniyat jamiyatda ishtirok etishning alohida vositasi – aksiyalarning paydo bo‘lishi bilan ta’minlanadi.

Rasmiy jihatdan aksiyalar o‘z egalariga jamiyatga nisbatan majburiyat huquqlarini, xususan: boshqaruv organlarida ishtirok etish huquqi, jamiyat foydasining bir qismini olish huquqi va jamiyat tugatilgan taqdirda uning mol-mulkining bir qismiga ega bo‘lish huquqini beruvchi qimmatli qog‘ozlarni o‘zida namoyon etadi.

Biroq ushbu huquqlar ko‘p jihatdan deklorativ hisoblanadi. Boshqarishda ishtirok etish huquqini faqat aksiyalarning katta miqdordagi paketlariga egalik qiluvchi aksiyadorlar – majoritariylar amalga oshirishlari mumkin. Jamiyat tugatilgan

taqdirda uning mol-mulkining bir qismini olish huquqini esa amalga oshirishning iloji yo‘q: jamiyatga nisbatan aksiyadorlar ularning talablari ijro etish uchun qolgan barcha shaxslar qondirilganidan keyin qabul qilinadigan so‘nggi navbatdagi kreditorlarni o‘zida namoyon etishadi.

Aksiyadorlarining kompaniyadan chiqishi tufayli yuzaga kelgan uning aksiyalari kursining tushib ketishi yangi investitsiyaarni jab etish imkoniyatini keskin pasaytiradi.

Aksiyadorning shaxsiy maqsadi muayyan kompaniyani kapitallashtirishning o‘sishi emas, balki o‘ziga tegishli aksiyalar paketlarining kurs qiymatidan yutishdan iborat. Ushbu maqsadga aksiyalar bozor kotirovkalarining o‘zgarishi tendensiyalarini doimiy ravishda kuzatish orqali erishiladi. Bu esa, o‘z navbatida, aksiyador ijtimoiy-iqtisodiy missiyasining amalga oshirilishiga olib keladi. Uning sa’y-harakatlar tufayli sarmoya harakatining tezligi keskin oshadi.

Xulosa

Iqtisodiy nuqtai nazardan turli huquqlarni hisoblab chiqish texnikasi o‘ta samarali. Mulkdor, mulkdorligicha qolib, foydalanish huquqidan ham, boshqarish huquqidan ham, daromad olish huquqidan ham vaqtinchalik voz kechishi mumkin. Tovar esa nafaqat o‘zining jismoniy xususiyatlarining yig‘indisi sifatida, balki imkoniyatlar va cheklovlarning ma’lum to‘plami sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq, boshqa muhim iqtisodiy mavhumlik singari - qiymat, mulk tarkibiy qismlarga bo‘linadi, lekin ulardan tarkib topmaydi. Shuning uchun mulkchilikni huquqlarning murakkab tutami sifatida ta’riflash mazmunga emas, balki texnologik xususiyatga ega.

Hokimiyat va mulkning ajralmasligining rasmana tan olinishi bilan xususiy mulkchilik huquqini buzmasdan qolmaydi. Noiqtisodiy majburlashga asoslangan hokimiyat mulkdorning erkin irodasiga qaraganda iqtisodiy hayotning muhim omili hisoblanadi. Hokimiyat tuzilmalarida ishtirok etish orqali beriladigan imkoniyatlar xo‘jalik faoliyatidan kelib chiqadigan imkoniyatlarga qaraganda ancha yuqori. Hokimiyaga ega bo‘lgan amaldorlar shaxsiy boylikni ko‘paytirish uchun hokimiyat

imkoniyatidan foydalanishadi. Lekin hokimiyat o‘z egasiga mulkdan ko‘ra ko‘proq narsani beradi, ularning sa’y-harakatlari birinchi navbatda hokimiyatni saqlab qolishga yo‘naltirilgan. Hokimiyatni yo‘qotib, ular, odatda, mulkni ham yo‘qotishadi.

Aksiyadorning shaxsiy maqsadi muayyan kompaniyani kapitallashtirishning o‘sishi emas, balki o‘ziga tegishli aksiyalar paketlarining kurs qiymatidan yutishdan iborat. Ushbu maqsadga aksiyalar bozor kotirovkalarining o‘zgarishi tendensiyalarini doimiy ravishda kuzatish orqali erishiladi. Bu esa, o‘z navbatida, aksiyador ijtimoiy-iqtisodiy missiyasining amalga oshirilishiga olib keladi. Uning sa’y-harakatlar tufayli sarmoya harakatining tezligi keskin oshadi.

Takrorlash uchun savollar

1. *Mulkchilik institutiga oid talqinlarning turkumlanishi*
2. *Mulk shakllarining rivojlanishi*
3. *Oliy mulkning asosiy tavsiflari*
4. *Tabaqali mulkchilikning asosiy xususiyatlari*
5. *Ijtimoiy mulkchilikning asosiy xususiyatlari*
6. *Ko‘p pag‘onali mulkchilik instituti*
7. *Totalitar mulkchilikning asosiy xususiyatlari*
8. *Byurokratiya mulkchiligi ko‘p pag‘onali mulkchilik rivojlanishining xususiyatlari*
9. *Monopolistik mulkiy munosabatlar mazmuni*
10. *Menejerning ijtimoiy-iqtisodiy roli va yollanma xodimning roli o‘rtasidagi farq*
11. *Sarmoyadorning iqtisodiy xususiyati*
12. *Mulk-aksiyasida ishtirokchining shaxsiy maqsadi*

IX-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI

Reja:

9.1-§. Shartnoma tushunchasi

9.2-§. Sotish to‘g‘risidagi shartnoma va yollash to‘g‘risidagi shartnoma

9.3-§. Shartnomalarning xillari

9.4-§. Tashkilot tushunchasi

9.5-§. Institut bilan tashkilot o‘rtasidagi chegara

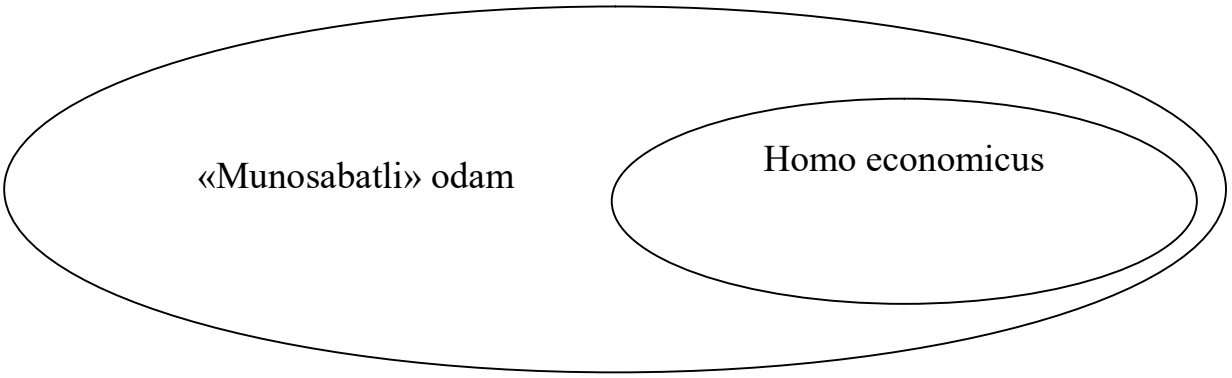
Tayanch so‘zlar va iboralar: *Shartnoma, shartnomaviy majburiyatlar, sotish to‘g‘risidagi shartnoma, yollash to‘g‘risidagi shartnoma, implitsit shartnoma, shartnoma davri, shartnoma shartlari, sanksiya, tashkilot.*

9.1-§. Shartnoma tushunchasi

Shaxslar o‘zaro hamkorligining umumiy doiralari institutlar tomonidan belgilanadi. Bitimlarni tuzish shartlarining muayyan doiralari esa o‘zaro hamkorlikning turli ishtirokchilari o‘rtasida qayd etiladi. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik Kodeksining 9-bobi (101-112-moddalar) bitimlarga bag‘ishlangan. Agar mulkchilik huquqlari nazariyasining atamalaridan foydalansak, mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to‘g‘risidagi har qanday kelishuvni shartnoma, deb atash mumkin. Shartnomani tuzishda shaxslar rasmiy va norasmiy me’yorlarni muayyan bitim ehtiyojlari uchun qo‘llagan holda, ulardan foydalanishadi. Boshqacha aytganda, shartnoma belgalangan institutsional doiralarda amalga oshiriladigan almashuv maqsadlari va shartlarining shaxslar tomonidan ongli ravishda va erkin tanlanishini aks ettiradi.

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to‘g‘risidagi kelishuv.

Shunday qilib, institutsional tahlil oqilona tanlov modelining umumiy emas, balki xususiy holatini ko‘rib chiqish uchun zamin yaratadi. Ushbu model universal emas, u alohida institutsional doiralarda shaxslarning xatti-harakatni yoritish bilan chegaralanadi, bunda shaxslar ushbu doiralarga cheklangan darajada ta’sir ko‘rsatadi. Oqilona tanlov modelini institutsional doiralarga joylashtirish «doira samarasi» deb nom oldi. Biroq oqilona tanlov institutsional doiralarini faqat chegaralash (giyohvondlik moddalari, qurol-aslaha, boshqa ijtimoiy xavfli tovarlar va xizmatlar oldi-sotdisi to‘g‘risida shartnomalar tuzish uchun qonuniy taqiq) sifatida talqin etish noto‘g‘ri bo‘ladi. Institutsional doiralar nafaqat cheklaydi, balki oqilona tanlovni amalga oshirish uchun zamin yaratishi mumkin. Shu tariqa, ishonchning norasmiy me’yori ham, tomonlarning shartnomadan kelib chiquvchi *majburiyatlarining* paydo bo‘lishi to‘g‘risidagi rasmiy qoida ham, hatto shartnoma tuzish va uni bajarish lahzasi o‘rtasida ancha vaqt o‘tgan taqdirda ham huquqlar bilan almashish imkonini beradi. Bunday institutsional doiralarda amal qiluvchi «munosabatli» odam, o‘z xususiyatlariga ko‘ra homo oeconomicusdan farq qiladi – birinchi tushuncha ikkinchisiga qaraganda ancha keng.

9.1-rasm. Shartnomaviy majburiyat doirasi

«Munosabatli» odam oqilona maqsadli harakat me’yoriga amal qiladi, lekin shu bilan birga u o‘z xatti-harakatini ishonch, empatiya va bozor konstitutsiyasini tashkil qiluvchi boshqa me’yorlar asosida ham quradi.

Uni tuzish va bajarish lahzalarining vaqt bo‘yicha mos kelmasligini nazarda tutuvchi shartnoma odatiy holatni o‘zida namoyon etadi.

Bozor konstitutsiyasiga ko‘ra, shaxs xatti-harakatiga «tabiiy» omillarning ta’sirini aniq oldindan aytishning iloji yo‘q. Chunki bozor konstitutsiyasi *shaxs* va *«tabiat»* o‘rtasidagi emas, balki *shaxslar o‘rtasidagi* o‘zaro hamkorlikni tartibga soluvchi me’yorlar yig‘indisini o‘zida namoyon etadi. Shaxslar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik natijalariga «Tabiat» ta’sirining uchta varianti mavjud.

1. «Tabiat» o‘zaro hamkorlik natijalariga ta’sir ko‘rsatmaydi, shaxslar ushbu holatda *aniqlik* sharoitida bo‘ladi

2. «Tabiat» o‘zaro hamkorlik natijalariga ta’sir ko‘rsatadi, lekin uning ta’sirini oldindan aytish mumkin. Shaxs tomonidan qabul qilinadigan qarorni muqobil natijalarning paydo bo‘lishi ehtimoli ma’lum bo‘lganida «hisoblab chiqish» mumkin.

3. «Tabiat» o‘zaro hamkorlik natijalariga ta’sir ko‘rsatadi, lekin uning ta’sirini oldindan aytib bo‘lmaydi. Qaror qabul qilish natijalarini «hisoblab chiqish» mumkin emas, chunki qarorni qabul qilish vaqtida ularning paydo bo‘lishi ehtimoli emas, balki faqat uning muqobil yakunlari ma’lum.

Xatar va noaniqlik sharoitida hamma shaxslar ham bir xil harakat qilmaydi. Insonlarning xatarga nisbatan munosabatlari nuqtai nazaridan ularning uchta xili mavjud: xatarga *qarshi* insonlar; xatarga *betaraf* munosabatda bo‘ladigan insonlar va xatarga *moyil* insonlar (risk aversion, risk neutrality, risk preference).

9.2-§. Sotish to‘g‘risidagi shartnoma va yollash to‘g‘risidagi shartnoma

Qaysi institutsional doiralar insonlarning «tabiiy» («tabiat» bilan shartlangan) xatar va noaniqliklarga bo‘lgan munosabatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda shartnomalar tuzish imkonini beradi? Ushbu institutsional doiralar bitim tomonlaridan biriga o‘zaro hamkorlik natijalariga «tabiiy omillar» ta’siridan qat’i nazar kafolatlangan daromad olish huquqini qo‘lga kiritib, xatardan voz kechish imkoniyatini beruvchi yollash to‘g‘risidagi shartnomada belgilanadi. Biroq bunda shartnomaning xatarga qarshi bo‘lgan tomoni vaziyat qulay tus olgan hollarda katta daromad olish uchun e’tirozlardan voz kechadi.

«Yollash to‘g‘risidagi shartnoma» atamasi yollanma xodim va ish beruvchining o‘zaro hamkorligi modelidan kelib chiqib, unda shu narsa nazarda tutiladiki, yollanma xodim – xatarga qarshi, ish beruvchi esa xatarga nisbatan betaraf. Bozor kon’yunkturasi va yollanma xodim ishlab chiqaradigan mahsulotga bo‘lgan talab qanday bo‘lishidan qat’i nazar, u mehnati uchun qat’iy belgilangan mukofotni oladi. Bunda shartnomaning o‘zida qaysi harakatlarni amalga oshirganlik uchun yollanma xodim mukofot olishi aniq ko‘rsatilmaydi, harakatlar xususiyati «tabiiy» omillar bilan shartlangan u yoki bu vaziyat sodir bo‘lishidan kelib chiqadi. Amalda yollash to‘g‘risidagi shartnoma faqat yollanma xodimning ish beruvchining qarorlariga bo‘ysunishi zarurligini qayd etadi.

Endi yuqorida aytilganlarni qat’iyroq shaklda namoyon etamiz. Shartnoma tuzish pallasida uning amalga oshirilishiga shartnoma ishtirokchilarining nazorati ostida bo‘lmagan ye_i voqealar ta’sir ko‘rsatishi ma’lum, deylik. Shu bilan birga ushbu r_i voqealarning sodir bo‘lishi ehtimoli ham ma’lum. U holda yollash to‘g‘risidagi shartnomani tuzishda ish beruvchi tomonidan yollanma xodim shartnomaning amalga oshirilishi pallasida qanday ye_i voqea sodir bo‘lishiga qarab bajarishi uchun x_i vazifani tanlash tartibi tafsirlanadi. Yollash to‘g‘risidagi shartnomada butun X vazifalar yig‘indisi haqida kelishib olinadi, shulardan ish beruvchi, bunda o‘zining foydalilik funksiyasini maksimallashtirgan holda x_i ni tanlashi mumkin. Ya’ni yollash to‘g‘risidagi shartnoma deb X vazifalar yig‘indisining unda funksiyaning maksimal qiymati

$$EU[p_1x_1(e_1) + p_2x_2(e_2) + \ldots + p_kx_k(e_k)],$$

bu yerda

$x_1, \ldots, x_k \in X$ bo‘lgan tafsirsiga aytiladi, bu yerda EU – ish beruvchining kutilayotgan foydaliligi. Yollash to‘g‘risidagi shartnomaga *sotish to‘g‘risidagi shartnoma* muqobil hisoblanib, unda ehtimoliy vazifalarning yig‘indisi emas, balki bajarish uchun qabul qilinadigan va ye_i voqealar sodir bo‘lishining ma’lum ehtimolligi asosida belgilangan muayyan vazifalar haqida kelishib olinadi. Shunday qilib, sotish to‘g‘risidagi shartnoma quyidagi funksiyaning qiymati maksimal

bo‘ladigan (shartnomaning amal qilish muddati mobaynida) *kelgusi* davrlarda bajarish uchun qabul qilinadigan vazifalarni belgilab beradi:

$$r_1U[x_1(ye_1)]+p_2U[x_2(e_2)]+...+p_kU[x_k(e_k)],$$

bu yerda U – bitim ishtirokchilarining x_i topshirig‘ini bajarishdan umumiy foydaliligi.

Yollash to‘g‘risidagi shartnoma – xatarga betaraf bo‘lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o‘rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga betaraf bo‘lgan shaxsga o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Sotish to‘g‘risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga betaraf bo‘lgan shaxslar o‘rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshiriladigan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

Sotish to‘g‘risidagi shartnoma faqat uning ikkala tomoni ham xatarga nisbatan betaraf bo‘lib, kutilayotgan voqealar sodir bo‘lmasligi va shartnomada qayd etilgan vazifalar yuzaga keladigan vaziyatga mos bo‘lmagan ehtimollikka ko‘nishga tayyor bo‘lgan taqdirda tuzilishi mumkin.

Demak, sotish to‘g‘risidagi shartnoma xatarga bir xil munosabatda bo‘ladigan – xatarga betaraf shaxslar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Yollash to‘g‘risidagi shartnoma esa xatarga har xil munosabatda bo‘ladigan – xatarga betaraf va xatarga qarshi insonlar o‘zaro hamkorligining institutsional doiralarini yoritadi. Xatarga qarshi shaxslar (yollanma xodimlar) xatarga betaraf bo‘lgan shaxslar (ish beruvchilar) foydasiga o‘zlarining kelgusida «tabiiy» omillarni hisobga olgan holda harakat strategiyasini erkin tanlash huquqidan ixtiyoriy ravishda voz kechishadi. Shaxsning shartnomada belgilangan faoliyat turi ustidan *nazorat qilish huuqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi* yuz beradi. Huddi resurslarni tasarruf etish huquqini

topshirish kabi shaxs o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini ham topshirishi mumkin.

Shunday qilib, shaxs, agar u boshqa shaxs tomonidan nazorat qilingan taqdirda katta foyda va (yoki) nazorat qilish huquqi topshirilayotgan shaxsdan kompensatsiya olishiga ishonsa, o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining topshirilishidan *manfaatdor* hisoblanadi.

Shaxs tomonidan faoliyatning shartnomada belgilangan sohalardagi o‘z harakatlari ustidan nazoratning topshirilishi hukmronlik munosabatlarining asosida yotadi. Hukumronlik munosabatlari bir necha xilda bo‘ladi:

- *oddiy,* uning doirasida nazorat aynan unga nazorat qilish huquqi topshirilgan shaxs tomonidan amalga oshiriladi;
- *murakkab,* bunda unga nazorat qilish huquqi topshiriladigan shaxs bir vaqtning o‘zida ushbu huquqni uchinchi shaxslarga topshirish huquqini ham qo‘lga kiritadi;
- *pesonafikatsiyalangan,* unda nazorat qilish muayyan shaxsga topshiriladi;
- *pozitsion,* u nazoratning muayyan shaxsga emas, balki jamiyatning institutsional tarkibida (davlat apparatida, firmaning ichki tuzilishida va h.k.) muayyan mavqega ega bo‘lgan shaxsga topshirilishini nazarda tutadi.

9.3-§. Shartnomalarning xillari

Endi yollash to‘g‘risidagi shartnoma bilan sotish to‘g‘risidagi shartnomani o‘zaro taqqoslagan holda, bevosita shartnoma tarkibini muhokama qilishga kirishamiz. Shartnomaning uchta bazaviy xili ma’lum – *klassik, implitsit* va *neoklassik*.

Klassik shartnoma, unda o‘zaro hamkorlikning barcha shartlari aniq va to‘la-to‘kis belgilangan, sotish to‘g‘risidagi shartnomadan hosil bo‘lgan shartnoma.

Implitsit (bundan «implitsit», ya’ni oxirigacha kelishilmagan shartnoma atamasi kelib chiqqan) shartnoma esa, aksincha, o‘zaro hamkorlikning aniq belgilanishini istisno etadi, shartnoma tomonlari shartnomaning amalga oshirilishi

jarayonida ularning tafsirlanishini nazarda tutadi. Bunday shartnoma yollash to‘g‘risidagi shartnomadan hosil qilingan. Neoklassik yoki *gibrid, «munosabatli»* shartnoma o‘zida ham yollash to‘g‘risidagi shartnomaning, ham sotish to‘g‘risidagi shartnomaning unsurlarini birlashtiradi va tomonlarga kutilmagan holatlar sodir bo‘lganida uning harflariga amal qilmaslik imkonini beradi.

Quyidagi jadval yordamida uchta xildagi shartnomaning tarkibi va parametrlarini solishtiramiz.

9.1-Jadval

Shartnoma tarkibi va xususiyatlari

Klassik	Neoklassik	Implitsit
1. Shartnoma tomonlarining tavsifi		
Ishtirokchilarning har birining o‘rnini bosadigan shaxsni topishning osonligi. Natija ishtirokchilarning tarkibiga bog‘liq emas. Tomonlar xatarga nisbatan bir xilda betaraf.	Teng o‘rinbosar topishning qiyinligi tufayli shartnoma tomonlari bir-biriga bog‘liqligining yuqori darajasi. Tomonlar xatarga nisbatan betaraf.	Bitim ishtirokchilarining ikki tomonlama bog‘liqligi: natija ularning birgalikda faoliyat yuritishga qodirligiga bog‘liq. Bir tomon xatarga nisbatan betaraf, ikkinchi tomon xatarga qarshi.
2. Shartnoma shakli		
Shartnoma standart shaklda, unda shartnomani bajarishning barcha detallari haqida to‘liq kelishib olingan.	Shartnoma shakli «bitimga moslab» maxsus ishlab chiqiladi. Shartnoma to‘liq tafsir-lanmagan, balki tuzatishlar kiritish uchun imkoniyat qoldiradi.	Shartnomaning asosiy qoidalari eksplitsit tarzda umuman tafsirlanmasligi mumkin. Shartnoma tomonlarning biri tomonidan o‘z harakatini nazorat qilish huquqining boshqa tomonga topshirilishiga olib keladi.

3. Tomonlar o‘rtasidagi munosabatlar		
Tomonlar to‘liq muxtoriyatni saqlab qolishadi.	Tomonlar muxoriyatni saqlab qolishadi.	Hukmronlik munosabatlari: faoliyatni nazorat qilish huquqini topshirish.
4. Shartnoma tuziladigan davr		
Qisqa muddatli.	O‘rta va uzoq muddatli.	Uzoq muddatli. Shartnomaning amal qilish davri haqida umuman kelishmaslik mumkin: u tomonlardan biri uchun nazorat qilish huquqidan mustaqil foydalanganga qaraganda uni topshirish foydaliroq ekan, amal qilaveradi.
5. Kutilmagan holatlarga moslashish usuli		
Shartnomani yangi shartlarda qayta tuzish	Muzokaralar, pozitsiyalarning kelishish, «tomonlarning o‘zaro munosabatlari mobaynida to‘plangan barcha o‘zaro hamkorlik tajribasi» asosida o‘zaro voz kechishlar.	Shartnoma tomonlaridan birining boshqa tomon qarorlariga bo‘ysunishi (X vazifalar yig‘indisidan x vazifaning bajarilishiga taalluqli).
6. Shartnoma shartlarini bajarishga undovchi omillar		
Kuchli: tomonlarning	O‘rtacha: «oqlash» doktorinasidan	Kuchsiz: shartnoma tomonlaridan biri nazorat

mukofotlanishi shartnomada qayd etilgan muayyan vazifalarning bajarilishi bilan bog‘langan.	foydalanish tomonlarga majburiyatlarning bajarilishiga to‘siq sifatida kutilmagan holatlarni bahona qilish imkonini beradi.	huquqini topshirganlik fakti uchun qat’iy belgilangan mukofotni oladi.
7. Shartnoma shartlarini bajarmaganlik uchun sanksiya		
Shartnomaning o‘zida qayd etilgan huquqiy sanksiyalar.	Tomonlarning uzoq vaqtli o‘zaro hamkorlik qilishi davri mobaynida orttirilgan obro‘ning yo‘qotilishi.	Ma’muriy jazo, nazorat huquqini topshirganlik uchun kompensatsiyaning kam foydali shartlari
8.Nizolar hal etiladigan instansiya		
Sud	Uchinchi tomon: arbitraj sud, hakamlar sudi.	Nizolarni hal etish qandaydir uchinchi tomon jalb qilinmagan holda, hokimiyatdan foydalanish asosida amalga oshiriladi.
9. Nizolarni hal etish tartiboti samaradorligini cheklovchi omillar		
Sud tasarrufida bo‘lgan axborotning cheklanganligi. qonundan foydalanish narxi nolga teng emas.	Hakamlar sudi yoki arbitraj sudining obro‘si. Uchinchi tomonga topshiriladigan vakolatlarning cheklanganligi (arbitraj bundan mustasno). Xufyonalik narxi noldan farq qiladi.	Ma’muriy nazoratni amalga oshirish xarajatlari. Har qanday nizo o‘zida tomonlarning nafaqat «ovoz berish», balki «chiqish», ya’ni topshirilgan nazorat huquqini qaytarib olish huquqidan ham foydalanish imkoniyatini o‘zida mujassamlantiradi.

10. Misollar		
Oldi-sotdi shartnomasi	Franchayzing. Tabiiy monopoliyalarning tartibga solinishi. Transport, energetika va xomashyo kompaniyalari o‘rtasidagi uzoq muddatli shartnomalar.	Ish beruvchi va yollanma xodim o‘rtasidagi shartnoma. Firma ichidagi munosabatlarning butun majmui.

9.4-§. Tashkilot tushunchasi

Prinsipial jihatdan yangi lahza – shaxs tomonidan yollash to‘g‘risidagi shartnoma doirasida o‘z harakatlarini nazorat qilish huquqining ixtiyoriy ravishda topshirilishi – bozor konstitutsiyasi me’yorlariga tuzatishlar kiritishni talab qiladi. Birinchidan, murakkab utilitarizm me’yoriga faqat yollash to‘g‘risidagi shartnoma tomonlaridan biri – uning foydasiga nazorat huquqi topshirilayotgan tomon amal qiladi. Bitimning ushbu tomonini *«prinsipal»* yoki *«topshiriq beruvchi»* deb ataymiz. Bitimning ikkinchi tomoni – *«agent»* yoki *«ijro etuvchi»* ma’lum darajadan ortiq bo‘lgan mukofot evaziga o‘z harakatlarini o‘zi nazorat qilish huquqidan voz kechadi. Boshqacha aytganda, «agent» o‘z foydaliligini ko‘paytirmaydi, balki uning ma’lum darajasiga erishishni mo‘ljallaydi (*cheklangan* utilitarizm me’yori). «Prinsipal» va «agent» o‘rtasidagi munosabatlar qat’iy shaklda quyidagi tenglamalar bilan yoritiladi:

$$\boldsymbol{max\ EU(principal) = EU[f(Q),Q,A,S],}$$

$$\boldsymbol{EU(agent) = EU\ (Y,\ A,\ S) \geq U,}$$

bu yerda: Q – shartnomani amalga oshirish natijasi ("chiqish");

Y = f(Q) - "agent" faoliyatiga haq to‘lashning tanlangan sxemasi;

A - ""prinsipal" tomonidan qo‘yilgan vazifalarni bajarish bo‘yicha agent" qo‘llaydigan sa’y-harakatlar;

S – shartnoma tomonlariga bog‘liq bo‘lmagan «tabiiy» omillar.

Ikkinchidan, «agent»ning xatti-harakati oqilona maqsadli harakat tamoyillarini buzadi, chunki u maqsadlarni tanlashda erkin emas – maqsadlar «prinsipal»ning manfaatlari bilan belgilangan. «Agent» o‘z harakatlarida o‘z manfaatlariga amal qilmasligi kerak, u birinchi navbatda «prinsipal»ning manfaatlarini ko‘zlashi lozim. Ideal «agent» «prinsipal»ning manfaatlarini o‘z manfaatlari singari qabul qiladi.

Uchinchidan, ishonch me’yorini amalga oshirish bilan bog‘liq muammolar ham mavjud. «Agent» «prinsipal»ga u tomonidan u yoki bu vaziyatda qabul qilinadigan qarorlarning to‘g‘riligi nuqtai nazaridan ishonishi lozim. «Prinsipal»ga ishonmagan «agent» unga nazorat qilish huquqini topshirishdan manfaatdor emas. Bundan tashqari, «agent» «prinsipal» «agent»ning harakatlari ustidan nazorat sohasini shartnoma bilan belgilanmagan munosabatlarga ham yoymasligiga ishonch hosil qilishi kerak. Teskari holat noto‘g‘ri, chunki «prinsipal» hatto «agent»ning harakatlarini o‘z foydaliligini emas, balki «prinsipal»ning foydaliligini oshirishga yo‘naltirish zarurligini hisobga olgan holda unga nisbatan ma’lum darajada ishochsizlik bilan munosabatda bo‘lishi lozim.

To‘rtinchidan, yollash to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirish uchun empatiya normasi talab etilmaydi. «Prinsipal» mukofotning «agent» rozi bo‘ladigan eng past darajasini bilishi kifoya qiladi. Unda ikkala tomon ham shartnoma yordamida o‘zining foydaliligini oshiradigan, «simmetrik barqarorlik» (reciprocal viability) mezoniga javob beruvchi sotish to‘g‘risidagi shartnomadan farqli o‘laroq, yollash to‘g‘risidagi shartnoma simmetrik barqarorlikni nazarda tutmaydi. Bir tomondan, yollash to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirishdan yutuqni taqsimlash nosimmitrik xususiyatga ega. Ikkinchi tomondan - hatto «agent»ga o‘z huquqlarini «prinsipal»ga topshirganlik uchun to‘lanadigan kompensatsiya «gorizontal bo‘yicha» emas, faqat «vertial bo‘yicha» munosabatlarga taalluqli. Yollash to‘g‘risidagi shartnoma bir necha «agent»ga amal qilingan hollarda ular o‘rtasidagi munosabatlar «prinsipal»ga murojaat etish orqali tartibga solinadi va shuning uchun simmetrik barqarorlikka erishishga yo‘naltirilmagan. Va nihoyat, qonunga bo‘ysunish me’yoriga zarurat yo‘q, chunki shartnomani amalga oshirish yuzasidan kelib

chiqadigan nizolar umuman qonunga bo‘ysunish orqali hal etilmaydi. Yollash to‘g‘risidagi shartnomaning bajarilishi bilan bog‘liq barcha masalalar «ichki hakam» - «prinsipal» tomonidan hal etiladi.

Shu tariqa «prinsipal» va «agent»ning yoritilgan o‘zaro munosabatlarini tartibga soluvchi me’yorlar yig‘indisi buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasini eslatadi. Lekin, bu tasodif emas. Neoinstitutsional nazariya asoschisi, Nobel mukofotining lauriyati Ronald Kouz o‘zining «Firma tabiati» maqolasida buyruqbozlik asosiga ega bo‘lgan iqtisodiy munosabatlar bozor tizimining ichida ham mavjud, degan xulosaga keladi. «Bizning iqtisodiyotda rejalashtirish mavjud... Firma ichida... bozor tranzaksiyalariga barham berilgan, almashuv tranzaksiyalariga ega bo‘lgan murakkab bozor tuzilmasining rolini esa tadbirkor-muvofiqlashtruvchi o‘ynaydi, u ishlab chiqarishni ham boshqaradi».

Boshqacha aytganda, buyruqbozlik iqtisodiyoti konstitutsiyasi nafaqat tarixiy jihatdan qiziqish uyg‘otadi, balki u alohida tuzilmalar - yollash to‘g‘risidagi shartnoma asosida yuzaga keladigan *tashkilotlar* doirasida munosabatlarni tartibga soladi. Tashkilot deganda biz «ta’riflanadigan chegaralarga ega bo‘lgan va maqsadlarga yoki ishtirokchi a’zolar tomonidan taqsimlanadigan maqsadlar yig‘indisiga erishish uchun faoliyat ko‘rsatuvchi muvofiqlashtirish birligi»ni tushunamiz. Firmalar (muvofiqlashtirishning iqtisodiy birliklari), kasaba uyushmalari, siyosiy partiyalar, universitetlar, foyda ko‘rmay ishlovchi tashkilotlar va ko‘plab boshqa «muvofiqlashtirish birliklari» tashkilotlar hisoblanadi. Ushbu ta’rifdan tashkilotning uchta asosiy xususiyati kelib chiqadi.

1. Ishtirokchilar yig‘indisi.
2. Barcha ishtirokchilarni «prinsipal» manfaatlaridan hosil bo‘lgan tashkilot maqadlariga moslashuv darajasi.
3. Hukmronlik munosabatlarining rasmiy tuzilmasi, ma’lum darajadagi murakkablik bilan tavsiflanuvchi ko‘p pog‘onalilik.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya’ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi - «prinsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

9.5-§. Institut bilan tashkilot o‘rtasidagi chegara

Tashkilotni muvofiqlashtirish birligi sifatida ta’riflash ushbu tushuncha va insonlarning o‘zaro hamkorligini belgilab beruvchi «institut» tushunchasini aniq chegaralashni talab qiladi. Ularni quyidagi jadval yordamida taqqoslaymiz:

9.2-Jadval

Institute va tashkilotlarning taqqoslama tahlili

Institut	**Tashkilot**
*Makro*institutsional toifa	*Mikro*institutsional toifa
O‘zaro hamkorlikning *umumiy* doiralarini belgilaydi	O‘zaro hamkorlik(lar)ning *muayyan* doiralarini belgilaydi
Sof ijtimoiy ne’mat tavsifiga ega	*Klub ne’mati* tavsifiga ega
Depersonifikatsiyalashgan va *nolokal* tranzaksiyalarni tartibga soladi	Aniq chegaralangan, demak, *personifikatsiyalangan* va *lokal* tranzaksiyalarni tartibga soladi
Shaxslar institutlarning o‘zgarish jarayoniga ta’sir ko‘rsata olishmaydi	Tashkilot shaxslarning ongli ravishdagi tanlovi natijasi sanaladi
Hukmronlik munosabatlarining elementi *mavjud emas*	Hukmronlik munosabatlari tashkilot *faoliyat ko‘rsatishining asosida* yotadi
Tranzaksiya xarajatlarining tarkibini va miqdorini belgilaydi	Institutsional doiralar tomonidan belgilangan tranzaksiya xarajatlarining tejalishiga ko‘maklashadi

Tranzaksiya xarajatlarini tejashga taalluqli bo‘lgan so‘nggi farq xususida alohida to‘xtalib o‘tish lozim. Yollash to‘g‘risidagi shartnomani amalga oshirish o‘sha maqsadlar uchun sotish to‘g‘risidagi shartnomaning institutsional doiralaridan foydalanishdagiga qaraganda ancha kam tranzaksiya xarajatlari bilan bog‘liq. Tejash,

birinchidan, shartnomani muntazam qayta tuzish zarurati yo‘qolishi munosabati bilan, ikkinchidan esa, shartnomaning implitsit shakli – o‘zaro hamkorlikning barcha detallarini aniq tafsirlashdan voz kechish hisobidan paydo bo‘ladi.

Tranzaksiya xarajatlarini tejashning qolgan bizga ma’lum vositalari ichida *tashkilot* bir qator o‘ziga xos xususiyatlari bilan tavsiflanadi. Bitimlar tuzishda muzokaralar yuritish xarajatlarini tejash imkonini beruvchi standart (namunaviy) shartnomalardan foydalanish; o‘lchash xarajatlarini pasaytiruvchi sifat, o‘lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish va rivojlantirish; jamiyatda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish xarajatlarining kamayishiga olib keluvchi konsensus mafkurasini shakllantirish kabi vositalar shular jumlasidandir. Ularni qo‘llash intensivligini oshirish bilan yuqorida ko‘rsatilgan barcha uchta vositaning samaradorligi pasaymaydi. Aksincha, ushbu vositalardan qanchalik keng foydalanilsa, bir bitim hisobida tranzaksiya xarajatlarining miqdori shunchalik kam bo‘ladi.

Tashkilot doirasida tranzaksiya xarajatlarini tejash borasidagi ishlar esa boshqacha ko‘rinishga ega. Tranzaksiya xarajatlari miqdorlarining o‘sishi, ya’ni tashkiliy doiralarda bitimlar ko‘proq amalga oshirilishi bilan ushbu sohada uning samaradorligi kamayadi. Tashkilot ichida bitimlarni amalga oshirish hamon axborotni qidirish xarajatlarini, shuningdek muzokaralar yuritish xarajatlari va shartnoma tuzish xarajatlarini pasaytirish imkonini bersa-da, bunda boshqa xildagi xarajatlarning o‘sishi yuz beradi. Tashkilot o‘lchamlarining ortishi bilan, birinchi galda, monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlari oshadi. Birinchidan, tashkilot ishtirokchilari sonining o‘sishi bilan ular manfaatlarining birligiga, aniqrog‘i ular manfaatlarining «prinsipal» manfaatlariga mos kelishiga erishish qiyinlashadi. Shuning uchun «prinsipal» monitoringni va «agentlar» harakatini nazorat qilish uchun katta sa’y-harakatlarni amalga oshirishga to‘g‘ri keladi. Bundan tashqari, tashkilotning o‘sishi «prinsipal»ni, «agentlar»ni nazorat qilish bo‘yicha vakolatlarining bir qismini o‘z vakillariga topshirgan holda, murakkab hukmronlik munosabatlari sxemasiga o‘tishga majbur etadi. Ushbu tarkibiy o‘zgarishlar nafaqat «agentlar»ni nazorat qilish

xarajatlarining ortishi bilan, balki «prinsipal» manfaatlari vakillarining harakatlarini nazorat qilish zarurati bilan ham bog‘liq

R.Kouz tashkilotning o‘sishi bilan kamayuvchi samaradorlikni «menejmentning kamayuvchi marjinal samaradorligi» deb nomladi va *hamma vaqt institutga (bozorga) nisbatan tashkilot (firma) o‘sishining chegarasi mavjud* degan fikrga keldi. «Firma firma ichidagi bitta qo‘shimcha tranzaksiyani tashkil etish xarajatlari o‘sha tranzaksiyani ochiq bozorda almashish orqali amalga oshirish xarajatlari bilan tenglashgunga qadar kengayib boradi...». Ya’ni, yolg‘iz firmadan tashkil topgan iqtisodiyot (buyruqbozlik iqtisodiyotini ana shunday deyish mumkin) bo‘lishi *mumkin*, lekin menejmentning marjinal samaradorligi kamayiishi tufayli u *samarasiz* bo‘ladi.

Masalan, A firma bozorda B, V va G firmalardan (sotish to‘g‘risidagi shartnoma doirasida) sotib olinadigan butlovchi qismlardan kompyuter yig‘ish bilan shug‘ullanadi, deylik. O‘zining tranzaksiya xarajatlarini optimallashtirgan holda, A firma B firma bilan yagona korxona tuzishga qaror qiladi. U V firma bilan ham masalani huddi shu tariqa hal etadi. G firmani yagona tashkiliy tuzilmaga kiritish firma ichidagi boshqaruv va nazorat xarajatlarining o‘sishi tufayli foydasiz bo‘lib chiqishi mumkin. Shunday qilib, A firma tomonidan V firmaning qo‘shib olinishi *chegara* bitim hisoblanib, shundan so‘ng keyingi kengaytirish samarasiz bo‘lib qoladi.

Lekin, institut bilan tashkilot o‘rtasidagi chegaraning aniq demarkatsiyasi sotish to‘g‘risidagi shartnoma (bozor bitimlari)ning ham, yollash to‘g‘risidagi shartnoma (firma ichidagi bitimlar)ning ham elementlarini o‘zida birlashtiruvchi neoklassik shartnomalarning mavjud bo‘lishi fakti bilan qiyinlashadi. Masalan, A firma o‘z tarkibiga G firmani birlashtirishdan bosh tortishi, lekin ayni paytda u bilan butlovchi qismlarni yetkazib berish uchun shartnoma tuzishi mumkin, bu hukmronlik munosabatlari asosida emas, balki ikki tomonlama kelishuv asosida bozorning «tabiiy» oldindan aytib bo‘lmasligidan ko‘riladigan zararlarni pasaytirish imkonini beradi.

Xulosa

Demak, shartnoma muayyan bitimlarni amalga oshirishning institutsional doiralarini o‘zida namoyon etadi. Har qanday institut singari, shartnoma nafaqat o‘zaro hamkorlikni chegaralaydi, balki uning uchun zamin yaratadi, bu hol ayniqsa bitimlarni tuzish va amalga oshirish lahzalarining vaqt bo‘yicha mos kelmasligida yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunday turdagi bitimlar ular ishtirokchilarining maqsadlariga bog‘liq bo‘lmagan holatlarning paydo bo‘lishi xatari bilan bog‘liq. Insonlar xatarni qabul qilish darajasi bo‘yicha farq qiladi, bu esa ikki turdagi shartnomalarning – xatarga betaraf bo‘lgan sheriklar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi sotish to‘g‘risidagi shartnoma hamda xatarga betaraf bo‘lgan va xatarga qarshi insonlarga o‘zaro hamkorlik qilish imkonini beruvchi yollash to‘g‘risidagi shartnomaning mavjud bo‘lishini izohlaydi.

Tashkilot miniatyuradagi buyruqbozlik iqtisodiyotini o‘zida namoyon etadi. Tashkilot ichki o‘sishining cheklanishlari aynan shu bilan bog‘liq: tashkilot ko‘lamlarining kengayishi monitoring va opportunizmni oldini olish xarajatlarining oshishiga olib keladi. Institut (bozor) bilan tashkilot (firma) o‘rtasidagi eng aniq chegara quyidagi ko‘rsatkichlar darajasini baholash yordamida aniqlanadi: aktivlarning o‘ziga xosligi, noaniqlik, bitim tomonlarining xatarga moyilligi, bitimning murakkabligi, shuningdek qonundan foydalanish narxi bilan xufyonalik narxining o‘zaro nisbati.

Takrorlash uchun savollar

1. Siz bugun qanday xildagi shartnomalarni tuzishingizga to‘g‘ri keldi? Amalga oshirilgan bitimlardan birini shu nuqtai nazardan tavsiflang.

2. «Lavz puldan ham qimmat» degan mashhur maqolni institutsional nuqtai nazardan talqin eting. Unda qanaqa shartnoma ideali o‘z aksini topgan?

3. Bugungi kunda Siz qanday eng o‘ziga xos aktivga egasiz? Javobingizni asoslang.

4. Institut va tashkilot kategoriyalaridan foydalangan holda institutsional yondashuv asosida siyosiy partiya bilan ijtimoiy-siyosiy harakat o‘rtasidagi farqni izohlang.

5. Yollash to‘g‘risidagi shartnomaning institutsional va marksistik talqinini taqqoslang. (Eslatib o‘tamiz, marksistik nazariyaga ko‘ra yollash to‘g‘risidagi kapitalistik shartnomaning asosida tovarning qiymati va iste’mol qiymati spesifikasi «ishchi kuchi» yotadi.)

6. Nima uchun implitsit shartnomani amalga oshirish jarayonida yuzaga keladigan nizolarni hal etish uchun uchinchi tomonni jalb etishga zarurat yo‘q? Boshqacha aytganda, boshqa turdagi shartnomalar bilan solishtirilganda implitsit shartnomaning o‘ziga-o‘zi yetarliligining sababi nimada (self-enforcing)?

7. Firmaning tabiatini tushuntirishga nisbatan institutsional yondashuv va Frenk Nayt bilan namoyon etilgan Avstriya maktabining yondashuvini qanchalik taqqoslash mumkin? (F.Naytning asosiy tezisi kapitalist o‘z zimmasiga oladigan xatar uchun o‘ziga xos mukofot sifatida uning daromadlarini aniqlashdan iborat edi.)

8. «Tabiat» ta’sirining uchta asosiy vazifasi

9. Majburiyatlarining paydo bo‘lishi to‘g‘risidagi rasmiy qoidalar

10. Shartnoma tarkibi va xususiyatlari va institut bilan tashkilot o‘rtasidagi chegara

X-BOB. IQTISODIYOTDA FIRMA NAZARIYASI

Reja:

10.1-§. «Prinsipal» va «agent» o‘zaro munosabatlari muammosi

10.2-§. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari

10.3-§. Firmaning ichki tuzilmasi

10.4-§. Firmalar tipologiyasi. Firmani rivojlantirish traektoriyasi

10.5-§. Firmalarning asosiy xillari

Tayanch so‘zlar va iboralar: *“Prinsipial” va “agent” munosabatlari, ichki axborot assimmetriyasi, Nesh bo‘yicha muvazanat, “agentlar” raqobati, firmaning ichki tuzilmalari, xolding, unitar tashkilot, multidivizinal tuzilma, traektoriya, tashkiliy madaniyat, firmaning xillari, taqqoslash mezonlari.*

10.1-§. «Prinsipal» va «agent» o‘zaro munosabatlari muammosi

“Ish beruvchida o‘zining vijdonliligi to‘g‘risida shubha uyg‘otmagan holda, u qanday sekin ishlashi mumkinligini aniqlash uchun o‘z vaqtining katta qismini yo‘qotmagan bilimdon xodimni topish amri mahol”

F. Teylor - mehnatni ilmiy tashkil qilish asoschisi

Tashkilot o‘lchamlarining o‘sishi soni ortgan «agentlar» harakati ustidan nazorat qilish uchun talab etiladigan «prinsipal» xarajatlarining oshishini belgilab beradi. «Agent»ni nazorat qilish zarurati va nazoratni amalga oshirishni istamaslik o‘rtasidagi tanlovdan iborat bo‘lgan «prinsipal» dilemmasini o‘yinlar nazariyasidan quyidagi model yordamida ko‘rsatamiz. «Prinsipal»ning nazorat qilish uchun xarajatlari 1 ga teng deylik, «agent» tomonidan o‘z majburiyatlarining vijdonan bajarilishidan olinadigan foyda 2 ga va vijdonsizlik bilan bajarganlik holatlardagi yo‘qotishlar esa –2 ga teng, deylik. «Agent» tomonidan o‘z vazifasini bajarishga nisbatan vijdonsizlik bilan munosabatda bo‘lingan yoki «*ishdan bo‘yin tovlash*» holatlari aniqlangan taqdirda, u mukofot olish huquqidan mahrum bo‘lishini hisobga olgan holda, «prinsipal» bilan «agent»ning o‘zaro munosabatlari quyidagi matritsa bilan izohlanadi:

10.1 -jadval

«Prinsipal» bilan «agent»ning o‘zaro munosabatlari

		«Prinsipal»	
«Agent»		Nazorat qilish	Nazorat qilmaslik
	Vijdonan ishlash	1; 1 [St_2]	1; 2 [St_1, P]
	Ishdan bo‘yin tovlash	0; -1	2; -2

Ushbu o‘yinda «prinsipal» va «agent» strategiyasining mos kelmasligi muammosi yaqqol ko‘rinib turibdi. Bunda Nesh bo‘yicha muvozanat mavjud emas: «prinsipal» va «agent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarda optimal natijaga erishish tashkilotning o‘sishi jarayonida yuzaga keladigan tahdid ostida bo‘ladi.

Lekin, nazorat xarajatlarining ortishi «agentlar» sonining o‘sishiga to‘g‘ri proporsional emas. Bu yerda «prinsipal» va «agent» o‘rtasida axborot asimmetriyasining paydo bo‘lishi omilini hisobga olish lozim. Uchinchi o‘yinchi – «tabiat» bilan o‘yinni tahlil qilgan holda, biz ikkita asosiy o‘yinchi o‘rtasidagi axborot asimmetriyasidan fikrni boshqa tomonga burdik. Tashkilot *ichida* axborot asimmetriyasining paydo bo‘lishi sabablarini aniqlash uchun, institutsional tizim sifatida buyruqbozlik tizimini tadqiq qilgan Fridrix fon Xayekning isbotlarini eslaymiz.

Hech qanday o‘ylangan markaz (ya’ni «prinsipal») hamma vaqt barcha hodisalardan xabardor bo‘lib turishga va ushbu axborotni manfaatdor tomonlarning hukmiga tezkor havola etishga qodir emas.

Fridrix fon Xayek.

Xayek nazarida, bitimning barcha ishtirokchilarini teng va to‘liq hajmdagi axborot bilan ta’minlovchi mexanizm bo‘lib mutlaqo raqobatchi bozorlardagi narxning shakllanishi hisoblanadi. Firma doirasida hech qanaqa raqobatli narx shakllanishi to‘g‘risida gap bo‘lishi mumkin emas, «agent»ning o‘z mehnatining

yakuniy mahsuli qiymatidan muntazam ravishda bosh tortishi ana shundan dalolat berib turibdi. Chunki faqat ish haqi mehnatning yakuniy mahsuliga teng bo‘lgan taqdirdagina mehnat bozorida muvozanatga erishish mumkin va narx to‘liq axborotni o‘zida mujassamlantiradi.

Demak, tashkilotning o‘sishiga qarab aylanadigan axborotning murakkablashuvi va ixtisoslashuvi yuz beradi, lekin ular samaradorlik bo‘yicha narx-navo mexanizmi bilan taqqoslanadigan axborot aylanishi tizimining barpo etilishi bilan kuzatilmaydi. Tashkilot ichida qaror qabul qilish jarayoni ularning har birida sifat jihatdan yangi axborot paydo bo‘ladigan ko‘plab bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Buning ustiga, ushbu sifat jihatdan yangi axborotga faqat uni olish va unga ishlov berishda bevosita ishtirok etuvchi tashkilot a’zolari ega bo‘ladi.

Ajoyib axborotga ega bo‘lgan tashkilot ishtirokchilari - «agentlar» uni tarqatishdan va uni buzilmagan tarzda «prinsipal»ga uzatilishidan manfaatdor emaslar. Haqiqatdan ham axborot asimmetriyasi «agentlar»ning opportunistik xatti-harakatlari uchun zamin yaratadi – ularning o‘z foydaliligini *ko‘paytirishga* urinishlari, ular tomonidan yollash to‘g‘risidagi shartnoma tuzilishida qabul qilingan majburiyatlarga qaramasdan, foydalilikning qandaydir *qat’iy belgilangan* darajasi bilan qondiriladi. «Tabiiy» ko‘zda tutilmagan holatlar sodir bo‘lgan taqdirda, yollash to‘g‘risidagi shartnoma yordamida belgilangan mukofot kafolatini olib, «agent»ning o‘zi unga «prinsipal» bilan nayrang qilish yordamida faoliyat natijasini o‘z foydasiga qayta taqsimlash imkonini beruvchi «sun’iy» kutilmagan holatlarni tashkil etishga urinadi. Sotsializm davrida sodir etilgan «agentlar»ning o‘z faoliyati natijalarini o‘zlashtirishda ishtirok etishga opportunistik urinishi kabi iqtisodiy jinoyatlarning aksariyatini aynan shu nuqtai nazardan talqin etish lozim.

«Prinsipal-agent» muammosi *- «agent»ning «prinsipal» topshirig‘i va ko‘rsatmasini bajarishdagi nayrangi. Nayrang qilish axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilishning yuqori darajasi tufayli mumkin bo‘ladi.*

Shunday qilib, tashkilotlarning faoliyat ko‘rsatishi ajoyib axborotga ega bo‘lish oqibati sifatida «agent»ning opportunistik xatti-harakat qilishi imkoniyatini tug‘dirishi muqarrar. Shuning uchun «prinsipal-agent» muammosi ma’naviy xatar vaziyatida tez-tez uchraydigan holat hisoblanadi: «prinsipal» «tabiiy» xatarlardan sug‘urtalovchi rolida, «agent» esa (sog‘liq ahvoli, kutilayotgan daromadlar va h.k. haqidagi) muhim axborotni yashiruvchi sug‘urtalanuvchi rolida ishtirok etadi. Eng muhim masala bu yerda «agent» tomonidan ishonchli axborotning tarqatilishiga ko‘maklashuvchi yoki, aksincha, unga to‘sqinlik qiluvchi *rag‘batlar* tizimini barpo etishdan iborat. Bozorda ishonchli axborotning tarqatilishi raqobat bilan rag‘batlantiriladi. Aksincha, «prinsipal» va «agent» munosabatlarining odatiy variantida axborot asimmetriyasi va opprtunizm istiqbollari «agent»ni «prinsipal» bilan nayrang qilishga undaydi.

10.2-§. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari

«Agent»ning opportunistik xatti-harakatini cheklashga yo‘naltirilgan rag‘batlar tizimini qidirish bilan optimal shartnoma nazariyasi, yoki, «prinsipal-agent» nazariyasi shug‘ullanadi. Ko‘pincha ushbu muammoni hal etishning quyidagi variantlari ko‘rsatiladi.

1. *«Agentlar»* raqobati. «Prinsipal-agent» muammosini hal etishning birinchi varianti agentlar o‘rtasidagi raqobatni kuchaytirishni talab qiladi. Bunda odatiy shartnomadan farqli o‘laroq «agent» tomonidan nafaqat «prinsipal» belgilagan (masalan, ishlab chiqarish) darajasiga erishilishi, balki qolgan «agentlar»ga *nisbatan* eng yuqori darajaga erishilishi (qo‘shimcha ravishda) rag‘batlantiriladi. «Agentlar» raqobati g‘oyasi bir-birining harakatlari ustidan o‘zaro nazorat qilish uchun «agentlar»ning o‘zlaridan foydalanish imkonini beradi. Chunki, agar eng katta mukofot «prinsipal» tomonidan qo‘yilgan vazifalarni hal etishda eng yaxshi nisbiy ko‘rsatkichlarga erishgan «agent»ga tegsa, «agentlar» boshqalarning muvaffaqiyatlariga hasad bilan qaray boshlaydilar – atrofdagilarning muvaffaqiyati o‘z muvaffaqiyatiga erishish imkoniyatlarining pasayishini anglatadi. Ikkinchi

tomondan, boshqa «agentlar»ga nisbatan oshirilgan «g‘olib» mukofoti unumdorlikni oshirishga nisbatan kuchli rag‘bat hisoblanadi, chunki past ehtimolli yirik yutuq istiqboli yuqori ehtimolli yirik yutuqqa qaraganda kam jozibali (yutuqdan matematik kutish taxminan bir xil). «Quyi daraja menejerlarining shunday foydali o‘rinni egallashga intilishini rag‘batlantirishni hisobga olgan holda, yuqori daraja menejerlariga ular mehnatining yuqori mahsulotidan ortiq bo‘lgan mukofotni to‘lash samarali bo‘lishi mumkin». Biroq raqobatilashish elementidan foydalanish o‘z chegarasiga ega:

– faqat «g‘olibning» mukofoti eng xatarli strategiyani tanlashni rag‘batlantiradi: «agentlarni» «teskari tanlash» yuz beradi, uning natijasida eng xatarli strategiyalarni qo‘llovchi «agentlar» qoladi;

– «agent»ning «tabiiy» kutilmagan holatlar bilan bog‘liq xatarga moyilligi darajasi chegaralangan;

– «agentlar» o‘rtasidagi raqobat ular o‘rtasidagi munosabatlardagi ishonch elementlarini butunlay yo‘qqa chiqaradi: «agentlar»ning birgalikdagi sa’y-harakatlarini talab qiluvchi vazifalar deyarli amalga oshirilmaydigan bo‘lib qoladi.

2. *«Agent»ning qo‘shma faoliyat natijalarida ishtirok etishi.* Muammoni hal etishning ikkinchi varianti «agent» tomonidan qat’iy belgilanmagan, balki firma faoliyatining natijalariga bog‘liq bo‘lgan mukofotni to‘lashni nazarda tutuvchi yollash haqidagi shartnomaning tuzilishidan iborat. Bunga, masalan, yollanma xodimlarning firmaning foydasida ishtirok etishining turli shakllari, shu jumladan aksiyadorlik korxonasining sarmoyasida ishtirok etish kiradi. AQShda ko‘p yillardan buyon ESOP dasturi amal qilmoqda, unga ko‘ra 10 foizdan ortiq sanoat korxonalarining xodimlari o‘z korxonasi aksiyalarini xarid qilishda imtiyozlarga ega bo‘lishadi. «Agentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishining barcha xildagi sxemalari ichida mukfotning natijalarga *liniyali* bog‘liqligini nazarda tutuvchi oddiy sxemalar eng samarali hisoblanadi. Bu ularda liniyali bo‘lmagan sxemalardan foydalaniladigan shartnomalarni tuzishning yuqori xarajatlari bilan ham, «agentlar» tomonidan mukofotning natijalarga murakkab bog‘liqligini qiyin qabul qilinishi bilan ham bog‘liq. Eng qulay variantlarda qat’iy belgilangan mukofot «agent»ga emas,

balki «prinsipal»ga taklif etiladi, ya’ni «agent» «prinsipal»ga renta va foydaning ulushini to‘lagan holda undan mol-mulkni ijaraga oladi. «Agent» tomonidan «prinsipal» topshiriqlarining vijdonan bajarilishini rag‘batlantirishning bunday sxemalarni amaliyotda qo‘llashga quyidagi omillar to‘sqinlik qiladi:

– «agent»ning xatarga moyilligi darajasi;

– «agent» tomonidan mol-mulkning ijaraga olinishi yoki uning mulkda ishtirok etishi uchun resurslarning chegaralanganligi; bunda «agent» tomonidan ushbu maqsadlar uchun bankdan ssudalar olishi o‘sha axborot asimmetriyasi muammosi hamda u bilan kreditor sifatida bank o‘rtasidagi munosabatlardagi ma’naviy xatar tufayli murakkablashgan.

3. *Firma «agentlar» ittifoqi sifatida.* Ushbu qaror avvalgisidan shunisi bilan tubdan farq qiladiki, bunda nafaqat «agentlar»ning faoliyatdan olinadigan daromadlarda ishtirok etishiga yo‘l qo‘yiladi, balki «prinsipal» funksiyalarining o‘zi «agentlar» tomonidan *navbati bilan bajarila boshlaydi*. «Prinsipal» vaqtincha «tenglar ichida birinchi» bo‘ladi. Ta’kidlash lozimki, hukumronlik munosabatlari «agentlar» tomonidan o‘z harakatlari ustidan nazoratning boshqalarga topshirilishi bilan tugatilmaydi, shunchaki nazorat qilish va vazifalarni taqsimlash funksiyalari tashkilotning barcha ishtirokchilari tomonidan navbatma-navbat bajariladi. Vaqtinchalik axborot oqimlarining kesishuvidagi mavqeni egallagan va buning oqibatida aylanadigan axborotni to‘plash imkoniyatiga ega bo‘lgan «agent» «prinsipal»ga aylanadi.

Bunday tuzilma «boshoqsimon» deb nomlanadi. «Agentlar»ning «prinsipal» mavqeiga rotatsiyasi faqat ishonchli axborotni uzatishni rag‘batlantirish muammosini hal etadi. Lekin eng asosiysi, u «agentlar» *o‘rtasida* ishonchli munosabatlarni mustahkamlash va raqobatni rivojlantirish uchun zamin yaratadi. O.Uilyamson «agentlar» o‘rtasida ishonchli munosabatlarning paydo bo‘lishida firma ichida foydalilikni oshirish strategiyasi sifatida opportunizmdan bosh tortishga olib keluvchi «assotsiativ muhit» paydo bo‘lishining muhim omilini ko‘radi: «Unumdorlik umumiy ishga adolatli ulush qo‘shganlik uchun javobgarlik hissi tufayli ortadi». O‘zini o‘zi

boshqaruvchi firma bunday ittifoqni amaliyotga joriy etish shakli sifatida ishtirok etadi.

Assotsiativ muhitning paydo bo‘lishi bilan bog‘liq foyda nafaqat nazorat xarajatlarida tejashdan, balki yangi manba – kooperatsiyadan yutishdan iborat. Klassik iqtisodiyot fani Adam Smit ortidan mehnat taqsimotida tashkilot a’zolarining u yoki bu vazifalarni hal etishdagi qiyosiy ustunliklarining asosiy manbasini ko‘radi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, kooperatsiya foydali, chunki alohida vazifalarni bajarishga ixtisoslashgan xodimlar birgalikdagi sa’y-harakatlar bilan ular tomonidan barcha vazifalar mustaqil hal etilgandagiga qaraganda ko‘p mahsulot ishlab chiqaradi. «Ishchining chaqqonligini rivojlantirish u bajarishga qodir bo‘lgan ishlar miqdorini oshiradi. Mehnat taqsimoti esa, har bir ishchining ishini qandaydir oddiy operatsiyaga yo‘yib va ushbu operatsiyani uning butun hayotidagi yagona mashg‘ulotga aylantirgan holda, ishchining abjirligini kerakli darajada oshiradi». Assotsiativ muhit nafaqat mehnat taqsimoti, balki «jamoaviy ish» asosida kooperatsiyadan foyda olish imkonini beradi. Kooperatsiyadan olinadigan ijobiy samara birgalikda ishlash va tashkilot a’zolari – «jamoa»ning o‘zaro qo‘llab-quvvatlashi bilan shartlangan.

Xulosa qilib, shuni ta’kidlash joizki, «agentlar» ittifoqi sifatida firmada «prinsipal»dan «agentlar»ni ularning umumiy natijaga qo‘shgan ulushiga muvofiq mukofotlashini, «agent»dan esa «prinsipal» tomonidan qo‘yilgan vazifalarning vijdonan bajarilishini talab qiluvchi «oltin qoida» asosida «prinsipal» va «agent» muammosini hal etish imkoniyati paydo bo‘ladi. Misol tariqasida quyidagi modelni keltiramiz, unda o‘yinchilar uchta strategiyadan bittasini tanlashadi: «oltin qoida», teng sa’y-harakatlar standarti va opportunistik xatti-harakat. «Prinsipal» tomonidan teng sa’y-harakatlar standarti «agentlar» mehnatiga qat’iy belgilangan teng haq to‘lanilishini qo‘llashdan iborat, agentlar tomonidan esa yaxshi ham, yomon ham emas, «hamma qatori» ishlashdan iborat. «Prinsipal» opportunizmi, bunda «agent» bozordagi barcha vaziyat haqida to‘liq axborotga ega bo‘lmaydigan noqulay «tabiiy» shart-sharoitlar (masalan, bozor kon’yunkturasi) belgisi ostida «agent»ni pasaytirilgan tarzda mukofotlash shakliga ega bo‘lishi mumkin. Ta’kidlash lozimki,

Nesh bo‘yicha muvozanat hisoblanmaydigan «oltin qoida» strategiyalarini faqat, bir tomondan, «agentlar» o‘rtasida, ikkinchi tomondan, «agentlar» bilan «prinsipal» o‘rtasidagi *o‘zaro ishonch* me’yorlari asosida qabul qilish mumkin. Ko‘rib chiqilayotgan model unda o‘zaro ishonchsiz o‘yinchilar ham o‘z aybini inkor etishi mumkin bo‘lgan «hukm qilinganlar dilemmasi»ning varianti hisoblanadi.

10.2-Jadval

«Hukm qilinganlar dilemmasi»ning xususiyatlari

Ko‘rsatkichlar		*«Prinsipal»*		
		«Oltin qoida»	Teng sharoitlar andazasi	Opportunizm
«Agent»	«Oltin qoida»	7; 7 [P]	4; 8	1; 9
	Teng sharoitlar andazasi	8; 4	5; 5	2; 6
	Opportunizm	9; 1	6; 2	3;3 [N, St_1, St_2]

Shunga qaramay «agentlar» ittifoqi sifatida firma modelinig tarqalishini quyidagi omillar chegaralaydi:

– «agentlar»ning xatarga moyilligi;

– tashkilot ishtirokchilarining soni: samarali bo‘lish uchun, rotatsiya federativ tamoyillari asosida yagona tashkilotga birlashgan 5-10 kishidan iborat guruh doirasida qo‘llinilishi mumkin; tashkilot a’zolarining umumiy soni 100 kishidan oshmasligi kerak (10 kishidan iborat 10 ta guruh).

– tashkilot a’zolari tomonidan «ijtimoiy» sarmoyaga, ya’ni o‘zaro qo‘llab-quvvatlash va o‘zaro ishonch an’analari, umumiy maqsadlar va manfaatlarga dastlabki egalik qilish; ijtimoiy sarmoya tashkilot faoliyat ko‘rsatishining *dastlabki bosqichida* «agentlar» rotatsiyasini boshlash uchun zarur.

10.3-§. Firmaning ichki tuzilmasi

«Prinsipal-agent» muammosi hal etilishi muqobil modellardagi tashkilotning ichki tuzilishi asosida yotadi. Firma ichki tuzilishining quyidagi to‘rtta varianti keng tarqalgan:

- unitar (U-tuzilma),
- xolding (X-tuzilma),
- multidivizional (M-tuzilma)
- aralash (A-tuzilma).

1. *Unitar tuzilma* - hukmronlik munosabatlarining maksimal darajada markazlashuvini nazarda tutadi. Barcha asosiy qarorlar «prinsipal» tomonidan qabul qilinadi, uning o‘zi nazoratni ham amalga oshiradi. Agar «agentlar» faoliyatini nazorat qilish huquqi boshqalarga o‘tkazilsa, u holda funksional belgi bo‘yicha – funksional bo‘linmalar boshliqlariga: sotish bo‘limi boshlig‘i, bosh muhandis, bosh buxgalter va h.k.ga beriladi. Shunday qilib, funksional bo‘linmalar rahbarlari bir vaqtning o‘zida firma rahbariyatiga nisbatan «agentlar», bo‘lib topshiriqlarning bevosita ijrochilariga nisbatan esa - «prinsipal» hisoblanadi.

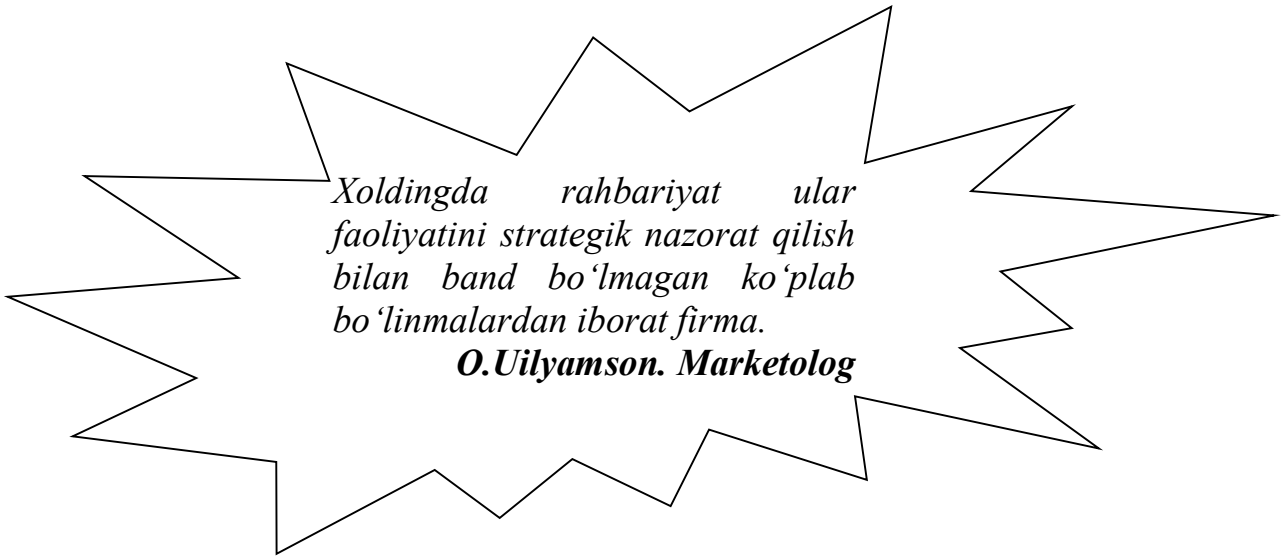
Zamonaviy korporatsiya menejerlarga rahbarlik qiluvchi, xodimlarga rahbarlik qiluvchi menejerlardan tarkib topadi.

J.Stiglis. Nobel mukofoti sohibi

Unitar tashkilotda «prinsipal-agent» muammosini hal etishning yagona varianti nazorat qilishning yangi, past xarajatlari bilan bog‘liq usullarini ishlab chiqish asosida nazoratni kuchaytirishdan iborat.

2. *Xolding tuzilmasi* qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o‘zida

namoyon etadi. Amalda «prinsipal» faqat moliyaviy oqimlarni va «agentlar» faoliyatining moliyaviy natijalarini nazorat qilish vakolatini o‘zida saqlab qoladi. «Agentlar» barcha qarorlarni qabul qilishda chetda qoladi, foydani taqsimlash to‘g‘risidagi qaror bundan mustasno. Boshqacha aytganda, «prinsipal» «agentlar» faoliyatini bevosita emas, balki «agentlar» musobaqasini tashkil etish orqali nazorat qiladi.

Xolding tuzilmasi hatto bir firmaning bo‘linmalari o‘rtasida to‘g‘ridan to‘g‘ri raqobatni ham istisno etmaydi. Ta’kidlash lozimki, xolding bo‘linmalari darajasida «prinsipal» (bir vaqtning o‘zida firma rahbariyati uchun «agent» hisoblangan bo‘linma boshlig‘i) va «agent» o‘rtasidagi munosabatlarning unitar xilini ham uchratish mumkin.

Multidivizional tuzilma. XX asrning eng ahamiyatli tashkiliy-boshqaruv innovatsiyasi bo‘lib 20-yillarda Per Dyupon («Du Pont» rahbari) va Alfred Sloun («General Motors» rahbari) tomonidan multidivizional tuzilmaning tashkil etilishi hisoblanadi.

Multidivizional tuzilma – «mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug‘rofiy belgi bo‘yicha o‘z xarajatini qoplash va o‘zini o‘zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko‘rsatuvchi yarim muxtor ishlab chiqarish bo‘linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi».

O.Uilyamson. Marketolog

Multidivizional tuzilma unitar va xolding tuzilmalarining o‘ziga xos sintezi hisoblanadi. Haqiqatdan ham, unda (masalan, yangi mahsulot ishlab chiqarish to‘g‘risida) *strategik* qarorlarni qabul qilishning markazlashtirish tamoyili saqlanib qolgan va ayni paytda *tezkor* nazorat va boshqaruv markazlashmagan. Shu tariqa divizionlar («agentlar»)ning o‘z moliyaviy xarajatini qoplash tamoyili ularga o‘z faoliyatidan olinadigan daromadlarda ishtirok etish imkonini beradi, lekin firma rahbariyati («prinsipal») bunda firmaning maqsadlari va vazifalariga muvofiq bo‘linmalar foydasining bir qismini qayta taqsimlash huquqini saqlab qoladi. Konglomeratlar va transmilliy kompaniyalar multidivizional tuzilma tamoyillarini amalda qo‘llovchi korxonalarga misol bo‘ladi.

4. *Aralash tuzilma,* agar bo‘linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to‘liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo‘linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo‘lsa, uchinchi bo‘linma esa operatsion mustaqillikka ega bo‘lib, multidivizional tuzilmadagi kabi o‘z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko‘rsatgan taqdirda, yuzaga keladi.

10.4-§. Firmalar tipologiyasi. Firmani rivojlantirish traektoriyasi

Firma ichki tuzilishi u yoki bu modellarining paydo bo‘lishi va tarqalishini *faqat* ularning «prinsipal-agent» muammosini hal etishdagi qiyosiy samaradorligi bilan izohlab bo‘lmaydi. Firmaning yangi ichki tuzilishini rivojlantirishga nisbatan ehtiyoj paydo bo‘lib, biroq bu amalga oshirilmay qoladigan holat bo‘lib turishi tabiiy. Alfred Chandler elektrotexnika sanoatida asr boshida yuzaga kelgan vaziyatni misol tariqasida keltiradi. Buyuk Britaniya, Germaniya va AQShda dastlabki elektrotexnika korxonalari deyarli bir vaqtda paydo bo‘lganiga qaramay, jahon bozorida yetakchilik mavqeini faqat Germaniya (AEG) va Amerika (“General Elektrik”) elektrotexnika ishlab chiqaruvchilari egallashdi. Boz ustiga, Britaniya firmalari hatto o‘zlarining milliy bozoridan ham siqib chiqarildi: AEG ushbu davrda Britaniyada o‘z mahsulotlarini har qanday ingliz firmalariga qaraganda ko‘proq sotdi. Britaniya ishlab chiqaruvchilari «germaniya va amerika firmalari bilan teng raqobatlashish

uchun zarur bo‘lgan tashkiliy xususiyatlarni rivojlantira olishmadi», degan xulosaga keldi, Chandler.

Demak, firmaning ichki tuzilishini tahlil qilishda nafaqat tranzaksiya xarajatlari dinamikasini (birinchi navbatda monitoring xarajatlari va opportunizmni oldini olish), balki institutlar dinamikasidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi» kabi tashkiliy rivojlanishning undan avvalgi traektoriyaga bog‘liqligini ham hisobga olish lozim. Firmaning tashkiliy rivojlanishini tarkibiy o‘zgarishlarning alohida *traektoriyasi* bo‘yicha harakat sifatida talqin etish mumkin. Tashkilot rivojlanishidagi «tarixiy shartlanganlik samarasi»ning tahlili institutlar dinamikasini o‘rganishda ifodalangan dalillarni to‘ldirishni va qisman qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Birinchidan, tashkilot doirasida institutsional darajada mafkura bajaradigan funksiyalarga o‘xshash funksiyalar tashkiliy madaniyatga o‘tadi. «Har qanday tashkilotda: korxonada, kasaba uyushmasida yoki siyosiy partiyada umumiy kognitiv tarkibiy qism – tashkiliy bilim mavjud». Tashkiliy madaniyat, «prinsipal» bilan «agent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar ular asosida quriladigan me’yorlar, qoidalar va an’analarda moddiylashtiriladi. Tashkiliy madaniyatning interpretativ funksiyasi u yoki bu kutilmagan holatlar sodir bo‘lganida «prinsipal» qarorlarning asosliligini baholash uchun uning «agentlar» tomonidan foydalanilishidan iborat. «Tashkiliy madaniyat *ex antega* bo‘ysunuvchilarga tashkilot u yoki bu kutilmagan holatga qanday munosabat bildirishi haqida tasavvur beradi. Qat’iyroq aytadigan bo‘lsak, u tufayli tashkilot o‘zining birxilligiga ega bo‘ladi».

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me’yorlar, qoidalar va an’analar yig‘indisi.

Ikkinchidan, tashkilotning kundalik faoliyat ko‘rsatishida *mutaassiblik (routines)* muhim o‘rin tutadi. Bu o‘rinda mutaassiblik «harakatni uni muntazam takrorlash orqali esda saqlab qolish» (remember by doing) sifatida belgilanadi. Mutaassiblik tashkilot a’zolari ichida axborot almashuvini ta’minlashda markaziy o‘rin tutadi: u ularning xabarni olish, talqin etish, ifodalash va uzatish qobiliyatining

asosida yotadi. Har bir tashkilot o‘zining tashkiliy «dialektiga» ega, hech bir tashkilotda «sof» o‘zbek tilida ham, «sof» rus tilida ham gaplashilmaydi.

Bundan tashqari, agar nazorat tadbiri mutaassiblik xususiyatiga ega bo‘lsa, nazoratni amalga oshirish ancha yengillashadi. Universitet hayotidan misol keltirgan holda ta’kidlash mumkinki, talabalar davomatining mutaassiblik xususiyati (seminar boshida yoki oxirida) faqat *shu gal* davomatni tekshirishni eslaridan chiqarishiga umid qilish bilan asoslangan dars qoldirishlarning oldini oladi. Demak, tashkilot ichida axborot asimmetriyasini pasaytirish va nazoratni osonlashtirish orqali «prinsipal-agent» muammosini hal etishga ko‘maklashgan holda mutaassiblik ayni paytda uning a’zolari o‘rtasida yuzaga kelgan o‘zaro munosabatlarning takrorlanishiga olib keladi.

Berilgan traektoriya bo‘yicha harakat tashkiliy madaniyat va mutaassibliklar asosida «prinsipal» va «agent» o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning ma’lum xiliga ega bo‘linishi va mustahkamlanishini nazarda tutadi. Shuning uchun tashkiliy rivojlanishning boshlang‘ich nuqtasi hisoblangan vaziyatni bilish lozim – u boshda keyingi evolyusiyaning barcha variantlarini o‘zida mujassamlantiradi. Chunki «beqaror muhitda unitar firma tranzaksiya xarajatlarini tejash nuqtai nazaridan juda yomon ko‘rsatkichlarga ega, lekin u barqaror sharoitdagi moslashuvchan tashkiliy tuzilmaga ega bo‘lgan firmaga nisbatan samarali va chidamli» bo‘lishi mumkin. Demak, beqarorlik sharoitida shakllangan va firmaning keyingi rivojlanishini belgilab bergan firmaning ichki tuzilishi tashqi muhit barqarorlashadigan kelajakdagi yo‘qotishlarni belgilab beradi. Parodoks shundan iboratki, uzoq muddatli istiqbolda qisqa muddatli istiqbolda optimal bo‘lmagan tuzilma foydali bo‘lib chiqishi mumkin. Aynan ushbu holatni dastlabki bosqichda yo‘qotishlarga olib kelgan va keyingi bosqichlarda ustunlikni ta’minlagan o‘z evolyusiyasini integratsiyaning yuqori darajasi va tuzilmani markazlashtirishdan boshlagan Yaponiya firmalarining urushdan keyingi rivojlanishi misolida ko‘rsatish mumkin.

10.5-§. Firmalarning asosiy xillari

Korxonalar rivojlanishi traektoriyalarining o‘ziga xos xususiyati korxonalar tashkiliy tuzilishidagi milliy farqlarni belgilab beradi. Bugungi kunda istalgan mamlakatdagi yirik korxonalarning aksariyati jahon bozorida yuzaga kelgan tendensiyalarni hisobga olgan holda harakat qilishiga qaramay, ularning tashkiliy tuzilishlari va ular tomonidan amalga oshiriladigan strategiyalarning xilma-xilligi kuzatiladi. Chunki tashkiliy rivojlanish traektoriyasini tanlashga ta’sir ko‘rsatgan omillar yig‘indisi har bir mamlakatda har xil.

Tashkiliy rivojlanish traektoriyasini belgilab beruvchi omillar jumlasiga quyidagilar kiradi:

– institutsional muhit, shu jumladan institutsional rivojlanish traektoriyasi;

– aktivlarning o‘ziga xoslik darajasi (raqobot bozorining rivojlanganlik darajasi);

– tashqi muhitning noaniqlik darajasi (bozorning barqarorlik darajasi);

– xatarga moyillik darajasi (mamlakat aholisining umumiy sonida xatarga nisbatan betaraf bo‘lgan insonlar ulushi);

– ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumiy darajasiga bog‘liq bo‘lgan bitimlarning murakkablik darajasi;

– qonundan foydalanish narxi va xufyonalik narxining nisbati.

Tashkiliy rivojlanish milliy traektoriyasining farqlari nafaqat tuzilmalarga – unitar, xolding yoki multidivizional, – balki ularning maqsadli funksiyasiga, korxonaning yetkazib beruvchilar, iste’molchilar va yollanma xodimlar bilan munosabatlardagi xatti-harakatiga, shuningdek korxona faoliyat ko‘rsatishining ko‘plab boshqa parametrlariga taalluqli. Endi korxonalarning bir necha ideal xillarini yoritishga harakat qilamiz: buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxona (*B* korxona); Amerika firmasi (*A* firma); Yaponiya firmasi (*J* firma) va o‘tish xilidagi korxona (*O‘* korxona).

1. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxona. Korxonaning ushbu xiliga nisbatan qiziqish asosan shu bilan bog‘liqki, Rossiya va Sharqiy Yevropa korxonalari katta qismining ildizi buyruqbozlik iqtisodiyotiga borib taqaladi. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxona foydani ko‘paytirishga emas,

balki normal yuklamali rejani bajarishga yo‘naltirilgan. «Prinsipal» (reja organi)ning farmoyishi mutlaq xususiyatga ega emas, balki muhokama yoki *rejali savdo*ning predmeti hisoblanadi.

> *Ushbu savdoda korxonaning ovozi ruxsatning yuqori chegarasi, normadan tepaga chiqish haqida ogohlantiradi, yuqori turuvchi organning ovozi esa ruxsatning quyi chegarasi, normadan quyiga og‘ish haqida eslatadi».*
>
> ***Ya.Kornai. Iqtisodchi***

Bu yerda «prinsipal» siymosi alohida tahlilni talab qiladi. Kommunistik mafkuraga muvofiq sotsializmda o‘z manfaatlarining vakili – reja organi orqali *B korxona* faoliyati ustidan o‘zining nazorat qilish huquqini amalga oshiruvchi barcha mehnatkashlar «prinsipal» bo‘lib hisoblanardi.

Lekin nazorat qilishning samarali mexanizmlari faqat reja organi bilan korxona direksiyasi o‘rtasida hamda korxona direksiyasi bilan uning xodimlari o‘rtasidagi munosabatlarda yuzaga kelar edi. Ishlab chiqarish topshiriqlarini bajarishdagi qat’iy intizomiga nazorat qilishning uchta mexanizmi – partiya (partiya tashkilotlari orqali), xo‘jalik (vazirliklar va idoralar orqali) va kengash (Xalq deputatlari kengashining ijroiya organlari orqali) mexanizmlari orqali erishildi. Reja organlarining mehnatkashlar tomonidan nazorat qilinishi mexanizmlari esa mavjud emas edi, buning oqibatida mehnatkashlar «prinsipal» sifatida o‘z manfaatlarini amalga oshira olmas edi. Shuning uchun reja organi amalda «agent»dan yagona «prinsipal»ga aylandi: nazoratsiz byurokratik apparat o‘z manfaatlarini umuman jamiyat manfaatlari bilan moslashtirish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Keltirilgan dalillarga asoslangan holda *B korxona*ni unitar tashkilot, ya’ni vazirlik yoki idoraning bo‘linmasi sifatida ta’riflash mumkin.

B korxona ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi uning unitar tashkilot bo‘linmasi sifatidagi holati tufayli unga «prinsipal» tomonidan belgilab berilgan. *B* korxonalar o‘rtasidagi barcha gorizontal aloqalar vertikal aloqalar orqali - «prinsipal»ga murojaat etish orqali amalga oshiriladi. Ta’minot-sotish aloqalarining tarkibi resurslarni taqsimlashning *ajratish* yoki fondlash singari mexanizmidan hosil

bo‘lgan. Ajratish vazirlik yoki idora tomonidan *B* korxona mahsulotining asosiy iste’molchilari va yetkazib beruvchilari belgilanishidan iborat. *B* korxonaning ta’minot va sotish tarkibini mustaqil o‘zgartirishga urinishlariga «prinsipal» tomonidan keskin to‘sqinlik qilindi.

B korxonada mehnat munosabatlarining tizimi ham o‘ziga xos. Unda band bo‘lganlar sonining quyi chegarasi reja topshiriqlari bilan, yuqori chegarasi esa – ishchi kuchining kutilayotgan taqchilligi bilan belgilanadi. Resurslar cheklangan iqtisodiyotdagi boshqa har qanday resurs singari ishchi kuchi ham taqchil. Shuning uchun korxona o‘zining resurs, shu jumladan *ortiqcha bandlik* shaklida - ishchi kuchi zahirasini barpo etishga urinadi. Bunda, tabbiyki, *B* korxona o‘zining barcha xodimlarini ish bilan ta’minlashga qodir emas va ularga tenglashtiruvchi hamma ular tomonidan amalda ishlab topilmagan ish haqini to‘laydi. Ishchidan egalik funksiyasini olib, uni ishlab chiqarish natijalariga real ta’sir ko‘rsatish imkoniyatidan mahrum etgan holda, qog‘ozbozlik tizimi ushbu imkoniyatning o‘rnini ishlab topilmagan ish haqini olish imkoniyati bilan qoplaydi.

2. A firma. Amerika firmasi yoki *A* firma neoklassik darsliklar sahifalarida tahlil qilinuvchi firmaning ideal xiliga ko‘proq mos keladi. *A* firma o‘z mahsulotiga raqobat tomonidan belgilangan narxda va ishlab chiqarish funksiyasi bilan yoritiladigan xarajatlar tarkibida foydani ko‘paytirishni maqsad qilib qo‘ygan. Hatto, agar qandaydir firmada raqobat bozorida firmaning muvozanatini to‘g‘ri hisoblab chiqa oladigan bironta ham xodim topilmasa ham, u bozorda o‘zini huddi neoklassik nazariyaning barcha qoidalari bo‘yicha foydani ko‘paytirgandek, tutadi.

Foydani ko‘paytirishga yo‘naltirilish *A* firma «prinsipali» - uning aksiyadorlarining maqsadli funksiyasi bilan belgilangan. Aksiyadorlarning asosiy manfaati bir aksiyaga hisoblangan o‘z daromadini oshirishdan iborat, bu yil yakuniga ko‘ra korxonaning investitsiya qilinmagan foydasining miqdoriga bog‘liq. O‘z navbatida, foydaning miqdori «agentlar» - *A* firmaning yollanma menejerlarining harakatlari bilan belgilangan. «Prinsipal-agent» xilidagi o‘zaro munosabatlar menejerlar bilan yollanma xodimlar o‘rtasida ham yuzaga keladi.

Aksiyadorlar bilan menejerlarning o‘zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosi ikkita muqobil mexanizm – «ovoz berish» va «chiqish» asosida hal etiladi. Aksiyadorlar menejerlarning faoliyati ustidan navzorat qilish huquqini yo aksiyadorlarning yillik yig‘ilishida ishtirok etib va direktorlar kengashi tarkibini o‘zgartirish («ovoz berish») orqali yoki o‘z aksiyasini sotib va bu bilan menejerlarning harakatlarini ma’qullamasligini ifodalash («chiqish») yo‘li bilan amalga oshirishlari mumkin. Menejerlarga o‘z xizmatlari bozori tomonidan ko‘rsatiladigan intizomiy ta’sir ushbu bozorda yuqori tranzaksiya xarajatlari va unda almashiladigan resurslar – boshqaruv ko‘nikmalari va iqtidorlar o‘ziga xosligining yuqori darajasi tufayli, kam samarali hisoblanadi.

Ikkala muqobil variant - «ovoz berish» ham, «chiqish» ham o‘zining qator kamchiliklariga ega. Ovoz berish aksiyalarning kichik paketlari egalari uchun «chiptasiz muammosi»ni keltirib chiqaradi. Bundan tashqari, aksiyadorlar yig‘ilishning kun tartibini menejerlarning o‘zlari nazorat qilishadi. Muvaffaqiyatsiz boshqarilayotgan firma aksiyalarining sotilishi esa hamma vaqt aksiyalarning pasaytirilgan kursi tufayli mulkdorlarga zarar keltiradi.

«Ovoz berish» borasidagi ahvolni ishonchli ovoz berish amaliyoti yordamida to‘g‘rilash mumkin, bunda kichik paketlar mulkdorlari o‘z nomidan ovoz berishni yirikroq paketlar mulkdorlariga ishonib topshiradilar. «Chiqish» variantidan foydalanishni esa aksiyalarning birlashtirilgan paketlari oldi-sotdisiga tender takliflaridan foydalanish orqali optimallashtirish mumkin.

Menejerlar bilan xodimlarning o‘zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosining hal etilishi *fordizm* – Buyuk qatag‘onlik davrida Genri Ford tomonidan ishlab chiqilgan mehnatni tashkil qilish tizimi tamoyillariga asoslanadi. Menejerlar bilan yollanma xodimlarning o‘zaro munosabatlari siyosati sifatida fordizmning asosiy unsurlari quyidagilardan iborat:

– narxlarning o‘sishiga qarab ish haqining indeksatsiyalanishini o‘z ichiga oluvchi mehnatga haq to‘lashning yuqori darajasi;

– qat’iy ishlab chiqarish intizomi, bunda mashina (masalan, konveyer) xodimning harakatlari ustidan nazorat qilish vositasi rolini o‘ynaydi;

– kasaba uyushmalari ish beruvchilar bilan yollanma xodimlar o‘rtasidagi nizoli munosabatlarda vositachi rolini bajarishadi;

– bir tarmoqning o‘ziga qarashli korxonalarda (masalan, «Ford» va «General Motors» o‘rtasida) kadrlar rotatsiyasining yuqori darajasi.

Va nihoyat, *A* firmaning ishlab chiqarish va sotish aloqalarining tarkibi tranzaksiya xarajatlarini pasaytirish vazifasiga to‘liq buysungan. «Integratsiya – orqaga, oldinga va kombinatsiyalash – muqobil maqsadlarga qaraganda ko‘proq tranzaksiya xarajatlarini pasaytirish maqsadlari bilan bog‘liq. Yetkazib beruvchilar, xaridorlar, shuningdek ular bilan tuziladigan shartnomaning xilini tanlash firmaning shu onda bozorda yuzaga kelgan tranzaksiya xarajatlarining darajasini pasaytirishga intilishini aks ettiradi. Masalan, go‘sht mahsulotini tashish uchun refrijerator texnika bilan ta’minlashga katta miqdordagi investitsiyalar zarurligi bois, ko‘pincha go‘shtni qayta ishlovchi korxonalar tashish masalasini refrijeratorlar parkini xarid qilgan holda, pudrat asosida hal etishadi.

3. J firma. Masashika Aoki tomonidan *J* firma deb nomlangan Yaponiya firmasi Amerika firmasidan katta farq qiladi. *J* firmasida «prinsipal» siymosini faqat mulkdorlarning turli toifalari o‘rtasida aksiyalarning taqsimlanishi to‘g‘risidagi statistika ma’lumotlari asosida aniqlash qiyin. Ushbu ma’lumotlar faqatgina yapon firmalarida ham, huddi AQShda bo‘lgani kabi, yakka aksiyadorlar «prinsipal» hisoblanmaydi, deb ta’kidlash imkonini beradi. Agar 1949 yilda yapon kompaniyalari aksiyalarining taxminan 70 foizi yakka aksiyadorlarga tegishli bo‘lgan bo‘lsa (eslatib o‘tamiz, urushdan keyingi davrda gap institutni - *A* firmani - Yaponiyaga import qilish qilish haqida bordi), 80-yillarning oxiriga kelib ularning qo‘lida faqatgina aksiyalarning 24 foizi qoldi. *J* firma aksiyalarining 42 foizi moliyaviy institutlarga, 25 foizi urushdan avvalgi «dzaybats» xilidagi xoldinglarga tegishli[16].

Biroq yapon firmalarini tahlil qilishda yuzaga keladigan asosiy qiyinchilik – bu faqat turli reglamentlovchi hujjjatlarga biriktirilgan rasmiy ma’lumotlarga tayanishning imkoni yo‘qligi. Oshkora mulkdorlar safida *J* firma xodimlari mavjud emasligiga qaramay, ular amalda o‘z firmasining faoliyati ustidan nazoratni amalga

[16] Aoki M. Economic Japonaisc. Information, motivations et marchandage. Paris: Economica, 1991, p. 128, 135.

oshirishda bevosita ishtirok etishadi. M.Aoki «prinsipal» rolida bir vaqtning o‘zida tashqi aksiyadorlar ham, «insayderlar» - korxona xodimlari ham ishtirok etadigan vaziyatni yoritish uchun «dual nazorat» atamasini taklif etdi. Bunda nazorat sohalari aksiyadorlar va xodimlar o‘rtasida aniq bo‘lingan. Yirik aksiyadorlar, birinchi navbatda banklar, korxona aksiya uchun daromadning qulay (maksimal emas!) darajasini ta’minlagunga qadar joriy nazoratdan bosh tortishadi. Bu bilan ularning o‘zlari joriy nazoratni firma xodimlarining o‘zlariga ishonib topshiradilar. Bu yerda gap qisqa muddatli shartnomalar asosida yollangan xodimlar haqida emas, balki kvazidoimiy xodimlar haqida ketayapti.

Shunday qilib, yapon firmasi «agentlar» ittifoqi modeliga juda yaqin va unda «prinsipal-agent» xilidagi klassik munosabatlar mavjud emas. Ushbu fikr quyidagi faktlar bilan ham tasdiqlanadi. Birinchidan, *J* firmada xodimlarni bo‘linmalar va bajariladigan funksiyalar bo‘yicha bo‘lishdan faol foydalaniladi: o‘zaro bog‘liq operatsiyalarni bajarishga ham, rahbarlik funksiyasini amalga oshhirishga ham qodir bo‘lgan universal xodim ideal hisoblanadi. Masalan, yangi mahsulotlarni ishlab chiqish bilan shug‘ullanuvchi muhandislarni ishlab chiqarish jarayoniga safarbar etish amaliyoti, va aksincha, «liniyali» muhandislarning tajriba-konstruktorlik byurosidagi har yillik stajirovkasi ko‘proq gorizontal muvofiqlashuvga misol bo‘ladi. Muvofiqlashuvning gorizontal tamoyillari firma ichida axborot oqimlari aylanishini shunchalik optimallashtirish imkonini beradiki, bo‘linmalar shiddat bilan ishlab va zarurat tug‘ilishiga qarab («aniq o‘z vaqtida» tizimi) yangi partiyalarni boshqa bo‘linmalarga buyurtma qilgani holda, sug‘urta va butlovchi qismlar zahiralarini barpo etmasdan faoliyat ko‘rsatishda davom etishadi.

Ikkinchidan, rotatsiya tamoyili xodimlarning mansab bo‘yicha o‘sishlarini rejalashtirishning asosida yotadi. *J* firmada daraja ierarxiyasi amal qiladi, ya’ni xodimlar mehnatiga haq to‘lash va ularning ijtimoiy maqomi ishlab chiqarish o‘lchami bilan emas, balki firma ichidagi ierarxiyaning darajasi bilan belgilanadi. Yangidan ishga qabul qilingan xodim uchun lavozimda o‘sish past pag‘onalardan boshlanib, uning butun mehnat faoliyati mobaynida davom etadi. Shunisi qiziqki, aksiyador banklar ham, *J* firma ham, uning kontragentlari ham darajalarning yagona

ierarxiyasini hosil qiladi. Shuning uchun xodimning mansabda ko‘tarilishi korxonadan boshlanib bankda yoki kontr-agent firmada davom etishi mumkin va aksincha.

Yaponiya korporatsiyasi agentlar ittifoqi tomonidan nazorat qilinadi, bu firmaning maqsadli funksiyasini o‘zgartiradi: foydani ko‘paytirish uning maqsadlari ierarxiyasida endi daslabki o‘rinni egallamaydi. Firma tomonidan nazorat qilinadigan bozor ulushining uzluksiz o‘sishini ta’minlash birinchi o‘rinda turadi, chunki bunday o‘sish tashkiliy ekspansiya, tuzilmani kengaytirish va rivojlantirish uchun zamin yaratadi.O‘sish uni ta’minlaganlarni mukofotlaydi, - tamoyili aynan yapon firmalariga nisbatan to‘g‘ri, ularda tashkiliy ekspansiya darajalar sonini oshiradi va, demak, uning xodimlarining mansabdagi o‘sishini yaxshilaydi. Boshqacha aytganda, aksiyadorlarni ham, xodimlarni ham nazorat qilish ishlab chiqarish va sotuv hajmini oshirish orqali firmani tashkiliy kvazirentani oshirishga yo‘naltiradi: faqat ana shunday maqsad turli mulkdorlarning manfaatlarini tenglashtiradi.

J firmaning uning asosiy kontragentlari – o‘zaro bog‘liq korxonalar va davlat bilan o‘zaro munosabatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, har bir firma kvazidoimiy o‘zaro bog‘liq korxonalar – «keyretsu» doirasiga ega. Bunda «Toyota» xilidagi yirik korporatsiyalarda o‘zaro bog‘liq korxonalar bosh firma atrofida uchta eshelonga guruhlanadi. Birinchisi – eng barqaror firmalar (neoklassik shartnoma asosida ishlovchi bundan o‘zaro bog‘liq korxonalarning soni «Toyota»da 122 ta), ikkinchisi – bozordagi vaziyat tubdan o‘zgargan holatda ular bilan munosabatlar uzilishi mumkin bo‘lgan (5437 ta) firmalar, uchinchisi - qisqa muddatli shartnomalar asosida ishlovchi yetkazib beruvchilardan (41703 ta firma) tarkib topadi. «Keyretsu»ni tuzishda o‘zaro bog‘liq korxonalarning nufuzi asosida tranzaksiya xarajatlarini tejash omiliga xatarni bo‘lish omili qo‘shimcha qilinadi: bozor kon’yunkturasining asosiy ta’sirini ikkinchi va ayniqsa uchinchi eshelon tarkibidagi o‘zaro bog‘liq korxonalar o‘zlarida his etishadi.

Davlat bilan munosabatlarga kelsak, *A* firmadan farqli o‘laroq *J* firma to‘liq muxtoriyatga va mustaqillikka intilmaydi. Amalda davlatga yapon firmasi tomonidan korporativ manfaatlar va umuman jamiyat manfaatlari o‘rtasidagi hakam, mediator

sifatida, korporatsiyalar kurashida esa muvozanatni saqlashning kafili sifatida qaraladi.

4. O‘tish xilidagi korxona. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida amalga oshirilgan bozor islohotlari *B* korxona bilan *A* firma o‘rtasida yarim yo‘lda turgan yana bir ideal xildagi korxona – o‘tish xilidagi korxonaning paydo bo‘lishiga olib keldi. *O‘* korxonaning «oraliq» holati, biroq, uni *B* korxona va *A* firma elementlarining turli kombinatsiyalaridan foydalanib ta’riflash mumkinligini anglatmaydi. Hech bo‘lmaganda *O‘* korxonaning maqsadli funksiyasini olaylik: u ma’muriy buyruqlarlarni bajarishdan ham, foydani ko‘paytirishdan ham iborat emas. *O‘* korxona *omon qolishga, mehnat jamoasini saqlab qolishga yo‘naltirilgan*, shu munosabat bilan ayrim tadqiqotchilar ushbu ideal xilni tavsiflash uchun hatto «omon qolishga yo‘naltirilgan korxona» atamasini ham taklif etishdi.

O‘tish xilidagi korxona maqsadlarini tanlashning o‘ziga xos xususiyati uning mulkining tarkibiga bog‘liq. *J* firmada bo‘lgani kabi bu yerda ham mulkning formal va real tarkiblari o‘rtasida nomuvofiqlik mavjud va bu ham «insayderlar» - korxona xodimlari va rahbarlarining foydasiga. Bu yerda gap rekombinatsiyalangan mulk haqida borayapti, ya’ni unda quyidagilarga yo‘l qo‘yiladi:

– xususiy va davlat mulki o‘rtasidagi chegaralarning yo‘qolishi. Davlat budjetidan qat’i nazar rasmiy jihatdan xususiylashtirilgan korxona. Biroq davlatning shartnoma majburiyatlari va budjet oldidagi majburiyatlarni bajarmagan korxonalarning bankrotligini e’lon qilishga tayyor emasligi, davlatning debitorlik qarzlarning bir qismini o‘z zimmasiga olishga roziligini anglatadi. O‘zaro hisob-kitoblarni o‘tkazish amaliyoti «haqiqiy moliyaviy bitimlarni imtatsiya qiladi va korxonani to‘xtatib qo‘yishning iloji yo‘qligi holatini shunchaki niqoblaydi, chunki bu ishchilarning noroziligini va ishlab chiqarishning pasayishini keltirib chiqaradi».

– korxona tashkiliy chegaralarining yo‘qolishi. To‘lamasliklar muammosi nafaqat pul massasining ishlab chiqariladigan tovarlar va xizmatlar hajmiga mos kelmasligini, balki korxonalarning o‘zi bilan o‘zaro bog‘liq korxonalarga *tovar krediti* berishga tayyorligini aks ettiradi. Shartnoma majburiyatlarini bajarishning past madaniyatini hisobga olgan holda, korxonalar tomonidan o‘zaro to‘lanmasliklarga

ixtiyoriy ravishda yo‘l qo‘yilishining yagona izohi bo‘lib o‘zaro bog‘liq korxonalar *o‘rtasida* firma *ichidagi* oqimlar kabi tamoyillarda tovar-pul oqimini tashkil qilish imkonini beruvchi o‘zaro nazoratning mavjudligi haqidagi tasavvur hisoblanadi.

– mulkning formal va real tarkibining mos kelmasligi. Tashqi mulkdorlar, odatda, fond bozorining nooptimal faoliyat ko‘rsatishi va menejerlar tomonidan axborot asimmetriyasidan opportunistik foydalanilishi tufayli *O‘* korxona menejerlari ustida o‘zlarining nazorat qilish huquqlarini amalga oshirolmaydilar. Natijada «agentlar» - menejerlar – hatto aksiyalarining asosiy qismi tashqi sarmoyadorlarga tegishli bo‘lgan korxonalar ustidan ham nazoratni saqlab qolishadi.

Shunday qilib, omon qolishga yo‘naltirilish «agentlar»ning «prinsipallar» tomonidan o‘zlarining nazorat huquqining «ovoz berish» orqali ham, «chiqish» orqali ham amalga oshirilishi mumkin bo‘lmagan vaziyatni saqlab qolishga urinishini anglatadi. Demak, «agentlar» opportunizmi korxona faoliyat ko‘rsatishining muhim jihati hisoblanadi. Ta’kidlash lozimki, menejerlarning o‘zlari xodimlar (ularning o‘zlariga nisbatan «agentlar») ustidan nazoratni saqlab qolishga erishdilar. Ular buni moliyaviy qiyinchiliklarga qaramay korxona balansida ijtimoiy soha ob’ektlari (uy-joy-kommunal xo‘jaligi, dam olish bazasi, bolalar muassasalari, natura shaklida ta’minlash)ni saqlab turishda ifodalanuvchi paternalizm siyosati hisobidan uddalashdi.

Korxona tomonidan ishlab chiqarish aloqalari tarkibi tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish mezoni bo‘yicha emas, balki vaqt orqali tekshirilgan aloqani saqlab qolishga urinish asosida shakllanadi. 1993-1994 yillarda Rossiya korxonalarining aksariyati asosiy yetkazib beruvchilar (83%) va iste’molchilar (70%) bilan eski aloqalarini saqlab qolishdi va yangi sheriklarni topish istiqboliga shubha bilan qarashdi. Ta’minlash va sotish siyosatidagi konservatizmning ehtimoliy talqinlaridan biri yangi sheriklar bilan shartnomalar tuzishning g‘oyat yuqori tranzaksiya xarajatlari haqidagi tasavvurdan iborat. Birinchi navbatda bu yangi sheriklarning opportunistik xatti-harakatlarining yuqori darajada ehtimol tutilishi bilan bog‘liq. Eski sheriklarning opportunizmi ularning yuzaga kelgan nufuzi va «qizillar» muhitida

faqat «o‘zinikiga» nisbatan amal qiluvchi alohida ahloq normalariga ega bo‘lgan direktorlarining mavjudligi tufayli deyarli istisno etilgan.

Endi korxonalarning to‘rtta ideal xilining jadval ko‘rinishidagi qiyosiy tahlil qilish natijalarini keltiramiz.

10.3-Jadval

Turli iqtisodiyotda harakat qiluvchi korxonalar faoliyat ko‘rsatishi mezonlari

Taqqoslash mezonlari	*B* korxona	*A* korxona	*J* korxona	*O‘* korxona
Maqsadli funksiya	Normal yuklamali rejani bajarish	Foydani oshirish	Ishlab chiqarish va sotish hajmlarini o‘stirish hisobidan tashkiliy kvazirentani oshirish	Korxonaning omon qolishi, mehnat jamoasini saqlab qolish
Mulkchilik tarkibi	Formal-davlat, «idoralarning» oeal mulki	Aksiyadorlar ichida jismoniy shaxslar ustunlik qiladigan aksiyadorlik	Formal-aksiyadorlik, jamoa korxonasi elementlariga ega bo‘lgan real aksiyadorlik	Formal-aksiyadorlik, real – «rekombinatsiyalangan»
«Prinsipal»	«Idora» (vazirlik, idora)	Yakka aksiyadorlar	Aksiyadorlar va kvazidoimiy xodimlar ittifoqi	Korxona rahbariyati
Budjet cheklovlarining qat’iylik darajasi	0-2	4	3-4	2-3
Tashqi muhit tavsifi	Barqaror	Xatar	Xatar	Nomalum
«Prinsipal-agent» muammosini hal etish usullari	Uchta shakldagi bevosita nazorat (ma’muriy, partiya, kasaba uyushmalari yoki kengash)	«Ovoz berish» yoki «chiqish» orqali	«Agentlar» ittifoqi sifatida firma modelidan foydalanish	Korxona rahbariyati va uning xodimlarining o‘zaro munosabatlaridagi paternalizm siyosati
Xo‘jalik aloqalari tarkibini belgilab beruvchi omillar	Barcha gorizontal aloqalar vertikal aloqalar orqali (resurslarni *ajratish* doirasida) amalga oshiriladi	Tranzaksiya xarajatlarini pasaytirish	Tranzaksiya xarajatlarini pasaytirish va xatarni turli eshelonlar tarkibidagi o‘zaro bog‘liq korxonalar o‘rtasida taqsimlash	Ilgari yuzaga kelgan aloqalarni saqlash, yuqori tranzaksiya xarajatlari tufayli yangi aloqalarni qidirishdan bosh tortish

Davlat bilan o‘zaro munosabatlar	Reja organi buyruqlariga bo‘ysunish	To‘liq mustaqillik	Boshqa korxonalar bilan nizolar paydo bo‘lganida hakam sifatida foydalanish	Rasmana mustaqillik, lekin davlat passivlarni boshqarishni real markazlashtirish doirasida majburiyatlarning bir qismini o‘z zimmasiga oladi
Bandlik siyosati	Resurslar taqchilligining kutilayotgan miqdoridan funksiya sifatida mehnatga bo‘lgan talab	Mahsulotga bo‘lgan talab va xodimning mehnat unumdorligidan kutilayotgan miqdoridan funksiya sifatida mehnatga bo‘lgan talab	Kvazidoimiy xodimlarning mehnatiga bo‘lgan talab barqaror, mahsulotga nisbatan kutilayotgan talab faqat qisman va vaqtinchalik bandlik miqdoriga ta’sir ko‘rsatadi	Mehnat jamoasining o‘zagini saqlab qolishga bo‘lgan intilish tufayli mehnatga bo‘lgan talab barqaror, ixtiyoriy ishdan bo‘shashlar hisobidan ortiqcha bandlik «navesi» qisqaradi
Ish haqi siyosati	Yagona tarif setkasi asosida qat’iy belgilangan	Eng yuqori mehnat unumdorligiga qarab moslashuvchan	Xodimning darajalar ierarxiyasidagi o‘rniga qarab qat’iy belgilangan	qat’iy belgilangan
Kasaba uyushmasi shakli	Tarmoq	Tarmoq	Korxonaning kasaba uyushmasi	Tarmoq
Kasaba uyushmasining funksiyasi	Xodimlarni nazorat qilishning qo‘shimcha mexanizmi; ijtimoiy boyliklarni taqsimlash	Xodimlar va ish beruvchilar o‘rtasida nizolari paydo bo‘lganida vositachi	Oddiy ishchilardan tortib to direksiyagacha barcha «insayderlar» manfaatlarini namoyon etish	Kasaba uyushmalari past safarbar etuvchi salohiyatga ega

Xulosa

«Prinsipal-agent» muammosi har qanday tashkilot faoliyat ko‘rsatishini murakkablashtiradi. «Agent»dan «prinsipal»ning foydaliligini oshiruvchi harakatlarni kutishadi, lekin «agent» hamma vaqt o‘zi bilan «prinsipal» o‘rtasida mavjud bo‘lgan axborot asimmetriyasidan o‘z foydasi yo‘lida va «prinsipal» manfaatlariga zid ravishda foydalanishga harakat qiladi. Muammoni hal etish yo‘llari bir nechta: yuqori harajatlar bilan bog‘liq bevosita nazoratni kuchaytirish; «prinsipal» tomonidan «agentlar» musobaqasining tashkil etilishi; «agentlar»ning tashkilot faoliyatining daromadlarida ishtirok etishi va «agentlar»ning o‘zlari tomonidan «prinsipal» funksiyalarining bajarilishi. «Prinsipal-agent» muammosini hal etishning ushbu variantlari firma ichki tuzilmasi uchta xilining tabiatini izohlaydi: unitar, xolding va multidivizional.

Firmaning ichki tuzilishi tarkibini shartlab beruvchi omillarning har bir o‘ziga xos kombinatsiyasi tashkiliy madaniyat asosida o‘zini o‘zi takror ishlab chiqarish tendensiyasiga ega. Gap tashkilotning traektoriya bo‘yicha rivojlanishi haqida borayapti. «Rivojlanishning tarixiy shartlanganlik samarasi»ning mavjud bo‘lishi korxonalarning to‘rtta ideal xili haqida gapirish imkonini beradi: buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxona, A firma, J firma va o‘tish xilidagi korxona. Korxonalarning bunday xillari buyruqbozlik iqtisodiyotida (sho‘rolar xilidagi iqtisodiyotda), mutlaq raqobat iqtisodiyotida (Amerika xilidagi iqtisodiyotda), iqtisodiyotning korporativ modelida (yapon xilidagi iqtisodiyotda) va o‘tish iqtisodiyotida yuzaga kelgan omillarning o‘ziga xos kombinatsiyalarini aks ettiradi.

Takrorlash uchun savollar

1. “Prinsipial” va “agent” so‘zlari nimani anglatadi? Ular o‘rtasidagi munosabatlar nimalarga asoslanadi?

2. Sizga yaxshi tanish bo‘lgan tashkilotni tanlang va quyidagi savollarga javob bering: korxonada «prinsipal-agent» muammosi qanday hal etiladi; korxonaning tashkiliy tuzilishi qanaqa (unitar, xolding, multidivizional, aralash); korxona firmaning qaysi ideal xiliga ko‘proq yaqin?

3. O‘zbekiston bozorida ishlovchi chet el firmasining filiali qanday xildagi korxona jumlasiga kirishi mumkin? Javobingizni asoslashda qaysi omilarni hisobga olish lozim?

4. O‘tish xilidagi korxona barqaror tashkiliy tuzilma hisoblanadimi yoki ushbu ideal xil yordamida faqat B korxonaning A firmaga aylantirilishidagi bosqich yoritilganmi?

5. Turli iqtisodiyotda harakat qiluvchi korxonalar faoliyat ko‘rsatishi mezonlari

6. Menejerlar bilan xodimlarning o‘zaro munosabatlarida «prinsipal-agent» muammosining hal etilishi fordizmni mohiyati

7. Buyruqbozlik iqtisodiyotida harakat qiluvchi korxona

8. Tashkiliy rivojlanish traektoriyasini belgilab beruvchi omillar

9. O.Uilyamsonning “Multidivizional tuzilma” haqida qarashlari

10. Firma ichki tuzilishining qanaqa varianti keng tarqalgan

11. «Hukm qilinganlar dilemmasi»ning xususiyatlari

12. «Prinsipal» bilan «agent»ning o‘zaro munosabatlari

XI-BOB. IQTISODIYOTDA TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYALARI

Reja:

11.1-§. Tranzaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

11.2-§. Firmaning balansi uning tarkibi to‘g‘risidagi axborot manbai sifatida

11.3-§. Firma ichidagi nizolarni tahlil qilish va ularni kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish

Tayanch so‘zlar va iboralar: *Tranzaksiya xarajatlari, foydalilikni o‘lchash, shartnomalarni qiyoslash, xarajatlar xillari, firma balansi, daromadlar to‘g‘risida hisobot, firma ichidagi nizolar, industrial bozor, an’anaviy va fuqarolik kelishuvlari.*

11.1-§. Tranzaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish

Mavjud tashkiliy tuzilmani tahlil qilishga nisbatan institutsional yondashuvning ideal tiplar usulini tatbiq etish eng barqaror unsurlarni ajratishga va tashkilot ichida yuz berayotgan jarayonlarni tushunishga ko‘maklashadi. Muayyan tashkilot holatini tekshirish va muayyan amaliy tashkiliy muammolarni hal etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqishda institutsional yondashuv bilan bir qatorda, tranzaksiya xarajatlari nazariyasi, kelishuvlar nazariyasi va mulkchilik huquqlari nazariyasini ham bemalol amaliy qo‘llash mumkin.

Tranzaksiya xarajatlarini o‘lchashdagi qiyinchiliklar muayyan iqtisodiy tahlil uchun asosiy to‘siqlardan biri hisoblanadi. Birinchi galda tranzaksiya xarajatlari barcha xillari pul ekvivalentida baholanishi mumkinmi degan savol ochiqligicha qolmoqda. Hatto tranzaksiyani amalga oshirish uchun vaqt sarfini pul ekvivalentida ifodalashning oddiy tadbiri ham ko‘plab holatlarda tranzaksiyaning (masalan, muzokaralar yuritishning) u yoki bu jihatlarini ta’minlashga ixtisoslashgan vositachilarning yo‘qligi tufayli takomillashmagan. Shuningdek, ilgari ishonchga ega

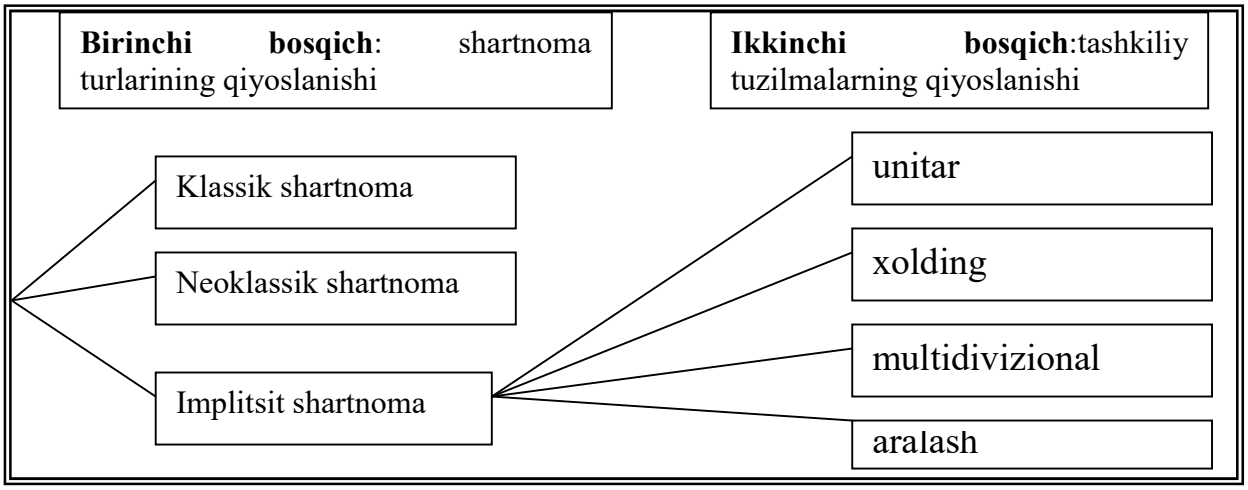
bo‘lgan sherikning opportunistik xatti-harakati yoki mulkchilik huquqlarining himoyalanmaganligi munosabati bilan yuzaga keladigan ruhiy siqilish tufayli xarajatlarni pul shaklida baholashga urinishda undanda kattaroq murakkabliklar paydo bo‘ladi.

Tranzaksiya xarajatlarini o‘lchash o‘tgan asr oxirida foydalilikni o‘lchash yuzasidan munozaralar jarayonida qo‘yilgan muammoga o‘xshash muammoni keltirib chiqaradi:

> Agar foydalilikni sifat jihatdan funksional bog‘liqlikdagi aniqlik bilan o‘lchash mumkin bo‘lsa, u holda birinchi va ikkinchi hosila naflilik ma’nosini kasb etadi; birinchi hosilaning miqdori eng yuqori naflilikning ko‘rsatkichi hisoblanadi, manfiy belgili ikkinchi hosila esa eng yuqori nafni kamaytiruvchi qonunning amal qilishini anglatadi.
>
> **Blaug M.**

Munozaralar chog‘ida foydalilikni o‘lchashning kardinal usuliga muqobil variant sifatida J.Ejuort va I.Fisher foydalilikning turli darajalari nisbatini aniqlash va ularning mutlaq miqdorini baholashga nisbatan da’volardan bosh tortishdan iborat bo‘lgan ordinalistik yondashuvni taklif etishdi. Tranzaksiya xarajatlari nazariyasi ham ushbu yo‘nalishda rivojlanmoqda. Iqtisodiy tashkilotlarni qiyosiy tahlil qilishda hech qachon alohida olingan tashkiliy shakllar tadqiq etilmaydi, ular faqat mavjud muqobil variantlarga nisbatan ko‘rib chiqiladi.

Turli shartnomalarda va tashkiliy kontekstlarda yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarini taqqoslash ularning miqdorini *ekspertiza yo‘li bilan baholash* orqali chegaralash imkonini beradi. Turli variantlarga aniqliklarkiritish tranzaksiya xarajatlarini pul shaklida o‘lchashning takomillashmagan usullaridan bosh tortish imkonini beradi. U holda muayyan bitimni amalga oshirishning optimal shaklini tanlash algoritmi ikkita bosqichni o‘z ichiga oladi. Birinchi bosqichda turli xildagi: klassik, neoklassik va implitsit shartnomalardan foydalanishda yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlari taqqoslanadi.

11.1-rasm. Bitimni amalga oshirish bosqichlari

Agar, ekspert baholarga ko‘ra, eng kam xarajatlar implitsit shartnomalardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lsa, u holda ikkinchi bosqichda unitar, xolding, multidivizional va aralash kabi muqobil tashkiliy tuzilmalar doirasida yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarini taqqoslash mumkin.

Umumiy ko‘rinishda (bitimning muayyan shartlarini hisobga olmasdan turib) shartnomaning uchta turi qiyosiy ustunliklarini, O.Uilyamson fikriga ko‘ra, quyidagicha tarzda namoyon etish mumkin (11.1-jadval).

11.1-Jadval

Shartnomaning qiyosiy ustunliklari

Qiyosiy monitoring xarajatlari parametrlari	Shartnoma xillari		
	klassik	neoklassik	implitsit
1. Rag‘batlar kuchi	++	+	0
2. Nazorat qilish samaradorligi	0	+	++
3. Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga avtonom moslashishi	++	+	0
4. Ishtirokchilarning kutilmagan holatlarga kelishilgan	0	+	++

tarzda moslashishi			
5. Nizolarni hal etish huquqiy tadbirlarining qulayligi	++	+	0

Izoh: ++- eng samarali; +- yetarlicha samarali; 0 - samarasiz.

Misol tariqasida korxona rahbarlarining korxonalar sohasiga taalluqli bo‘lmagan faoliyat turini mustaqil ravishda yoki chetki tashkilotlarga pudrat (neoklassik shartnoma) asosida bajarishni afzal ko‘rishiga oid ma’lumotlari 11.2-jadvalda keltirilgan.

11.2-jadval

Korxonalarda (implitsit shartnoma asosida) amalga oshiriladigan faoliyat turi ulushining tahlili

Faoliyat turi	**Mustaqil ravishda (implitsit shartnoma asosida) bajarish ulushi, foizda**		
	1990-2000 yy.	**2001-2010 yy.**	**2011-2020 yy.**
1. Ilmiy-tadqiqot va tajriba konstrukturlik ishlanmalari (ITTKI)	100	70	50
2. Qurilishni loyihalashtirish	50	60	50
3. Qurilish-montaj ishlari	72	44	45
4. Jihozlarga xizmat ko‘rsatish	65	63	63
5. Asbob-anjomlar ishlab chiqarish	73	77	73
6. Idishlar ishlab chiqarish	68	51	71
7. Issiqlik ta’minoti	100	10	10
8. Transport xizmati	75	72	82

Manba: horij ekspert baholari ma’lumotlari.

Faoliyatning ma’lum turini mustaqil ravishda amalga oshiruvchi korxonalar ulushining eng tez qisqarishi ITTKI, qurilish-montaj ishlari va issiqlik ta’minoti

sohasida kuzatiladi. Tabiiyki, bu ushbu faoliyat turlari klassik shartnomadan foydalanish xarajatlarining pasayishi bilan bog‘liq. Aksincha, klassik shartnoma asosida transport xizmatlariga ega bo‘lish xarajatlari ko‘rib chiqilayotgan davrda korxonaning tarkibiy transport bo‘linmasini barpo etishga nisbatan oshdi.

Firma ichki tuzilmalarining turli variantlarini ham huddi shu tariqa taqqoslash mumkin. Butlovchi qismlarning alohida turlarini ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi tarkibiy bo‘linmalar yo unitar, yoki xolding, yoxud multidivizional tuzilma doirasida o‘zaro hamkorlik qiladi, deylik. Unda barcha axborot oqimi markazlashgan unitar tuzilmada axborotni qidirish xarajatlari eng kam va xolding tuzilmada eng yuqori, chunki bo‘linmalar hatto faqat moliyaviy ko‘rsatkichlarni nazorat qiluvchi bosh ofisda ham bir biri haqidagi axborotga ega bo‘la olmaydi. Muzokaralar yuritish xarajatlari unitar korxonada eng kam, bo‘linmalari tarqoq joylashgan xoldingda esa - eng yuqori. O‘lchash xarajatlari xoldingda yuqori, u yerda yagona standartlarni joriy etish vazifalari qo‘yilmaydi. Shartnoma tuzish xarajatlari bosh ofis va bo‘linmalar o‘rtasidagi huquqlarni chegaralash qiyinligi tufayli multidivizional tuzilmada eng yuqori. Monitoring xarajatlari xoldingda eng past. U yerda bo‘linmalarning opportunistik xatti-harakatlari ustidan nazorat bozor mexanizmlari asosida amalga oshiriladi. Tranzaksiya xarajatlari miqdorining tafsiloti 11.3-jadval ko‘rinishida berilgan.

11.3-jadval

Tranzaksiya xarajatlari miqdorining ekspert baholaridagi tafsiloti

Tranzaksiya xarajatlarining xili	Unitar korxona	Xolding	Multidivizional tuzilma
Axborotni qidirish	1	3	2
Muzokaralar olib borish	1	3	2
O‘lchash	1	2	1
Shartnoma tuzish	1	2	3

Monitoring	3	1	2
Mulkchilik huquqlarini himoyalash	-	-	-
Uchinchi shaxslardan himoyalash	-	-	-
Jami	7 (min)	11 (max)	10

Demak, unitar korxona tranzaksiya xarajatlarining eng past umumiy miqdori bilan tavsiflanadi. Biroq amalda tarmoq bozoridagi muayyan vaziyat hisobga olinishi lozim. Masalan, sarmoya bozori va fond bozorining rivojlanmaganligi sarmoyaning tarmoqlararo oqimini ta'minlash uchun xoldingning jozibadorligini, sarmoyaning tarmoq ichida oqimini ta'minlash uchun esa multidivizional tuzilmaning jozibadorligini oshiradi. Bundan tashqari, bitimning xususiyatiga qarab har bir parametrga (0 dan 1 gacha) alohida ulush berish zarur. Axborotni qidirib topish xarajatlarining nisbati emas, balki aynan monitoring xarajatlarining nisbati hal qiluvchi bo‘lishi mumkin.

11.2-§. Firmaning balansi uning tarkibi to‘g‘risidagi axborot manbai sifatida

Ekspert baholaridan tashqari, tranzaksiya xarajatlarining nisbiy miqdori va tashkiliy tuzilmaning optimallik darajasi haqidagi axborot manbai bo‘lib buxgalteriya hisobotlarining, birinchi galda balans hamda foyda va zararlar haqidagi hisobot (daromadlar haqidagi hisobot)ning ma'lumotlari xizmat qilishi mumkin. Balansdan foydalanishning bunday yo‘nalishi asosan firmaning kreditga layoqatliligini imkoniyatli kreditorlar nuqtai nazaridan baholashga qaratilgan moliyaviy tahlilning oddiy texnologiyasidan farq qiladi. *Institutsional* tahlil uchun biz taklif etayotgan balansdan foydalanish metodologiyasi, albatta, to‘liq emas, shuning uchun unga

nisbatan mutlaq aniq va to‘la-to‘kis xususiyatga da’vogarlik qilmaydigan xomaki variant singari munosabatda bo‘lish lozim.

Buxgalteriya hisobotining institutsional tahlilidagi dastlabki nuqta sifatida biz daromadlar haqidagi hisobot asosida aniqlanadigan firma mahsulotini sotish narxining tarkibi «axborotning uchta xilini: tashkilotning ichki tafsilotlari haqidagi, bozordagi raqobat darajasi haqidagi va firma strategiyasi haqidagi axborotni sintez qiladi», degan tezicni qabul qilamiz. Haqiqatdan ham, tannarx tarkibi nafaqat ishlab chiqarish va texnologik xarajatlarni, balki tashkilot *ichida* yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarini ham aks ettiradi. Ikkinchi tomondan, daromadlar tarkibi firma faoliyat ko‘rsatadigan *tashqi muhit* haqidagi: talabning holati va dinamikasi, raqobatchilar tovarlarining narxi va sifati, raqib firmalarning savdo tajovuzkorligi darajasi, mazkur sektorda tranzaksiya xarajatlarining miqdori haqidagi axborotni ham o‘zida mujassam etadi.

Alohida firmaning buxgalteriya hisobotida mujassamlangan axborot o‘z o‘zicha kam ma’lumot beradi: institutsional tahlil uni tarmoq bo‘yicha yoki shunday o‘lchamdagi firmalar guruhlari bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichlar bilan taqqoslashni talab qiladi, chunki gap tranzaksiya xarajatlarini mutlaq emas, balki nisbiy ifodada o‘lchash haqida borayapti. Masalan, Yaponiyada har yili 865 ta yirik firmaning o‘rtacha holatga keltirilgan balansi ko‘rsatkichlari hisoblab chiqiladi (NEEDS – Nikkei Economic Electronic Data System). Aynan o‘rtacha holatga keltirilgan balans ma’lumotlari asosida M.Aoki to‘plangan chiqarish nafaqalari miqdori firma tomonidan xodimning firma uchun o‘ziga xos ko‘nikmalar va bilimlarga ega bo‘lishi uchun sarflanadigan sa’y-harakatlarga to‘g‘ri proporsional degan farazdan kelib chiqib, j firmada inson sarmoyasi o‘ziga xosligining miqdorini baholashga urindi. Bunday ehtimollikni Yaponiya firmalarida chiqarish nafaqalarini shakllantirish tartibotini tahlil qilish orqali qabul qilish mumkin. Har bir yangi xodimning kelishi bilan uning nomiga maxsus hisobvaraq ochiladi, undagi mablag‘lar summasi ish stajining ortishi va ichki ierarxiya eshelonlar bo‘yicha harakatlanishga qarab oshadi. Chiqish nafaqasi pensiyaga ketishida yoki muddatidan oldin ishdan bo‘shaganida, to‘lanadi (ikkinchi holatda xodim katta yo‘qotishlarga duch keladi), bu uni firma

tomonidan to‘lanadigan yakka pensiyaga yaqinlashtiradi. M.Aoki firmada inson kapitali o‘ziga xosligining darajasini to‘plangan chiqish nafaqalari summasining firmaning umumiy sarmoyasiga nisbati sifatida hisoblab chiqiladigan indeks yordamida aniqladi. Agar muayyan firma uchun hisoblab chiqilgan bunday indeks o‘rtachalashtirilgan balans ma’lumotlari bo‘yicha hisoblab chiqilgan indeksdan ortiq bo‘lsa, u holda firmada inson sarmoyasi o‘ziga xosligining darajasi *nisbatan* yuqori, va aksincha.

NEEDS analogi har bir mamlakatda ham hisoblab chiqilavermasligiga qaramay, istalgan yirik konsalting yoki auditorlik firmasining ma’lumotlar bazasi taqqoslash uchun zarur bo‘lgan axborotni o‘zida mujassam etgan. Endi tashkilotning ichki tuzilishi va uning bozor strategiyasi haqida xulosa chiqarish imkonini beruvchi indekslarning yig‘indisini batafsil ko‘rib chiqamiz. Dastlab balansning umumiy tarkibini va GAAP standartidagi daromadlar haqidagi hisobotni yodga olamiz (10.4-jadval).

Aktiv va passiv alohida moddalarining tahlili tashkilotda huquqlarning real taqsimlanishi haqida tasavvurga ega bo‘lish imkonini beradi, u, biz shunga amin bo‘ldikki, rasmiy, ta’sis hujjatlari va aksiyadorlar reestrida qayd etilgan taqsimlashga hamma vaqt ham mos kelmaydi.

$$I_1^1 = \frac{\text{«Xodimlarga ish haqi bo‘yicha qarzdorlik»}}{\text{«Jami joriy operatsion majburiyatlar»}}$$

I_1^1 indeks korxona xodimlarining qarorlarni qabul qilish jarayoniga ta’siri darajasini aks ettiradi. Banklar, davlat va o‘zaro bog‘liq korxonalar oldidagi qisqa muddatli qarzdorlik bo‘yicha ham shunga o‘xshash I_1^i indekslar hisoblab chiqiladi. Agar korxona rahbariyati xodimlar oldidagi majburiyatlarni bajarishni banklar, davlat (budjet) va o‘zaro bog‘liq korxonalar oldidagi majburiyatlarni bajarishdan ko‘ra ustuvorli deb hisoblasa, u holda bu mehnat jamoasi tomonidan egalik qilish, tasarruf etish va daromad olish huquqiga norasmiy egalik qilinishidan dalolat beradi.

$$I_2 = \frac{\text{«Uzoq muddatli kreditlar: ta’minlanmagan»}}{\text{«Jami uzoq muddatli majburiyatlar»}}$$

Banklar tomonidan korxona ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun I_2 indeksni hisoblab chiqish ham foydali, chunki bank tomonidan garov bilan ta’minlanmagan kreditlar, faqat berilgan kredit qaytarilishining boshqa, norasmiy kafolatlari ko‘zda tutilgan hollarda, berilishi mumkin[17].

11.4-jadval

Firmaning balansining ko‘rsatkichlari

BALANS	
AKTIV	**AKTIV**

[17] «Кредиторнинг ўз пулларини қайтариб олиш ҳуқуқи чегараланган, лекин акциядорларникига қараганда кам, чунки (кредиторларда) назорат қилишнинг *билвосита, номуайян* усуллари мавжуд» (Стиглиц Дж. Кредитные рынки и контроль над капиталом. ~ МЭиМО, 1989, № 6, с. 46~47).

Naqd pul Oson sotiladigan qimmatli qog‘ozlar Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat Zahiralar: xomashyo Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish Zahiralar: tayyor mahsulot Jami zahiralar Bo‘lajak davrlar xarajatlari Boshqa aylanma aktivlar Jami aylanma aktivlar Binolar, inshootlar va jihozlar Asosiy jihozlar lizingi Amaldagi jihozlar lizingi Minus amortizatsiya Jami binolar, inshootlar va jihozlar: sof Investitsiyalar va ssudalar Uzoq muddatli qimmatli qog‘ozlar Debitorlarning turli hisobvaraqlari Sof aktivlar Boshqa aylanmadan tashqari mablag‘lar Nomoddiy aktivlar Xaridlarni kapitallashtirish (gudvill)	To‘lanadigan veksellar To‘lanadigan hisobvaraqlar: tijorat Boshqa joriy majburiyatlar Jami joriy operatsion majburiyatlar Joriy uzoq muddatli qarzdorlikning bir qismi Bo‘lajak davrlar daromadlari Uzoq muddatli kreditlar: ta’minlanmagan Uzoq muddatli kreditlar: ta’minlangan Sarmoya lizingi bo‘yicha majburiyatlar Operatsion lizingning hozirgi qiymati Boshqa joriy majburiyatlar Jami uzoq muddatli majburiyatlar Subordinatsiyalangan qarzdorlik Qisqa muddatli pensiya majburiyatlari To‘lash muddati kechiktirilgan soliq to‘lovlari J a m i p a s s i v O‘Z SARMOYASI To‘lash muddati kechiktirilgan soliq to‘lovlari Shu’ba korxonalarda tashqi

	sarmoya Imtizli aksiyalar Oddiy aksiyalar Taqsimlanmagan foyda Sarmoyadorlardan sotib olingan aksiyalar
Jami asosiy vositalar	Jami xususiy sarmoya
J a m i a k t i v	**USTUNDAGI JAMI**

DAROMADLAR TO‘G‘RISIDA HISOBOT
Sof sotuvlar (tushumlar)
Sotilgan tovarlarning tannarxi (minus amortizatsiya)
Amortizatsiya ajratmalari
Yalpi foyda
Sotish xarajatlari
Ma’muriy-boshqaruv xarajatlari
Rahbar xodimlarni mukofotlash
Boshqa operatsiya xarajatlari
Operatsion daromad
Boshqa operatsiyadan tashqari xarajatlar
To‘langan foizlar
Olingan foizlar
Korxonalarni yopish va hisobdan chiqarish
Kapital qo‘yilmalardan daromadlar
Soliqlar to‘languncha foyda
Daromad solig‘i
Davom etayotgan operatsiyalardan daromad
To‘xtatilgan operatsiyalardan sof foyda
Korxonani sotishdan foyda (zarar)
Favqulodda daromadni olguncha daromad (zarar)
Favqulodda daromad

Sof foyda

$$\mathbf{I_3} = \frac{\text{«Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat»}}{\text{«To‘lanadigan hisobvaraqlar: tijorat»}}$$

$$\mathbf{I_4} = \frac{\text{«Debitorlar hisobvaraqlari: tijorat»}}{\text{«Jami aylanma mablag‘lar»}}$$

O‘zaro bog‘liq korxonalar tomonidan tashkilot ustidan nazorat darajasini aniqlash uchun (masalan rekombinatsiyalangan mulkning mavjudligi haqidagi gepotezani tekshirishda) I_1^i xilidagi indeksni (suratda – «To‘lanadigan hisobvaraqlar») I_3 debitorlik qarzdorligi indeksi va I_4 koeffitsienti bilan muvofiqlashtirish zarur. Agar I_1^i indeksining miqdori o‘zaro bog‘liq korxonalarning imtiyozli holati haqida tasavvur qilish imkonini bersa, u holda I_3 va I_4 indekslari korxonaning o‘zaro bog‘liq korxonalar ustidan nazorat darajasini va o‘zaro bog‘liq korxonalarning korxona ustidan nazorat darajasini aniqlaydi. Ushbu indekslarning qo‘llanilishi M1 pul agregatining real tovar massasiga mos kelmasligining oqibati[18] sifatidagi to‘lamasliklar va korxonalar o‘rtasidagi tovar kreditining shakli sifatidagi to‘lamasliklar o‘rtasida chegara o‘tkazish imkonini beradi.

$$\mathbf{I_5} = \frac{\text{«Taqsimlanmagan foyda»}}{\text{«Jami xususiy sarmoya»}};$$

$$\mathbf{I_6} = \frac{}{\text{(«Ma’muriy-boshqaruv xarajatlari» + «Rahbar xodimlarni mukofotlash»)}}$$

[18] M1 пулларнинг миқдорий тенгламаси MV=PY асосида щисоблаб чиқилади, бу ерда M - пул агрегати, V – пул муомаласининг тезлиги, P – нархлар даражаси ва Y – реал даромад.

«Yalpi foyda»

I_5 indeksi aksiyadorlarning aksiyadorlik jamiyatidagi qoldiq daromadni olish huquqidan foydalanishi samaradorligini tahlil qilish uchun taklif etiladi. Agar tadqiq etilayotgan firmaning balansi asosida hisoblab chiqilgan ushbu indeks tarmoq yoki korxonalar guruhlari bo‘yicha o‘rtacha indeksdan ancha kichik bo‘lsa, u holda rasmiy mulkdorlar «agentlar» - menejerlarning opportunistik xatti-harakatlari ehtimoliga e’tiborni qaratishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Menejerlarning opportunizmini, masalan, daromadlar to‘g‘risidagi hisobotda «Ma’muriy-boshqaruv xarajatlari» moddasining oshirib ko‘rsatilishi holatlari tasdiqlaydi, chunki ko‘pincha menejerlar o‘z daromadini pul shaklida ko‘paytirish imkoniyatidan mahrum bo‘ladilar. Shuning uchun I_6 indeksi I_5 indeksining tabiiy to‘ldiruvchisi hisoblanadi.

$$\mathbf{I_7} = \frac{\text{«Naqd pulda to‘langan dividendlar»}}{\text{«Soliqlar to‘langanidan so‘ng foyda»}} \quad ;$$

$$\mathbf{I_8} = \frac{\text{«Joriy operatsiya xarajatlari»}}{\text{«Soliqlar to‘langunicha foyda»}} \quad .$$

Mazkur indekslar firmaning maqsadli funksiyasini tahlil qilish va, o‘z navbatida, uning real «prinsipal»ini aniqlash uchun mo‘ljallangan. Bir aksiyaga daromadni ko‘paytirish gepotezasini tekshirish uchun («prinsipal» - aksiyadorlar) I_7 dividendlarni to‘lash koeffitsienti qo‘llaniladi (naqd pullar harakati haqidagi hisobotdan «Naqd pulda to‘langan dividendlar» moddasi). Bunda I_7 koeffitsientini dinamikada ko‘rib chiqish lozim – faqat uning bir necha hisobot davrlaridagi ijobiy dinamikasi firmaning bir aksiyaga daromadni ko‘paytirish maqsadini ko‘zlaganligidan dalolat beradi. Ikkinchi tomondan, korxonaning omon qolishga yo‘naltirilishi darajasi soliqlar to‘langunga qadar foydaning barqaror eng kam

miqdori chog‘ida joriy operatsiya majburiyatlari va umuman passivning o‘zaro nisbati dinamikasi (oshish tomonga) asosida baholanadi.

$$I_9 = \frac{\text{«Sotilgan tovarlarning tannarxi»}}{\text{(«Zahiralar: xomashyo» + «Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»)}};$$

$$I_{10} = \frac{\text{(«Zahiralar: xomashyo» + «Zahiralar: tugallanmagan ishlab chiqarish»)}}{\text{«Jami aylanma aktivlar»}}$$

J korxonasi misolida biz shunga amin bo‘ldikki, xomashyo va tugallanmagan ishlab chiqarish zahiralarining darajasi firma ichida axborot oqimlarini tashkil etish va bo‘linmalar faoliyatini gorizontal muvofiqlashtirish samaradorligini aks ettiradi. Shunday qilib, zahiralarning aylanuvchanligi va darajasi koeffitsientlari firma ichki tuzilishining nisbiy ustunliklari (kamchiliklari)dan dalolat berib turibdi.

$$I_{11} = \frac{\text{«Binolar, inshootlar va jihozlar»}}{\text{«Jami asosiy vositalar»}};$$

$$I_{12} = \frac{\text{«Nomoddiy aktivlar»}}{\text{«Jami asosiy vositalar»}};$$

$$I_{13} = \frac{\text{«Jami aylanma aktivlar»}}{\text{«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»}};$$

$$I_{14} = \frac{\text{«Naqd pullar» + «Oson sotiladigan qimmatli qog‘ozlar» + «Debitorlar hisobvaraqlari»}}{}.$$

«Jami joriy operatsiya majburiyatlari»

Aktivlarning o‘ziga xoslik darajasi aktivning quyidagi moddalarini taqqoslash yordamida baholanadi «Binolar, inshootlar va jihozlar» (joylashish o‘rni bo‘yicha o‘ziga xoslik va texnologik o‘ziga xoslik) va «Nomoddiy aktivlar» (tovar belgilari). Aktivlarning o‘ziga xosligi darajasi haqida likvidlilik koeffitsientlarini noan’anaviy talqin etishni taklif qilgan holda tasavvurga ega bo‘lish mumkin – likvidlilikning joriy (I_{13}) va «tez» (I_{14}) koeffitsientlari qanchalik yuqori bo‘lsa, firmaning aktivlari shunchalik kam o‘ziga xoslik darajasiga ega.

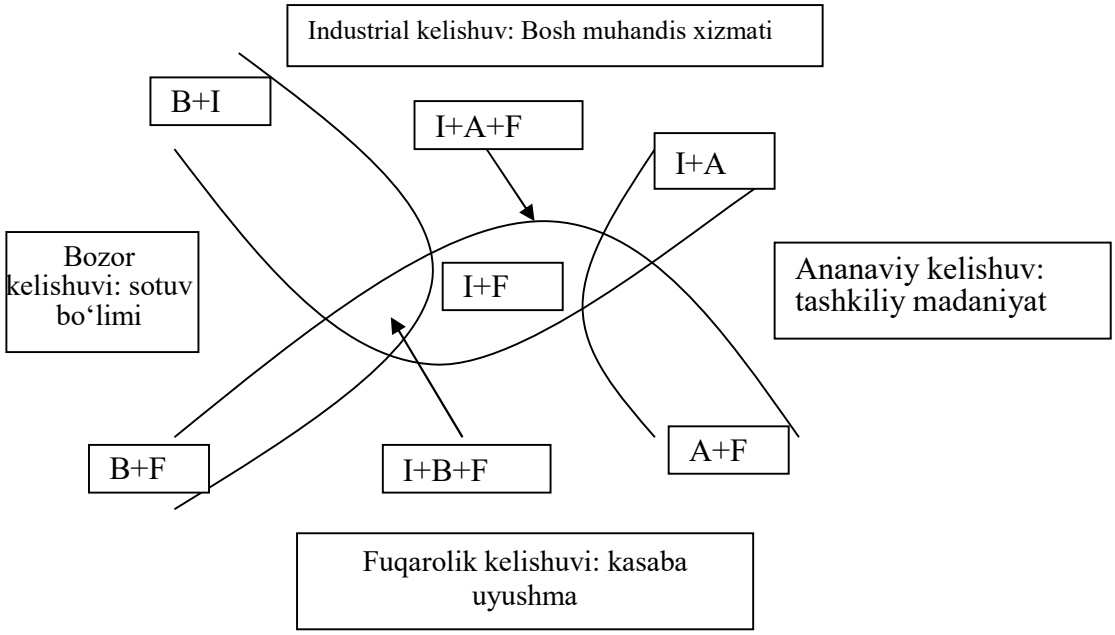
11.3-§. Firma ichidagi nizolarni tahlil qilish va ularni kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish

Tashkilotni amaliy tahlil qilishga kelishuvlar nazariyasi ham o‘z ulushini qo‘shadi. Uning yordamida tashkilot ichidagi nizolar tabiatini, optimal shartnoma nazariyasi va tranzaksiya xarajatlari nazariyasining tarafdorlari taklif etganidek, «prinsipal» va «agent» manfaatlarining qarama-qarshi qo‘yilishiga yo‘yish mumkin emas. Kelishuvlar nazariyasi tashkilot tuzilmasining *murakkabligi*dan kelib chiqadi – u turli xildagi kelishuvlar unsurlarini o‘z ichiga oladi. Odatda, har qanday tashkilotning faoliyat ko‘rsatishi kamida quyidagi kelishuvlar imperativiga javob berishi lozim: bozor, industrial, an’anaviy, fuqarolik, ijodiy faoliyat va ijtimoiy fikr. Har qanday tashkilot, hatto foyda ko‘rmay ishlayotgan korxona ham, o‘zining daromadlarini xarajatlarga muvofiqlashtirishi va o‘zining moliyaviy majburiyatlarini bajarishi zarur (bozor kelishuvining unsurlari). Har qanday tashkilotni boshqarishda mehnatni ilmiy tashkil qilish va, o‘z navbatida, industrial kelishuv unsurlaridan foydalaniladi. Tashkilot ichida o‘zining alohida madaniyati, eskilik to‘plamining shakllanishi uning faoliyatida an’anaviy kelishuvlar unsurlarining paydo bo‘lganligidan dalolat beradi. Tashkilotda «agentlar» birlashgan manfaatlari - kasaba uyushmasi vakilining ishtiroki, shuningdek tashkilot *ichki* hayotining mehnat to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga bo‘ysunishi fuqarolik kelishuvi impertivini o‘zida aks

ettiradi. Tashkilotning ishbilarmonlik doiralaridagi obro‘si yoki iste’molchilar o‘rtasida uning tovar belgisining mashhurligi bizni ijtimoiy fikr imperativiga amal qilishga undaydi. Va nihoyat, keng ma’nodagi innovatsiyalarga intilish (yangi tovar yoki xizmatlar ishlab chiqarishdan tortib to tashkiliy tuzilmani optimallashtirishgacha) tashkilotning faoliyat ko‘rsatishida ijodiy faoliyat imperativini aks ettiradi. Shunday qilib, tashkilot asosida turli imperativlar o‘rtasidagi *nizolar* yotadi.

Kelishuvlar nazariyasining ustunligi nafaqat tashkilot faoliyat ko‘rsatishi jarayonida yuzaga keladigan nizolarni ozmi yoki ko‘pmi muntazam yoritishdan iborat, balki u murosaning turli ko‘rinishlarini tahlil qilish asosida nizolarni hal etish variantlarini ham taklif etadi. Masalan, korxona rahbari, ishlab chiqarish jarayonini oqilona tashkil etish hisobidan iste’molchilarga taklif etilayotgan mahsulot narxini pasaytirishni ko‘zlagan holda, bosh muhandis (inustrial kelishuv) va sotuv bo‘limi (bozor kelishuvi) xizmatlarining manfaatlari o‘rtasidagi nizoni hal etish yo‘lini qidirishi lozim. «Fordizm» tamoyillaridan biri industrial va bozor kelishuvlari o‘rtasidagi murosaning bunday ko‘rinishini shunday izohlaydi: ishlab chiqarishni konveyerli tashkil etish asosida ishlab chiqariladigan mashinalar tannarxini pasaytirish, sotuvni rag‘batlantirish va hatto iste’molning yangi standartini tashkil etish imkonini beradi: «avtomobil - dahmaza emas, balki harakatlanish vositasi».

Fransuz ishlab chiqaruvchisining «Pogrebok Affinua» yangi pishloq navini ishlab chiqarish to‘g‘risidagi qarori murosaning yanada murakkab ko‘rinishiga misol bo‘ladi. Ushbu qaror an’anaviy retseptlar, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish va pishloqning ushbu xili ko‘p sonli sovrinlar bilan taqdirlanadigan nufuzli tanlovlarda ishtirok etishi asosida istemolchining nozik didli talablarini qondirishga urinish ta’siri ostida qabul qilingan edi. Mazkur korxona faoliyat ko‘rsatishini belgilab beruvchi bozor, an’anaviy, inustrial kelishuvlar hamda ijtimoiy fikr to‘g‘risidagi kelishuv murosasi ko‘zga tashlanib turibdi (10.2-rasm.).

11.2-rasm. Kelishuvlar nazariyasi bo‘yicha tahlil

Har qanday korxona uchun yuzaga keladigan muammolarni uning yordamida identifikatsiyalash va ularni hal etish yo‘llarini izlash yo‘nalishlarini belgilash oson bo‘ladigan o‘ziga xos kelishuvlar «xaritasini» tuzish mumkin. Kelishuvlar nazariyasi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani optimallashtirish tashkilot oldida turgan turli imperativlarni muvofiqlashtirishga yordam beruvchi murosa tamoyillarini qidirib topishdan iborat.

Xulosa

Faqat tranzaksiya xarajatlarining miqdorini baholashga nisbatan ordinalist yondashuv yordamida muayyan tashkilotlar tuzilmasini tahlil qilish uchun tranzaksiya xarajatlari nazariyasini qo‘llash mumkin. Mazkur yondashuv turli shartnoma va tashkiliy shakllarda bitim tuzishda yuzaga keladigan tranzaksiya

xarajatlari miqdorini ekspertiza yo‘li bilan baholash yordamida taqqoslashdan iborat. Ekspert baholaridan tashqari, tashkilotning buxgalteriya hisoboti ham axborot manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin. O‘z navbatida, kelishuvlar nazariyasi tashkilotlarni miqdoriy jihatdan emas, balki sifat jihatdan tahlil qilishga o‘z ulushini qo‘shadi. Uning asosida tashkilot ichida yuzaga keladigan nizolar tabiatini izohlash va uning tuzilishini tranzaksiya xarajatlari mezoni bo‘yicha emas, balki nizolarning keskinligini pasaytirish mezoni bo‘yicha optimallashtirish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. *Tranzaksiya xarajatlari va foydalilikni o‘lchashning o‘ziga xos jihatlarini tushuntiring.*
2. *Shartnomaning qiyosiy ustunliklari nimalarda namoyon bo‘ladi?*
3. *Tranzaksiya xarajatlari tarkibining axborot bazasi qanday hujjatlarda mujassamlangan?*
4. *Firma balansi qanday maqsadda tahlil qilinadi va bunda qanday indekslar hisoblab chiqiladi?*
5. *Kelishuvlar nima uchun zarur va ularning qanday yo‘nalishlari mavjud?*
6. *Tranzaksiya xarajatlarining nisbiy miqdori va tashkiliy tuzilmaning optimallik darajasi*
7. *Buxgalteriya hisobotining institutsional tahlilidagi dastlabki nuqta sifatida qanaqa hisobotni olishimiz kerak*
8. *M.Aokining “Proporsional” farazining mazmuni*
9. *«Prinsipal» va «agent» manfaatlarining qarama-qarshi qarashlari*
10. *«Fordizm» tamoyillaridan biri industrial va bozor kelishuvlari o‘rtasidagi murosaning izohi*

XII-BOB. FIRMANING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH

Reja:

12.1-§. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

12.2-§. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

12.3-§. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqidagi axborot manbasi sifatida

Tayanch so‘zlar va iboralar: *Mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi, egalik qilish, foydalanish, tasarruf etish, qoldiq qiymat, mulkchilik huquqlarini tafsirlash, xatarlarni bo‘lish, sarmoyani jamg‘arish, mezonlar, garov shakllari, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkibi.*

12.1-§. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

Mulkchilik huquqlari nazariyasi har qanday tashkilotni mulkchilik huquqlarining ishtirokchilari o‘rtasida taqsimlanishini belgilab beruvchi shartnomaga olib keladi. «Firma» atamasi shartnoma kelishuvlari asosida faoliyatni tashkil etishning qisqartirilgan ta’rifi hisoblanadi. Kouz teoremasiga muvofiq erkin almashuv natijasida erishilgan huquqlar taqsimoti eng optimal variant (tranzaksiya xarajatlari nolga teng) bo‘lib, o‘zaro hamkorlik ishtirokchilari uni o‘zgartirishdan manfaatdor emaslar. Shu sababli tashkiliy tuzilmani amaliy tahlil qilish uchun mulkchilik huquqlari nazariyasini qo‘llashga bo‘lgan qiziqish shu bilan shartlanganki, haqiqatda tranzaksiya xarajatlari nolga teng emas, demak, huquqlar taqsimoti resurslardan foydalanish samaradorligiga *ta’sir ko‘rsatadi*. Mulkchilik huquqlari nazariyasi tashkilot faoliyatining o‘ziga xosligiga qarab mulkdorlar o‘rtasida huquqlar taqsimotining eng optimal variantini tanlashga yordam beradi. Bundan tashqari, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli to‘g‘risidagi ma’lumotlar asosida sherikni tanlash imkoniyati ochiladi.

12.1-jadval

O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksida mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi

	Shaxs	Ulushli mulk	Birgalikdagi mulk	Davlat
Egalik qilish huquqi	154,207	219	225	
Foydalanish huquqi	154,207	219	225	
Tasarruf etish huquqi	154,207	218	225	179,180
Xo‘jalik yuritish huquqi				176
Tezkor boshqarish huquqi				178

U yoki bu tashkiliy-huquqiy shaklga xos bo‘lgan huquqlar taqsimoti O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksining «Yuridik shaxslar» deb nomlanuvchi 4-bobida qayd etilgan me’yorlar bilan belgilanadi. Yuridik shaxslarni tashkil etishning tashkiliy-huquqiy jihatlari *de facto* mulk huquqining turli iqtisodiy sub’ektlarga tegishli alohida huquqlarga ajratilishiga yo‘l qo‘yadi. Misol tariqasida tashkiliy-huquqiy shaklni yorituvchi huquqlar to‘plamining ayrim jihatlarini quyidagi jadval orqali havola etamiz, unda turli huquqlarning tegishliligi Fuqarolik kodeksining tegishli moddasida belgilangan.

Ulushli mulk huquqi esa quyidagi sub’ektlar o‘rtasida taqsimlanadi: uning ishtirokchilari, ishtirokchilarning umumiy yig‘ilishi, ijro etuvchi organ va davlat. Qonunda qayd etilgan huquqlarning bunday taqsimlanishi iqtisodiy faoliyatni ta’minlash nuqtai nazaridan qanchalik optimalligiga oid savolga javob berish uchun tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlaridan foydalanish mumkin.

12.2-§. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari

Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari sifatida quyidagi yondashuvlar qo‘llaniladi.

- Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma’noda belgilanish) darajasi.
- Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub’ektlararo taqsimlanishi.
- Huquqlar to‘plami doirasini o‘zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.
- Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subektlarga (*«Prinsipal» va «agent»)* tegishliligi.
- Xatarlarni bo‘lish va o‘tkazish darajasi.
- Sarmoyani jamg‘arish darajasi.

1. Mulkiy huquqlarning tafsirlanish (aniq va bir xil ma’noda belgilanish) darajasi.

Tafsirlash darajasi juda muhim, chunki Kouz teoremasiga muvofiq resurslarning ikkita samarali allokatsiyasi omilidan biri huquqlarni tafsirlashning to‘liqligidan iborat. Ikkinchi tomondan, huquqlar egasini aniq belgilamaslik yoki mulk huquqining yo‘qolganligi resurslardan samarali foydalanishga qiziqtirishga to‘sqinlik qiladi. Ulushli mulkda barcha huquqlar egalari aniq va bir xil ma’noda belgilangan, qoldiq qiymatni olish huquqi va ustav sarmoyasidagi ulushning meros bo‘yicha o‘tishi huquqi bundan mustasno. Davlat sud organlari orqali hamma vaqt «qonunni bir necha marta yoki qo‘pol buzganlik» uchun yuridik shaxsni tugatishning tashabbuschilaridan biri hisoblanishini hisobga olgan holda, tafsirlash bilan bog‘liq

yagona muammo ustav sarmoyasidagi ulushning meros bo‘yicha o‘tishi huquqining ehtimoliy «yo‘qolishi»dan iborat.

2. Egalik qilish va qoldiq qiymatni olish huquqlarining iqtisodiy sub’ektlararo taqsimlanishi.

Agar mulkdor, ya’ni tashkilot faoliyatini nazorat qiluvchi «prinsipal» bir vaqtning o‘zida qoldiq qiymatni olish huquqiga ham ega bo‘lsa, u holda bu unga o‘zining nazorat-boshqaruv funksiyalarini bajarishda o‘zini opportunistik tarzda tutmaslik uchun turtki beradi. MChJ holatida ko‘rib chiqilayotgan ikkala huquq ham ishtirokchilarning umumiy yig‘ilishiga tegishli. Biroq umumiy yig‘ilishning jamoaviy tabiati samarali nazoratga bo‘lgan rag‘batlarning amaliyligini chegaralaydi, chunki «chiptasiz» muammosi paydo bo‘ladi. Aslida barcha ishtirokchilar firmaning foydali faoliyat ko‘rsatishidan manfaatdor, biroq shu bilan birga ular nazoratni amalga oshirish xarajatlarini boshqa shaxslar zimmasiga yuklashga intilishadi, buning natijasi o‘laroq, nazorat funksiyasini *hech kim* bajarmaydi. Lekin, ulushli mulk holatida uning ishtirokchilarining soni qonun bilan cheklanganligi tufayli «chiptasiz» muammosining keskinligi pasayadi.

3. Huquqlar to‘plami doirasini o‘zgartirishga nisbatan cheklovlar mavjudligi.

Huquqlarni almashishga cheklovlar masalasi Kouz teoremasi nuqtai nazaridan ham muhim: tranzaksiya xarajatlaridan tashqari yana qanday omillar huquqlarning ulardan eng ko‘p manfaatdor bo‘lgan mulkdorlar qo‘liga o‘tishiga to‘sqinlik qiladi? Masalan, huquqlarni jismoniy va yuridik shaxslarning alohida toifalariga (norezidentlarga, bank tuzilmalariga, istalgan boshqa uchinchi shaxslarga) topshirishdagi hamda huquqlar to‘plamining konfiguryatsiyasini tubdan o‘zgartirishdagi qonuniy cheklovlar. Ulushli mulk doirasida huquqlar bilan almashish uchun cheklovlar ustavda qayd etilishi va ishtirokchilarning o‘z ulushlarini umuman uchinchi shaxslarga va xususan merosxo‘rlarga o‘tkazish huquqiga taalluqli bo‘lishi *mumkin*. Fuqarolik Kodeksida ulushli mulkka ega bo‘lgan subektlarning turli variantlari “tijorat tashkilotlari” (58-69-modda) bandida keltirilgan. Qonun ulushli mulk subektlari uchun huquqlar to‘plamining konfiguryatsiyasini o‘zgartirish uchun eng kam to‘siqlarni belgilaydi.

4. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subektlarga (*«Prinsipal» va «agent»)* tegishliligi.

Bunday muammo egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlari turli sub'ektlarga tegishliligi bilan bog'liq. Barcha uchta huquq turli sub'ektlarga tegishli bo'lgan holatda «prinsipal-agent» muammosi ikkita darajada paydo bo'ladi: mulkdorlar va menejer (boshqaruvchi) o'rtasidagi munosabatlarda hamda menejer va bevosita ijro etuvchi (xodim) o'rtasidagi munosabatlarda. «Prinsipal-agent» muammosi ko'plab usullar yordamida hal etilishi mumkin – «agentlar»ning firma faoliyatining natijalarida ishtirok etishdan tortib to «prinsipal» tomonidan «ovoz berish» va «chiqish» huquqidan foydalanilishigacha. Ulushli mulkli subekt holatida «prinsipal-agent» muammosi ishtirokchilarning umumiy yig'ilishi («prinsipal») va ijro etuvchi organ («agent») o'rtasidagi o'zaro munosabatlarda paydo bo'ladi. Aksiyadorlik jamiyatidan farqli o'laroq, ma'suliyati cheklangan jamiyat (MChJ)da «agent»ga bosim o'tkazish varianti sifatida «chiqish» mumkin emas, chunki ustav sarmoyasining summasiga fond bozorida kotirovka qilinadigan aksiyalar chiqarilmaydi. Har yillik auditorlik tekshiruvlari va ishlarni yuritish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarning chop etilishi majburiy emasligi tufayli umumiy yig'ilishning samaradorligi ham katta emas.

5. Xatarlarni bo'lish va o'tkazish darajasi.

Huquqlar to'plamining konfiguryatsiyasi uning qarorlar qabul qilish (tasarruf etish huquqi) va xatarni qabul qilish (qoldiq qiymatni olish huquqi) funksiyalariga bo'linishini yoki ushbu to'plamning bitta mulk huquqi sub'ektining qo'lida bo'lishini nazarda tutadi. Birinchi holatda xatarning *xejirlanishi*, ya'ni uning menejer yelkasidan mulkdor yelkasiga o'tishi o'rin tutadi. Xejirlash xatarga kamroq qarshi bo'lgan iqtisodiy sub'ektlar xatarini qabul qilish funksiyasiga ixtisoslashuvni nazarda tutadi. So'ngra, xatar ko'plab mulkdorlar o'rtasida bo'linishi va, boz ustiga, ma'lum miqdor (masalan, ustav sarmoyasiga qo'shilgan ulush miqdori) bilan chegaralangan bo'lishi mumkin. Xatarni bo'lish va o'tkazish tamoyillari dastlab faoliyatining boshidan sof iqtisodiy faoliyatga yo'naltirilmasdan, balki ijtimoiy (diniy, ta'lim,

o‘zini o‘zi boshqarish) faoliyatni moliyalash bilan shug‘ullangan korporatsiyalar doirasida amalga oshirilgan edi.

MChJda ham xatarni o‘tkazish (jamiyat ishtirokchilariga), ham xatarni bo‘lish va chegaralash (barcha ishtirokchilar o‘zlari kiritgan ulushlarning qiymati doirasida zarar ko‘rish xatariga ega) mexanizmlari amal qiladi. MChJning yagona kamchiligi – uning ishtirokchilari sonining qonun bilan cheklanganligi, bu hol ushbu tashkiliy-huquqiy shaklni aksiyadorlik jamiyati bilan solishtirilganda kam jozibali qiladi.

6. Sarmoyani jamg‘arish darajasi.

Mazkur tashkiliy-huquqiy shakl sarmoyaning kam tranzaksiya xarajatlari bilan to‘planishini ta’minlashga qodirmi? Bu yerda ham ochiq aksiyadorlik jamiyati ideal hisoblanadi, chunki unda ustav sarmoyasini oshirish aksiyadorlar umumiy yig‘ilishining qarori asosida qo‘shimcha aksiyalarni chiqarish hisobidan amalga oshadi. MChJda sarmoyani jamg‘arish jarayoni, yuqori tranzaksiya xarajatlari bilan bog‘liq bo‘lmasa-da (ustav sarmoyasini oshirish uchun umumiy yig‘ilishning qarori yetarli), MChJ ishtirokchilarining eng ko‘p soni qonun bilan cheklanganligi tufayli, chegaralarga ega.

Yuqorida taklif etilgan mezonlar yordamida o‘n bitta tashkiliy-huquqiy shakllarni taqqoslaymiz. Ushbu mezon bo‘yicha eng optimal tashkiy-huquqiy shaklni bir ball bilan, eng kam optimal shaklni esa o‘n bir ball bilan qayd etgan holda tashkiliy-huquqiy shakllarni oltita mezonning har biri bo‘yicha safga tuzib chiqamiz (12.2-jadval). Bunday ekspert baholari shartli bo‘lgani holda, ular ochiq aksiyadorlik jamiyati (OAJ) (kamida 19 ball) va xususiy korxona (dehqon va fermer xo‘jaliklari) (25-28 ball)ning ustunliklarini hamda tezkor boshqaruv huquqiga (ko‘pi bilan 54 ball) va xo‘jalik yuritish huquqiga ega bo‘lgan (52 ball) unitar korxonalarning samarasizligini tasdiqlab turibdi.

12.2-Jadval

Iqtisodiy subektlarning turli mezonlarda baholanishi

Tashkiliy-huquqiy shakl	**Mezonlar**					
	1	2	3	4	5	
Xususiy korxona	1	1	1	1	1	

					1	1
Ishlab chiqarish kooperativi	4	2	9	2	10	0
Ochiq aksiyadorlik jamiyati	2	8	2	5	1	
Yopiq aksiyadorlik jamiyati	3	7	3	9	2	
Shu'ba korxona	9	9	4	6	3	
Mas'uliyat cheklangan jamiyat	5	5	5	8	6	
Qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat	6	6	6	7	7	
Tezkor boshqaruv huquqiga ega bo'lgan unitar korxona	11	0	1	1	5	
Xo'jalik yuritish huquqiga ega bo'lgan unitar korxona	10	11	0	0	4	
Fermer xo'jaligi	2	2	1	2	10	1
Dehqon xo'jaligi	1	1	1	1	11	0

12.3-§. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqida axborot manbasi sifatida

Tashkiliy-huquqiy shakl nafaqat firmaning tashkiliy tuzilishi haqidagi, balki shartnomani amalga oshirish jarayonidagi ehtimoliy xatti-harakati haqidagi axborotni ham o'zida mujassam etadi. Shu nuqtai nazardan tashkiliy-huquqiy shaklni tahlil qilish bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydali hisoblanadi. Boshqa shartlarda (aktivlarning o'ziga xoslik darajasi, bitimning murakkablik darajasi) bitimning yakuni uning tashkiliy-huquqiy shaklini belgilab beruvchi kontragent xatti-harakatining o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq. Yanada aniqroq qilib aytadigan

bo‘lsak, kontragentning tashkiliy-huquqiy shaklni bilish bitimni amalga oshirishda garovning mavjudligi hamda mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish qanchalik mumkinligi haqida axborot olish imkonini beradi. So‘nggi jihat muloqotlarni yuritish va shartnomani bajarish shartlarini firmaning *rasmiy* egalari bilan muvofiqlashtirishning samarasizligi tufayli muhim, bunda shartnomani bajarish korxonani *haqiqiy* nazorat qiluvchi insonlarning harakatlariga bog‘liq.

Garov shakllari. Shartnoma majburiyatlarining bajarilishini kafolatlash uchun bitim tomonlari an’aviy tarzda garovdan foydalanadi. Pul shaklidagi garovni bitimni tuzish vaqtida tomonlardan biri, maboda shartnoma bekor qilingan yoki u kerakli tarzda bajarilmagan taqdirda, ikkinchi tomonning yo‘qotishlarini qoplash uchun to‘laydi. Mulk huquqi nazariyasining atamalarida undirib olish ko‘rinishida javobgarlikni o‘tkazish yuz beradi. Masalan, bank tomonidan kredit berilayotganda, u odatda kreditning qaytarilishi va u bo‘yicha foizlar to‘lanishining kafolati sifatida garov kiritilishini talab qiladi. Bitim shartlaridan qat’i nazar pul shaklidagi garov miqdorini hisoblab chiqish oson, bunda yagona muammo shartnomaning to‘liqsizligida va, demak, garovni begonalashtirishning qonuniyligi xususida nizolar kelib chiqishining muqarrarligida. Shuning uchun shartnoma tomonlarining ixtisoslashgan garovni birgalikda barpo etishini nazarda tutuvchi natura shaklidagi garov (ushbu garov haqida shartnomada kelishilmasada) ancha samarali. Masalan, imkoniyatli xaridor nafaqat mahsulotni sotish tarmoqlariga ega, balki uni ishlab chiqarish va unga sotuvdan keyin xizmat ko‘rsatish xarajatlarining bir qismini ham o‘z zimmasiga oladi.

Firma tomonidan majburiyatlar bajarilmagan taqdirda, Fuqarolik kodeksi me’yorlariga muvofiq uning mulkdorlari zimmasida bo‘ladigan javobgarlik ulushi shartnoma shartlarida ko‘rsatilmaydigan garovning yana bir shakli hisoblanadi. MChJ, YoAJ va OAJ holatlarida bunday javobgarlik *ustav sarmoyasining miqdori bilan* chegaralanadi, bunda, ushbu tashkiliy-huquqiy shakllardan har birining muassislari soniga nisbatan cheklovlarni hisobga olgan holda ustav sarmoyasiga nisbatan eng kichik talablar MChJda, eng katta talablar OAJda qo‘yiladi.

Qolgan tashkiliy-huquqiy shakllar uchun mulkdorlarning ancha katta hajmdagi javobgarligi ko‘zda tutilgan. Bu yerda *de facto* garov sifatida *muassislarning mol-mulki* ishtirok etadi, uning miqdori mulkdorlar tomonidan kiritilgan hissalarning yoki ularga tegishli aksiyalarning qiymati bilan chegaralanmaydi. To‘liq shirkat ishtirokchilari zimmasiga yuklatiladigan majburiyatlar hajmi eng katta, chunki garov rolini unga tegishli barcha mol-mulk bajaradi. Ishonchga asoslangan shirkat (kommandit shirkat)da o‘rtoqlardan tashqari faqat o‘zlari kiritgan hissalarning summalari doirasida zararlar ko‘rish xatarini o‘z zimmasiga oluvchi kommanditistlar ham mavjud. Qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatda ishtirokchilar o‘zining barcha mol-mulki bilan emas, balki barcha uchun baravar bo‘lgan, ular hissalari qiymatining karrasi miqdorida javobgarlikka egalar. Ishlab chiqarish kooperativining asosida ham huddi shunday tamoyil yotadi. Tezkor boshqarish huquqiga asoslangan unitar korxona shakli mulkdor – davlat yoki mahalliy hokimiyat organlari tomonidan uning majburiyatlari yuzasidan o‘z mulki bilan subsidiar javobgarlikka ega bo‘lishini nazarda tutadi. Sho‘ba xo‘jalik jamiyati holatida ham huddi shunday tamoyil, lekin faqat «prinsipal» (boshqa xo‘jalik jamiyati yoki shirkat) ko‘rsatmalarini bajarish yo‘lida amalga oshirilgan bitimlarga nisbatan qo‘llaniladi. Ta’kidlash lozimki, bu yerda muassislarning mol-mulki shaklidagi garovning miqdori emas, balki mulkdorning firma faoliyati uchun o‘z mol-mulki bilan javob berishi fakti bilan barpo etiladigan shartnoma majburiyatlarini bajarishga undovchi omillar muhim. Bunday omillar to‘liq shirkatda eng kuchli va MChJ, YoAJ va OAJda – eng kam (12.1-rasm.)

To‘liq shirkat	Kommandit shirkat	Qo‘shimcha ma’suliyatli jamiyat	Ishlab chiqarish kooperativi	YoAJ, OAJ, MChJ
←				

12.1-rasm. Majburiyatni bajarishdan rag‘batlanish intensivligi

Muassislar nufuzini va korxonaning tovar belgisini pulda baholash bitimni amalga oshirishda implitsit ishtirok etuvchi garovning navbatdagi shakli hisoblanadi.

Bu asosan tijorat doiralarida, shu jumladan imkoniyatli sheriklar hamda o‘zi ishlab chiqaradigan tovarlar va xizmatlarning iste’molchilari ichida ishtirokchilarning va umuman firmaning nufuziga bog‘liq. Bu yerda asosiy tushuncha - tovar belgisining kapitallashtirilgan qiymati: firma o‘ziga tegishli tovar belgilarining qiymatini saqlab qolishga intiladi. Shunday qilib, nufuzni ushlab turish faqat ijtimoiy sanksiyalarga bog‘liq bo‘lmay qoladi. Nufuz bozor narxiga ega bo‘ladi, chunki u o‘zida imkoniyatli sherikning ishonchliligi va uning harakati strategiyasi haqida qo‘shimcha axborotni mujassamlashtiradi. Boz ustiga, iqtisodiy sub’ekt yoki firma ko‘pincha reklama xarajatlari shaklidagi nufuzni barpo etish uchun to‘lashga tayyor.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar berish usuli. Tabiiyki, bu vosita bilimlarni berish uchun og‘zaki ma’ruza o‘rniga kitobdan foydalanish bilan taqqoslanadigan xabardor bo‘lmaslikni tugatish uchun juda muhim. Reklama institutning muvoffaqiyatli evolyusiyasiga misol bo‘lib, egasizlantirilgan o‘zaro ta’sir ko‘rsatish rejimida norasmiy institutning ustunligini – nufuzni saqlashga yordam beradi.

Ayrim korxonalarning, birinchi galda to‘liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning tashkiliy-huquqiy shakli ijtimoiy nufuzni bozor tovar belgisiga aylantirish uchun zamin yaratadi. Haqiqatdan ham, to‘liq shirkat va ishonchga asoslangan shirkatning firma nomi barcha to‘liq o‘rtoqlarning yoki «va kompaniya» (& So) so‘zlari qo‘shimcha qilingan holda kamida bitta to‘liq o‘rtoqning nomini o‘zida mujassamlantirishi kerak. Shuning uchun xo‘jalik shirkatlari tijorat sohasidagi sheriklar sifatida eng jozibali, chunki bitim tuzishda garov sifatida ular bilan nafaqat muassislarning shaxsiy mol-mulki, balki ularning tovar belgisi shaklidagi ijtimoiy nufuzi ishtirok etadi. Shu munosabat bilan xo‘jalik shirkatlariga soliq imtiyozlari va ro‘yxatga olishdagi imtiyozlarni berish asosli hisoblanadi. Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga qarab qonunga bo‘ysunish narxini tabaqalash shartnoma madaniyatining oshishiga va o‘z navbatida, tranzaksiya xarajatlarining pasayishiga ko‘maklashgan holda iqtisodiyotni davlat tomonidan bilvosita tartibga solishning samarali vositasiga aylanishi mumkin.

Mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish shakllari. Tashkiliy-huquqiy shakl mulk huquqlari to‘plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy konfiguryatsiyasini muvofiqlashtirishning ehtimoliy variantlari haqidagi axborotni ham o‘zida mujassam etadi. Ushbu axborot rekombinatsiyalashgan mulk asosida faoliyat ko‘rsatuvchi o‘tish xilidagi korxonalar (korxonalar)ga nisbatan muhim ahamiyat kasb etadi. Evristik tarzda tashkiliy-huquqiy shakl va mulk huquqlari to‘plamining rasmiy - qonunda qayd etilgan va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli o‘rtasidagi quyidagi bog‘liqliklarni ifodalash mumkin.

Birinchidan, qonunda huquqlar qanchalik kam tafsirlangan bo‘lsa (1-mezon), «agentlar» (ijroiya organi) opportunizmi va ular tomonidan firmaning faoliyati ustidan nazorat qilish funksiyalarining o‘zlashtirilishi ehtimoli shunchalik yuqori. Ikkinchidan, korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli «prinsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlarining qanchalik kam sonidan foydalanishga yo‘l qo‘ysa (4-mezon), «Agentlar» tomonidan real nazorat qilish ehtimoli shunchalik yuqori. Masalan, YoAJda aksiyadorlarning soni ancha ko‘p, bu ular tomonidan «ovoz berish» mexanizmidan foydalanishda «chiptasiz» muammosining kelib chiqishiga zamin yaratadi, lekin shu bilan birga YoAJ aksiyalari fond bozorida kotirovka qilinmasligi tufayli «chiqish» mexanizmi ham ishlamaydi. Uchinchidan, qonunda qayd etilgan huquqlarni qayta taqsimlash tranzaksiya xarajatlari qanchalik yuqori bo‘lsa, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli shunchalik yuqori. Shuni nazarda tutish lozimki, u yoki bu huquqqa egalik qilishdan eng manfaatdor bo‘lgan shaxslar pirovardida uni qo‘lga kiritadi, lekin oshkora emas, balki xufyona usul bilan. Fond bozorida, masalan, OAJ aksiyalari bilan bitimlar tuzilishining faolligini kuzatish unda huquqlarni almashish bilan bog‘liq tranzaksiya xarajatlarining miqdorini bilvosita baholash imkonini beradi. Shuningdek, huquqlarni almashish bo‘yicha bitimlarning qonuniy cheklanishi natijasida yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarini ham hisobga olish lozim (3-mezon). MChJda ishtirokchining ulushini sotib olishning imtiyozli huquqiga boshqa ishtirokchilar ega, ushbu ulushdan uchinchi shaxs hisobiga voz kechish uchun esa, boshqa ishtirokchilar uni sotib olishdan bosh tortganlaridan so‘ng, uch oy o‘tishi kerak. Yuqorida aytilganlarni

umumlashtirgan holda ta’kidlash mumkinki, mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish ehtimoli unitar korxonalarining ikkala xilida, YoAJ, MChJ va OAJda eng yuqori. Aynan ana shunday firmalar bilan o‘zaro munosabatlarda rasmiy mulkdorlar tomonidan taqdim etiladigan shartnomalarning bajarilishi kafolatlari yetarli emas va haqiqiy mulkdorlar bilan «norasmiy» shartnoma tuzish bo‘yicha qo‘shimcha sa’y-harakalar talab etiladi, bunday mulkdorlar sifatida ko‘pincha «agentlar» - boshqaruvchilar ishtirok etadi.

Xulosa

Tranzaksiya xarajatlari nolga teng bo‘lmagan sharoitda huquqlar to‘plamini taqsimlash korxona faoliyat ko‘rsatishining samaradorligiga ta’sir ko‘rsatadi. Demak, Fuqarolik kodeksida mustahkamlangan, u yoki bu tashkiliy-huquqiy shakl uchun xos bo‘lgan huquqlarning taqsimlanishi iqtisodiy jihatdan muhim ahamiyatga ega. Mulk huquqlari turli konfiguryatsiyalarining optimallik darajasini baholash uchun oltita mezondan foydalaniladi: (1) qonunda mulk huquqlarining tafsirlanish darajasi; (2) egalik qilish huquqi va qoldiq qiymatni olish huquqini taqsimlash; (3) huquqlar bilan almashish uchun cheklovlarning mavjudligi; (4) «prinsipal-agent» muammosini hal etish variantlarining soni; (5) xatarlarni bo‘lish va o‘tkazish darajasi; (6) sarmoyani jamg‘arish darajasi. Ushbu mezonlardan faqat korxonaning tashkiliy-huquqiy shakliga taalluqli axborot mavjud bo‘lganda bitimni amalga oshirish uchun sherikni tanlashda foydalanish mumkin.

Takrorlash uchun savollar

1. “Imkon sarmoya” kompaniyasining ijrochi direktori bilan tuzilgan shartnoma unga yiliga 750000 miqdoridagi har yillik mukofot hamda dividendar to‘langanidan so‘ng qoladigan 11 foiz miqdoridagi yillik foydaning 2 foizi to‘lanishini nazarda tutar edi. Menejerlarni rag‘batlantirish bunday tizimlarining paydo bo‘lishi xatarlarni bo‘lish va o‘tkazish darajalariga qanaqa yangiliklar kiritadi?

2. Omonatchilar oldida o‘z majburiyatlarni bajarishga qodir bo‘lmagan banklarga nisbatan qo‘zg‘atilgan da’volarni ko‘rib chiqayotib, sudlar qo‘yilgan summalar, omonatlar bo‘yicha foizlar va hatto to‘lovlarni kechiktirganlik uchun foizlarning omonatchilar foydasiga undirilishi to‘g‘risida qaror chiqaradi. Agar banklarning katta qismi OAJ yoki YoAJ sifatida qayd etilgan bo‘lsa, bunday sud qarorlarining bajarilishi ehtimoli qanday?

3. Tadbirkorlar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovlar natijalariga ko‘ra ular oshkora va xufyona biznes belgilarini quyidagicha tavsiflashadi (reytingning pasayishi tartibida).

Oshkora biznes	***Xufyona biznes***
Mehnat daftarchalarining mavjudligi	*«Konvert ichida» ish haqi to‘lash*
Hisob-kitoblarda «tirik» pullar	*Ko‘proq do‘stlar va tanish-bilishlar bilan shartnomalar tuzish*
Davlat apparatidagi aloqalar	*Hisob-kitoblarda «tirik» pullar*
Foyda solig‘ining to‘lanishi	*Hisob-kitoblarda naqd valyutadan foydalanish*
Yozma shakldagi shartnomalardan foydalanish	*Davlat apparatidagi aloqalar*
Qo‘shimcha qiymat solig‘i (QQS)ni to‘lash	*Tijorat sohasidagi nizolarni hal etish uchun «amakilarga» murojaat etish*

Iqtisodiyotning oshkora va xufyona sektorlaridagi tranzaksiya xarajatlarining nisbiy miqdori to‘g‘risida nimalar deyish mumkin?

4. Fransiya qonun hujjatlari «Iqtisodiy manfaatlar bo‘yicha birlashuvlarni» - o‘z mustaqilligini yo‘qotmagan holda boshqa korxonalar bilan qo‘shma faoliyat yuritish va hamkorlik qilishni istovchi korxonalar yig‘indisini nazarda tutadi. Ushbu tashkiliy-huquqiy shaklga aksiyadorlik jamiyatining ham, yuridik shaxslar birlashmalarining ham xususiyatlari xos. Fuqarolik kodeksiga bunday tushunchaning kiritilishi biznes uchun qanday o‘ziga xos vaziyatni qonunlashtirishi mumkin?

5. Korxona bo‘linmalari o‘rtasidagi nizolarni hal etishda uning rahbari bajaradigan hakamlik funksiyalarining o‘ziga xosligi nimadan iborat?

6. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari sifatida qanaqa yondashuvlar qo‘llaniladi

7. Mulkiy xuquq triadasining turli iqtisodiy subektlarga («Prinsipal» va «agent») tegishliligi

8. MCHJ, YoAJ va OAJ holatlarida bunday javobgarlik ustav sarmoyasining miqdori bilan chegaralanishi

9. Mulkning rasmiy va haqiqiy tarkiblarini muvofiqlashtirish shakllari

10. Mulkdorlar bilan «norasmiy» shartnoma tuzish bo‘yicha qo‘shimcha sa’y-harakalarni amalga oshirish jarayoni

XIII-BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA

Reja:

13.1-§. Davlatning funksiyalari

13.2-§. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish

13.3-§. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

13.4-§. Davlat «chegarasi»

Tayanch iboralar: *Ushbu xulosa Duglas Nort tomonidan keltirilgan tarixiy istiqbolda davlat rolining tahlili bilan tasdiqlanadi. O‘zining eng mashhur «Iqtisodiy tarix tarkibi va undagi o‘zgarishlar» kitobida u ikkita iqtisodiy inqilob haqida aytib o‘tgan. Nort bo‘yicha birinchi iqtisodiy inqilob dehqonchilik resurs bazasini oshirishning asosiy manbasi bo‘lgan insoniyatning ko‘chmanchi hayotdan o‘troq hayot kechirishga o‘tishida yuz berdi.*

13.1-§. Davlatning funksiyalari

Firmadan tashqari, davlat ham tashkilotning yana bir turi hisoblanadi. Davlatning o‘lchamlari katta bo‘lsada, iqtisodiyotga davlatning iqtisodiyotga aralashuvini tahlil qilish mikroiqtisodiyot emas, balki makroiqtisodiyot predmetiga kiradi, davlatni alohida tashkilot sifatida emas, balki institut sifatida ko‘rib chiqish lozim. Fuqarolar tomonidan o‘z huquqlari bir qismining davlatga topshirilishi fakti bunday yondashuvning asosini tashkil qiladi – u o‘z faoliyatini aynan shu asosda amalga oshiradi. Boshqacha aytganda, davlatning tabiati fuqarolar va davlat apparati o‘rtasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari bilan belgilanadi. Odatda fuqarolar bilan davlat o‘rtasida huquqlarning taqsimlanishi *ijtimoiy shartnoma* rolini o‘ynovchi konstitutsiyada qayd etiladi. Masalan, Amerikada qo‘llaniladigan «Huquqlar to‘g‘risidagi bill» shaxslardan hech qanday holatda begonalashtirilishi mumkin bo‘lmagan huquqlarni va ular tomonidan davlatga topshirilishi mumkin bo‘lgan huquqlarni aniq chegaralaydi.

Nima uchun fuqarolar o‘zlarining «tabiiy» huquqlaridan ixtiyoriy ravishda voz kechishadi va ularni davlatga topshirishadi? Hukumronlik munosabatlarining har

qanday boshqa variantlari singari ushbu holatda ham fuqarolarni davlatning o‘zaro hamkorlikni ta’minlash bo‘yicha qator funksiyalarning amalga oshirilishini ularning o‘zlariga qaraganda muvaffaqiyatliroq uddalashiga bo‘lgan ishonch harakatlantiradi. Mazkur funksiyalar to‘plami u yerda bozor «muvaffaqiyatsizligi» o‘rin tutgan, ya’ni u yerda klassik va neoklassik shartnomalar asosida hal etib bo‘lmaydigan vazifalar paydo bo‘ladigan sohalar bilan belgilangan. Bunday vazifalar jumlasiga quyidagilar kiradi:

- *mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish:* tranzaksiya xarajatlari nolga teng bo‘lmagan taqdirda mulkchilik huquqlarining taqsimlanishi resurslardan foydalanish samaradorligiga ta’sir ko‘rsatadi;
- *axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish:* muvozanatli narx bozor ishtirokchilariga past xarajatli va kam buzib ko‘rsatilgan axborot bilan almashish imkonini beruvchi rivojlangan axborot infratuzilmasi bazasida shakllanadi;
- *o‘lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish:* davlatning ushbu yo‘nalishdagi faoliyati almashinadigan tovarlar va xizmatlar sifatini o‘lchash xarajatlarini pasaytirish imkonini beradi, yanada keng ma’noda esa universal chora-tadbirlar jumlasiga davlat tomonidan pul muomalasining tashkil etilishi ham kiradi, chunki almashuvning universal tadbiri – pulning eng muhim funksiyalaridan biri;
- *tovarlar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va mexanizmlarini barpo etish:* bozor infratuzilmasi nafaqat axborot bilan almashish tarmoqlarini, balki tovarlar va xizmatlarning jismoniy harakatlanishi tarmoqlari (transport tarmoqlari, savdolar uchun uyushgan maydonchalar va h.k.)ni ham o‘z ichiga oladi;
- *huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish:* shartnomalarni bajarishda kutilmagan holatlarning paydo bo‘lishi sharnoma tomonlarining ulardan opportunistik maqsadlarda foydalanishidan kafolatlash uchun «uchinchi» tomon (sud)ning aralashuvini talab qiladi;
- *sof ijtimoiy farovonlikni yaratish* «chiptasiz» muammosini keltirib chiqaradi, bu uni moliyalash uchun davlat tomonidan majburlov choralaridan

foydalanishni talab qiladi (birinchi navbatda mudofaa, keyin sog‘liqni saqlash va ta’lim singari ijtimoiy farovonlikni yaratish).

Endi davlatning ushbu sanab o‘tilgan funksiyalaridan birinchisini, shuningdek uning mazkur sohadagi qiyosiy ustunliklarini batafsilroq ko‘rib chiqamiz.

Davlat – fuqarolarning quyidagi sohalarda o‘z faoliyatini nazorat qilish huquqlarining bir qismini topshirishi natijasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlarining alohida varianti: mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish; axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish; o‘lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish; tovarlar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va mexanizmlarini barpo etish; huquqni muhofaza qilish faoliyati va ijtimoiy farovonlikni yaratish. Ushbu sohalarda davlat legitim, ya’ni ijtimoiy shartnomaga asoslangan majburlash va kuch ishlatish huquqiga ega bo‘ladi.

13.2-§. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish

Mulkchilik huquqlarini belgilash va himoya qilish jarayoniga davlatning aralashuviga muqobillik iqtisodiy agentlarning o‘zlarining resurslardan foydalanish qoidalari haqida kelishishga urinishlaridan iborat. Masalan, resurslardan foydalanish me’yori «birinchining ustuvorligi» bilan tartibga solinishi mumkin. O‘rmonda qo‘ziqorin terish yoki navbatda turish ushbu me’yorga yaqqol misol bo‘lib xizmat qiladi. Biroq mulkchilik huquqlarini tafsirlash uning yordamida ikkita cheklovga duch keladi. Birinchidan, noaniqlikni pasaytirishga faqat qisqa muddatli davrda erishiladi, chunki har safar resursning yangi egasi paydo bo‘ladi, bu esa o‘zaro hamkorlik ishtirokchilariga barqaror kutishlarni shakllantirish imkonini bermaydi. Ikkinchidan, hatto qisqa muddatli davrda ham resursning eng uddaburon va samarali mulkdorning emas, balki faqat birinchi bo‘lganning nazorati ostiga tushib qolishiga qarshi hech qanday kafolatlar mavjud emas.

Iqtisodiy agentlar tomonidan mulkchilik huquqlarini mustaqil ravishda tafsirlash va himoya qilishga urinish shartnoma tomonlarining uni amalga oshirish kafolati sifatida kuchdan foydalanishini nazarda tutadi. Bundan ikkita muammo kelib

chiqadi. Birinchisi – yuzaga kelgan nizolarni faqat tajovuz va kuch ishlatish asosida hal etish, yoki, Gobbs bo‘yicha «hammaning hammaga qarshi urushi» tendensiyasi. Ikkinchisi – resurslarning katta qismini ishlab chiqarish faoliyatidan olib, mulkchilik huquqlarini himoya qilish vazifalarini hal etish va shartnomalar shartlarining bajarilishini ta’minlashga yo‘naltirish.

Mulkchilik huquqlarini xususiy tartibda tafsirlash maqsadida kuch ishlatishdan foydalanish imkoniyatini biror-bir mintaqada (qadimiy ijtimoiy tuzum davri nazarda tutilayapti) yashovchi muayyn qabiladagi real vaziyatni tahlil qilish asosida tuzilgan model misolida ko‘rib chiqamiz. Qabila yirik shohli qoramollarni yetishtirish bilan shug‘ullanadi. Qoramollar va chorvachilikda foydalaniladigan resurslarga nisbatan oshkora qayd etilgan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligini hisobga olgan holda, qabilaning istalgan oilasi, o‘zining chorvachiligidan tashqari, o‘z sa’y-harakatlarini mulkchilik huquqlarini himoya qilishga yo‘naltirishga majbur. Agar har bir oila a’zolarining butun sa’y-harakatlari qoramollarni yetishtirishga yo‘naltirilsa, u 10 ga teng foydalilik ko‘rsatichiga ega bo‘ladi, deylik. Biroq, agar oilalardan biri qurollangan qo‘riqchilarga ega bo‘lsa, u holda ushbu oila boshqa tinchliksevar oilaga potensial tahdid soladi: kuch ishlatishdan foydalanish asosida birinchi oila katta resurslarni egallab olishi va nazorat qilishi mumkin. Agar ikkala oila ham o‘z a’zolarini qurollantirsa, chorvachilik bilan band bo‘lganlar sonining qisqarishi tufayli ular oladigan foyda darajasi 4 gacha kamayadi.

Ko‘rsatkichlar taqsimoti		*2-oila*	
		Qo‘riqchilarni saqlab turadi	Faqat chorvachilik
1-oila	Qo‘riqchilarni saqlab turadi	4;4 [N, St_1, St_2]	2; 12
	Faqat chorvachilik	2; 12	10; 10 [P]

Nesh bo‘yicha yagona muvazanat (4;4) nuqtada turibdi, ya’ni ikkala oila ham o‘z a’zolarining bir qismini qurollantiradi va ularni mulkchilik huquqlarini himoya qilish uchun kuch ishlatishdan foydalanishga ixtisoslashtiradi. Har bir xo‘jalik

birligining, ushbu holatda oilaning o‘z «xavfsizlik xizmati»ga ega bo‘lishga intilishi natijasida resurslarning katta qismi ishlab chiqarish faoliyatidan olib qo‘yiladi, demak, ishlab chiqarishning umumiy hajmi qisqaradi. Masalan, 10 ta yirik shohli qoramol o‘rniga har bir oila faqat to‘rtta qoramol yetishtiradi.

Ishlab chiqarish faoliyati bilan mulkchilik huquqlarini mustaqil himoya qilish faoliyati o‘rtasida iqtisodiy sub’ektni tanlash muammosi ham Djon Umbek ishlarida tahlil qilinadi. U tadqiqot ob’ekti sifatida «oltin vasvasasi» davri (XIX asrning ikkinchi yarmi)dagi Kaliforniyani tanladi. Kaliforniyada ushbu davrda yuzaga kelgan vaziyatning xususiyatli belgisi – oshkora qayd etilgan va himoyalangan mulkchilik huquqlarining mavjud emasligidan iborat: 1848 yilda mintaqa Meksika tomonidan AQSh yurisdiksiyasi ostiga topshirildi, lekin yangidan kelgan davlat xizmatchilarining aksariyati oltin chiqadigan uchastkalarni taqsimlash yuzasidan kelib chiqqan nizolarni hal etishni oltin izlovchilarning o‘zlariga taqdim etgan holda oltin konlarini ishlab tayyorlashga kirishdilar. Shuning uchun istalgan oltin izlovchi o‘z vaqtini VMRg ga teng bo‘lgan ushbu faoliyatning eng yuksak mahsulotiga ega bo‘lgan oltin qazib chiqarish va o‘z konini VMRυ ga teng bo‘lgan ushbu faoliyatning eng yuksak mahsulotiga ega bo‘lgan boshqa oltin izlovchilarning tajovuzidan himoya qilish o‘rtasida taqsimlar edi. Umbek ko‘rsatib o‘tganidek, quyidagi shart bajarilgan taqdirda sa’y-harakatlar ikki turdagi faoliyat o‘rtasida teng taqsimlanadi: *(VMRg / VMRυ)x = (VMRg / VMRυ)u*, bu yerda *x* – birinchi oltin izlovchi, *u* – ikkinchi oltin izlovchi. Ya’ni majbur qilishda qiyosiy ustunlikka ega bo‘lgan shaxslar katta o‘lchamdagi oltinli uchastkalarga, oltin qazib chiqarishda qiyosiy ustunlikka ega bo‘lgan shaxslar esa kichik o‘lchamdagi oltinli uchastkalarga egalik qilishadi. XIX asrning ikkinchi yarmida Kaliforniyada deyarli har bir shaxs o‘z quroliga ega bo‘lib, undan o‘zini himoyalash uchun foydalanardi, shuningdek u yerda aholining deyarli umumiy qurollanishi asosida aholi salohiyatining namunaviy teng huquqliligiga erishilardi; olti otarli «Kolt» «buyuk tenglashtiruvchi» deb bekorga nom olmagan. Agar har kim qurolni qo‘lga kirita olmasa (majburlash tengligiga erishilmasa), «qaerda kuch bo‘lsa, o‘sha yerda haqiqat» tamoyili amal qila boshlaydi, demak, har

bir shaxs boshqa shaxslarga nisbatan o‘zining majburlash salohiyatini oshirishdan manfaatdordir.

Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish uchun kuch ishlatishdan foydalanish imkoniyatiga faqat shartnoma tomonlari uning bajarilishini nazorat qilish huquqini uchinchi tomon – davlatga topshirgan taqdirdagina, yo‘l qo‘ymaslik mumkin. Shartnomaning boshqa xildagi uchinchi tomoni, masalan, hakamdan farqli o‘laroq, davlatga kuch ishlatishdan foydalanishni nazorat qilish huquqi ham topshiriladi. Aynan shundan davlatning unga jismoniy kuch ishlatishni amalga oshirish monopoliyasini topshirish orqali beriladigan ta’rifi kelib chiqadi.

Yuqoridagi erkin qabila misoliga qaytib, uchinchi o‘yinchi – davlatning paydo bo‘lishi natijasida o‘yin tarkibida yuz bergan sezilarli o‘zgarishni ta’kidlaymiz. Kuch ishlatishning bir tomonlama qo‘llanishi jazolanadigan holatga aylanadi va uning natijasida tajovuz qiluvchi zarar ko‘radi, davlat unga ko‘rilgan zararning qoplanishini kafolatlagan tajovuz qurboni esa, hech narsa yo‘qotmaydi. Shunday qilib, biz quyidagi matritsaga ega bo‘lamiz.

		2-oila	
		Qo‘riqchilarni saqlab turadi	Faqat chorvachilik
1-oila	Qo‘riqchilarni saqlab turadi	4;4	4; 10
	Faqat chorvachilik	10; -4	10; 10 [N, St_1, St_2, P]

Davlatning aralashuvi majbur qilish imkoniyatini to‘xtatadi va resurslarning bir qismini samarali foydalanish uchun bo‘shatadi. Agar davlat kuch ishlatishni qo‘llash uchun to‘liq monopoliyani joriy etsa, u holda Nesh bo‘yicha va Pareto bo‘yicha yagona muvozanatli yakun (10; 10) bo‘ladi.

13.3-§. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»

Istalgan boshqa tashkiliy tuzilma singari davlatning faoliyat ko‘rsatishi ham tranzaksiya xarajatlari bilan bog‘liq. Va ular katta miqdordagi tranzaksiyalarga qaraganda qanchalik ko‘p bo‘lsa, davlat shartnoma shartlarini bajarishning kafili sifatda ishtirok etadi. Shaxs va davlat o‘rtasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari *murakkab* va *pozitsion* xususiyatga ega. Birinchidan, shaxslar davlatga nazorat qilish huquqi bilan birga ushbu huquqni o‘z vakillariga – davlat xizmatchilariga o‘tkazish huquqini ham topshirishadi. Ikkinchidan, shaxslar nazorat qilish huquqini muayyan shaxsga emas, balki davlat tuzilmasida ma’lum mavqeni egallab turgan funksioner - *byurokratlarga* topshirishadi. Hukumronlik munosabatlari funksionerlarning shaxsiy xususiyatlariga emas, balki ularning «oqilona yaratilgan qoidalar bilan asoslangan ishbilarmonlik mahoratiga» asoslanadi. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishda davlatning roli qanchalik faol bo‘lsa, davlatning ichki tuzilishi shunchalik murakkab va davlat xizmatchilarining soni shunchalik yuqori, demak, davlat apparatining ichida aylanuvchi axborotning buzib ko‘rsatilishi darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi. Bundan tashqari, monitoring va davlat tomonidan o‘z vakillari – byurokratlarning opportunistik xatti-harakatlarini oldini olish xarajatlari ham ortadi. Shuning uchun davlatning mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish jarayoniga har qanday aralashuvini modellashtirishda biz, birinchidan, axborotning ehtimoliy buzib ko‘rsatilishini, ikkinchidan, majbur qilishdan *legitim* foydalanish ehtimoli hamma vaqt 100 foizdan kamligini hisobga olishimiz zarur. Hozirgi vaqtda ochiqcha foydalaniladigan resurslarga nisbatan mulkchilik huquqlarining davlat tomonidan tafsirlanishi jarayonini yoritish uchun Elinor Ostrom quyidagi matritsani taklif etadi.

		2-shaxs	
		Davlat tomonidan tafsirlangan mulkchilik huquqlari asosida samarali faoliyat	Kuch ishlatishdan foydalanish
1-shaxs	Davlat tomonidan tafsirlangan mulkchilik huquqlari asosida samarali	10-2*x*; 10-2*x* [P]	-1-2*x*; 11-2*u*

	faoliyat		
	Kuch ishlatishdan foydalanish	11-2*u*; -1-2*x*	2*u*; 2*u* [N, St_1, St_2]

bu yerda *u* – davlat tomonidan kuch ishlatishning legitim qo‘llanilishi ehtimoli; *x* - qonun bilan belgilangan mulkchilik huquqlarini buzmaganlarga qarshi kuch ishlatishning nolegitim, hato qo‘llanilishi ehtimoli (davlat tomonidan kuch ishlatishning qo‘llanilishi foydalilikning ikkita birligi yo‘qotilishiga olib kelishi ko‘zda tutiladi).

Bundan kelib chiqadiki, davlat tomonidan foydalaniladigan axborotning ishonchlilik darajasi 75 foizdan kam bo‘lsa ($x > 0,25$; $u < 0,75$), davlatning aralashuvi resursdan foydalanuvchilar tomonidan kuch ishlatishning qo‘llanilishi eskalatsiyasini to‘xtatib qololmaydi. Haqiqatdan ham, *x* va *u* ning ushbu qiymatlarida Nesh bo‘yicha yagona muvazanatli yakun (2 *u*; 2 *u*), - kuch ishlatishdan ikki tomonlama foydalanish bo‘ladi.

Shuning uchun bozorning «muvaffaqiyatsizliklari» bilan bir qatorda davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»ni ham e’tiborga olish lozim. Xususan, davlatning quyidagi «muvaffaqiyatsizliklari» ajratiladi:

- *daromadlar va xarajatlarning mos kelmasligi:* oddiy firmadan farqli o‘laroq, davlatning qat’iy budjet cheklovi darajasi mutlaq darajadan ancha yiroq, davlat, hatto agar o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarishga qodir bo‘lmagan taqdirda ham, uni bankrotga aylantirish ancha mushkul;
- *davlat faoliyati samaradorligining aniq mezonlari mavjud emasligi:* firma uchun foyda singari samaradorlikning aniq mezonlari mavjud emasligi tufayli davlat tuzilmalari ularni mustaqil ishlab chiqilgan standartlar bilan almashtiradi va ushbu holatda davlatning faoliyati ularning o‘zlari tomonidan beriladigan mezonlar (budjet tushumlarining o‘sishi, davlat nazoratining ekspansiyasi va h.k.) bo‘yicha baholanadi;
- *oldinga qo‘yilgan natijalardan farq qiluvchi natijalarga erishish ehtimoli:* axborot xarajatlari hamda monitoring va nazorat xarajatlarining o‘sishi amalga oshirilgan vazifalarning oldinga qo‘yilgan vazifalardan muntazam farq qilishi uchun

zamin yaratadi (yuqorida keltirilgan, unda davlatning kuch ishlatishdan xususiy foydalanishni cheklashga urinishi uning eskalatsiyasiga olib kelishi mumkin bo‘lgan model bunga yaqqol misol bo‘ladi);

- *resurslarning noteng taqsimlanishi:* tranzaksiya xarajatlari noldan farq qilganda resurslarga bo‘lgan mulkchilik huquqlarini taqsimlashda davlat uchun adolatlilikning bir necha standartlari mavjud; Pareto bo‘yicha optimum bilan bir qatorda quyidagilar ana shunday standartlar hisoblanadi: Kaldora qoidasi (agar resurslarni taqsimlash natijasidan yutayotgan tomon yutqazayotgan tomonga yo‘qotishlarni qoplashga qodir bo‘lsa, resurslarni taqsimlashga o‘zgartirish kiritishga yo‘l qo‘yiladi), Rolz qoidasi (eng kam ta’minlanganlarning ahvolini yaxshilovchi - resurslarning adolatli taqsimlanishi) va ko‘plab boshqa standartlar.

Shuning uchun ikkita ideal holat (bir tomondan, shartnomaning bajarilishi qisman kafolatlangan mulkchilik huquqlarini xarajatlarsiz faoliyat ko‘rsatuvchi bozor almashuvi asosida taqsimlash va, ikkinchi tomondan, huquqlar bilan almashish ustidan nazoratni shartnoma tomonlarining manfaatlari yo‘lida harakat qiluvchi davlatga o‘tkazish) o‘rtasida emas, balki ikkita takomillashmagan muqobil vaiantlar o‘rtasida tanlashga to‘g‘ri keladi. Bozor va davlat o‘rtasidagi tanlov faqat nomukammalliklarning turli darajalari va xillari o‘rtasidagi tanlov hisoblanadi. Shunday qilib, mulkchilik huquqlarini almashish va himoya qilishning *bozor* mexanizmi noldan farq qiluvchi tranzaksiya xarajatlarini va kuch ishlatish eskalatsiyasini nazarda tutadi, *davlat tomonidan* kuch ishlatishdan foydalanish uchun monopol huquqning qo‘lga kiritilishi ham, bu safar davlat apparatining ichida, tranzaksiya xarajatlarining o‘sishiga olib keladi, bu hol huquqlarning taqsimlanishida muntazam buzib ko‘rsatishlarni keltirib chiqaradi.

Shu munosabat bilan O.Uilyamson mulkchilik huquqlarini taqsimlashning u yoki bu varianti samaradorligini, uni faraziya bilan emas, balki *real* amalga oshiriladigan muqobil variantlar bilan taqqoslagan holda baholashni taklif etadi. Agar taqsimlashning qaysidir varianti uchun uni ta’riflash va katta miqdordagi sof yutuq bilan joriy etish mumkin bo‘lgan muqobil variantni taklif etish mumkin bo‘lmasa, uni optimal deb hisoblash lozim. Shu nuqtai nazardan, ilgari samarasiz hisoblangan

mulkchilik huquqlarini taqsimlash misollari real muqobil variantlarni hisobga olgan holda, optimal bo‘lib chiqmoqda. Xususan, ko‘pincha davlat aralashuvining iqtisodiyot uchun zararliligiga misol tariqasida foydalaniladigan AQSh federal hukumatining «shakar dasturi» (shakarni arzon import qilish o‘rniga uning milliy ishlab chiqarilishini qo‘llab-quvvatlash) amalda barcha iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy haqqoniylikka javob beruvchi yagona variant hisoblanadi.

12.4-§. Davlat «chegarasi»

Firmaning bozorga nisbatan ekspansiyasi chegaralari kabi davlatning ham o‘sish chegaralari mavjud. Agar shartnomalar bajarilishining kafili funksiyalarini bajarish uchun to‘liq davlat monopoliyasi qonunga bo‘ysunishning yuqori xarajatlari shaklini qabul qiluvchi yuqori tranzaksiya xarajatlariga olib kelsa, u holda davlat barcha o‘zaro munosabatlarda emas, balki faqat uning ayrimlarida kafil sifatida ishtirok etadi, deb taxmin qilish o‘rinli. Boshqa bitimlarda ular amalga oshirilishini kafolatlashning muqobil mexanizmlari amal qiladi. Davlat kafolatlanadigan bitimlar doirasi nima bilan belgilanadi?

Ushbu doira ularning davlat tomonidan kafolatlanishi shartnoma tomonlarining muqobil kafillarga murojaat etishida yuzaga keladigan xarajatlarga qaraganda kam xarajatli bitimlar bilan chegaralanadi. Shu boisdan uchun firma uchun ifodalangan «o‘zi qilish yoki bozorda xarid qilish» degan savol davlat uchun quyidagicha ifodalanadi: «o‘zi kafolatlash yoki nazorat qilish huquqini boshqa kafillarga o‘tkazish». Masalan, ayrim mamlakatlarda ijtimoiy va tibbiy sug‘urta bilan bog‘liq barcha bitimlar davlat tomonidan kafolatlanadi, ayni paytda boshqa mamlakatlarda ijtimoiy va tibbiy sug‘urta xususiy firmalarga topshiriladi. Ta’lim haqida ham shunday deyish mumkin. Bu hol bitimlarni kafolatlashning muqobil mexanizmlarini taqqoslashda ular tomonidan muayyan iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy sharoitlarda yuzaga keladigan tranzaksiya xarajatlarining o‘zaro nisbatini e’tiborga olish lozim. Demak, davlatning mutlaq chegarasi *mavjud emas*, shuningdek muayyan tarixiy

haqqoniylikka nisbatan olinmasa, iqtisodiy va ijtimoiy hayotga davlat aralashuvining optimal o‘lchamlari ham *mavjud emas*.

Ushbu xulosa Duglas Nort tomonidan keltirilgan tarixiy istiqbolda davlat rolining tahlili bilan tasdiqlanadi. O‘zining eng mashhur «Iqtisodiy tarix tarkibi va undagi o‘zgarishlar» kitobida u ikkita iqtisodiy inqilob haqida aytib o‘tgan. Nort bo‘yicha birinchi iqtisodiy inqilob dehqonchilik resurs bazasini oshirishning asosiy manbasi bo‘lgan insoniyatning ko‘chmanchi hayotdan o‘troq hayot kechirishga o‘tishida yuz berdi. Aynan shu vaqtda yerga nisbatan mulkchilik huquqlarini kafolatlash mexanizmi sifatida davlat qurilishining dastlabki shakllari paydo bo‘ldi. «Mutlaq mulkchilik huquqlari [yerga nisbatan] mulkdor uchun [undan foydalanish] samaradorligi va unumdorligini oshirishga to‘g‘ridan-to‘g‘ri rag‘batlarni ta’minlaydi. Shunday qilib, qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarishning o‘sishi birinchi iqtisodiy inqilobning natijasi bo‘ldi.

Ikkinchi iqtisodiy inqilob XIX asr boshida, sanoat inqilobining avj olishidan oldin yuz berdi. Aniqrog‘i, ikkinchi iqtisodiy inqilob sanoat inqilobi uchun zamin yaratdi, chunki u ixtirolar va amaliy ishlanmalarga nisbatan mulkchilik huquqlari bilan bog‘liq shartnomalarni davlat kafolatlari sohasiga kiritishdan iborat edi. «Ixtirolarga nisbatan mulkchilik huquqlari ilmiy-tadqiqot va ixtirochilik faoliyatidan erishiladigan samarani oshirdi hamda ilmiy bilim bilan texnika o‘rtasidagi masofani qisqartirdi. Patent huquqi, sanoat sirlarini qonuniy himoyalash, tovar belgilaridan foydalanishni qonun bilan tartibga solish texnik ixtirolarning paydo bo‘lishi va keng tarqalishi, ya’ni fanni ishlab chiqarish bilan birlashtirish uchun zamin yaratdi. Davlat tomonidan intellektual mulkni himoyalash muammosining hal etilishi uning rolining navbatdagi tubdan o‘zgarishi bo‘lishi mumkin, ushbu masalaning dolzarbligi madaniyat va san’atning rivojlanishiga to‘sqinlik qiluvchi «qaroqchilik»ning turli shakllari tarqalishi bilan shartlanadi.

Xulosa

Shaxslar, kuch ishlatishni amalga oshirish uchun monopoliya asosida davlat mulkchilik huquqlarini ularning o‘zlariga qaraganda samaraliroq tafsirlashi va

himoya qilishini kutgan holda, o‘z faoliyatini nazorat qilish huquqlarining bir qismini davlatga topshirishadi. Shuning uchun institutsional nuqtai nazardan davlatning asosiy funksiyasi - mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdan iborat. Davlatning optimal o‘lchamlari ularda davlat kafil sifatida boshqa kafillar (bitim tomonlari, arbitr, ijtimoiy guruh)ga qaraganda samaraliroq faoliyat ko‘rsatadigan bitimlar doirasi bilan belgilanadi. Davlatning optimal o‘lchamlari mutlaq emas, balki tarixan shartlangan.

Takrorlash uchun savollar

1. *Nima uchun fuqarolar o‘zlarining «tabiiy» huquqlaridan ixtiyoriy ravishda voz kechishadi va ularni davlatga topshirishadi?*
2. *Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish*
3. *Axborot bilan almashish tarmoqlarini barpo etish*
4. *Huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish*
5. *Ishlab chiqarish faoliyati bilan mulkchilik huquqlarini mustaqil himoya qilish*
6. *Shaxs va davlat o‘rtasida yuzaga keladigan hukumronlik munosabatlari murakkab va pozitsion xususiyati*
7. *Davlatning quyidagi «muvaffaqiyatsizliklari» qanaqa qismlarga ajratilib tahlil etiladi*
8. *Davlat kafolatlanadigan bitimlar doirasi nima bilan belgilanadi?*
9. *Firma uchun ifodalangan «o‘zi qilish yoki bozorda xarid qilish» qanday iqtisodiy xususiyatga ega*
10. *Duglas Nort tomonidan keltirilgan tarixiy istiqbolda davlat rolining tahlilining mazmuni*

XIV-BOB. DAVLATLAR TIPOLOGIYASI

Reja:

14.1-§. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi

14.2-§. «Shartnomaviy» davlat

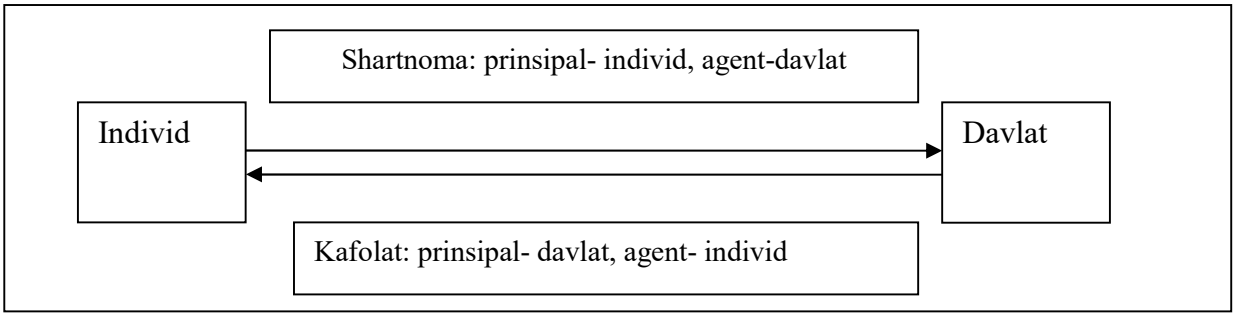
14.3-§. «Ekspluatatorlik» davlati

14.4-§. Davlat xususiyatini baholashning empirik usullari

Tayanch iboralar: *«Prinsipal-agent» muammosi, «Prinsipal-agent» modeli, Tomas Gobbs o'zining aynan «Leviafan» deb nomlanuvchi kitobi, ijtimoiy farovonlik xususiyati, D.Nortning «shartnomaviy» modeli, aniq konstitutsiyaviy doiralar, "Ex-ante" institute, muqobil mexanizmlar, Shartnomaviy yoki ekspluatatorlik davlat budjetining tarkibi.*

14.1-§. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi

Davlatni fuqarolar va davlat apparati o'rtasidagi ijtimoiy shartnoma orqali ta'riflash «prinsipal-agent» muammosini oldingi o'ringa suradi. Bu yerda birinchi galda kim «prinsipal» va kim «agent» ekanligini aniqlab olish talab etiladi. Javob umuman aniq emas. Fuqaro ham, davlat ham ikki taraflama rol o'ynaydi. Bir tomondan, fuqaro davlatga ayrim funksiyalarning bajarilishini yuklagan holda uning tarkibini belgilaydi, ya'ni u «prinsipal», davlat esa «agent» hisoblanadi. Ikkinchi tomondan, fuqaro «agent» rolida ishtirok etib, shartnomalar bajarilishining kafili sifatida davlatning qarorlariga bo'ysunadi. J.Byukenen ushbu ikki taraflamalilikni «bo'ysunuvchining paradoksi» deb nomladi: inson o'zini bir vaqtning o'zida ham davlat boshqaruvining ishtirokchisi – ob'ekti sifatida, ham o'zi tanlamagan xatti-harakat me'yorlariga amal qilishga majbur etiladigan sub'ekt sifatida qabul qiladi. Shunday qilib, «prinsipal-agent» muammosi mazkur holatda ikki taraflama xususiyatga ega va uni quyidagi sxema yordamida tasvirlash mumkin:

14.1-rasm. “Prinsipal- agent” munosabati tahlili

«Prinsipal-agent» modeli davlatning faoliyat ko‘rsatishi bilan bog‘liq quyidagi xavf-xatarlarni aniqlash imkonini beradi. Birinchidan, davlat buyuk monstr – Leviafanga aylanib, o‘z nazorati sohasini tomonlar bilan aniq kelishilgan bitimlar doirasidan tashqariga ham yoymaydimi, degan xavf-xatar haqida 1651 yildayoq mashhur ingliz faylasufi Tomas Gobbs o‘zining aynan «Leviafan» deb nomlanuvchi kitobida ogohlantirgan edi. Ikkinchidan, bir tomondan, davlat kuch ishlatishni qo‘llash uchun monopoliya huquqidan foydalangan holda, fuqarolarning manfaatlarini inkor etmaydimi? Ikkinchi tomondan, fuqarolar davlat tomonidan ko‘rsatiladigan xizmatlar haqini to‘lashdan bosh tortishga urinib, huddi jamoat transportidagi oddiy chiptasiz kimsa kabi, o‘zlarini opportunistlarcha tutishmaydimi? Chunki davlat xizmatlari va jamoat transporti xizmatlari ijtimoiy farovonlik xususiyatiga ega.

Ikki taraflama «prinsipal-agent» muammosining qay tarzda hal etilishiga qarab, davlatning turli modellari shakllanadi. Nazariy jihatdan yakka hisob-kitoblardan hosil bo‘lgan davlat shartnoma vositasi sifatida, murakkab almashuvga ko‘maklashish va uni amalga oshirish vositasi sifatida paydo bo‘ladigan davlatdan mutlaq farq qiladi.

O‘z navbatida, davlatning ikkita ideal modeli mavjud. Biz, D.Nort bo‘yicha, «shartnomaviy» deb ataydigan birinchi model yuqorida sanab o‘tilgan muammolarni hal etish chog‘ida paydo bo‘ladi. Ikkinchi – «ekspluatator» modeli unda davlatning ham, fuqaroning ham opportunistik xatti-harakatiga to‘siq mavjud bo‘lmagan davlat faoliyatini yoritadi. O‘zaro munosabatlarning ikkala tomoni ham, bir-birida birinchi navbatda dushmanni ko‘rgan holda, o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni ado etmaydi. Shu o‘rinda har bir modelni batafsil ko‘rib chiqamiz.

14.2-§. «Shartnomaviy» davlat

Shartnomaviy davlatning qisqacha ta’rifi shunday bo‘ladi: bu – faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo‘lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to‘lashga majburiyat deb emas, balki o‘z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan majburiyat sifatida qaraydi. Boshqacha aytganda, davlatning roli ularda mulkchilik huquqlarini himoya qilishni davlat ixtiyoriga topshirish qulay bo‘ladigan bitimlar doirasi bo‘yicha kafil roli bilan chegaralanadi. Tranzaksiya xarajatlari nolga teng bo‘lmagan taqdirda, mulkchilik huquqlarini himoya qilish funksiyasidan tashqari, davlat Kouz nazariyasida yoritilgan huquqlarning optimal taqsimlanishini ko‘zda tutgan holda ularni tafsirlash jarayoniga ham aralasha boshlaydi. Shunday qilib, shartnomaviy davlatning maqsadi huquqlarni ularni optimal tarzda tasarruf etishga qodir bo‘lgan iqtisodiy sub’ektlar qo‘liga topshirish asosida mulkchilik huquqlarining jamiyatning umumiy daromadini oshiradigan tarzda taqsimlanishiga erishishdan iborat. Qanday sharoitda shartnomaviy davlat mavjud bo‘ladi?

1. Davlat faoliyatining aniq konstitutsiyaviy doiralarining mavjud bo‘lishi. Konstitutsiyada shaxslar tomonidan davlatga topshiriladigan va hech bir sharoitda begonalashtirilishi mumkin bo‘lmagan huquqlar eksplitsit tarzda kelishilgan. Bundan tashqari, davlat apparatining o‘zi ular asosida faoliyat ko‘rsatadigan me’yorlar aniq ifodalangan[19].

2. Fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etishi mexanizmlarining mavjud bo‘lishi. Fuqarolar davlat faoliyatida ishtirok etishining siyosiy mexanizmlari jumlasiga demokratik tartibotlar kiradi. Biroq demokratiya me’yorlari o‘z o‘zicha yetarli emas, ular fuqarolar ishtirokining barqaror an’analariga tayanishi lozim, ular ba’zan fuqarolarning umumiy farovonlikning o‘sishini ta’minlashdagi roli tufayli ijtimoiy sarmoya deb ataladi. Iqtisodiy sohada fuqarolar ishtirokining an’analari alohida firmalar darajasida o‘zini o‘zi boshqarishni rivojlantirish shaklini qabul qiladi. Ish o‘rnidagi demokratiya umuman jamiyatni demokratlashtirishning unsuri

[19] Тамбовцев В. Государство и переходная экономика: пределў управляемости, с. 80-81

hisoblanadi: inson, agar u davlatni demokratik boshqarishda faol ishtirok etishga intilsa, o‘zining kundalik turmushida demokratik o‘zini o‘zi boshqarish tajribasiga ega bo‘lishi lozim.

3. Mulkchilik huquqlarini taqsimlashning asosiy muqobil mexanizmi sifatida bozorning ex ante institutining mavjud bo‘lishi. Davlat mulkchilik huquqlarining bozorda nolli tranzaksiya xarajatlari chog‘ida erishilishi mumkin bo‘lgan tarzda taqsimlanishiga erishishni ko‘zlaydi. Shuning uchun davlat vaqti-vaqti bilan bozorga taqqoslanmagan holda faoliyat ko‘rsata olmaydi.

4. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish muqobil mexanizmlarining mavjudligi. «Ovoz»dan foydalanish, ya’ni fuqarolarning davlatning faoiyatida ishtirok etishi bilan bir qatorda «chiqish» - shaxslarning shartnomalar bajarilishining boshqa kafillariga murojat etishining muqobil variantlari ham mavjud bo‘lishi kerak. Muqobil kafillar sifatida boshqa davlatlar, davlatni nazorat qiluvchi guruhga muholifat, mafiya, ijtimoiy guruh, hakamlar sud’yasi ishtirok etishi mumkin. Substitutlar qanchalik takomillashgan bo‘lsa, davlat shunchalik kam darajada erkinlikka ega, umumiy daromadning shunchalik katta ulushi fuqarolarning qo‘llariga tegadi. Shu nuqtai nazardan bir davlat mintaqalari o‘rtasidagi hamda davlatlar o‘rtasidagi migratsion oqimlar insonlarning samarasiz davlat apparatiga qarshi «oyoqlari» bilan ovoz berish istagini aks ettiradi. Umuman olganda mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish mexanizmlarining «bozori» haqida gapirish mumkin. Ushbu bozorda shaxslar nafaqat muayyan jamiyat doirasidagi mavjud muqobil variantlar o‘rtasida tanlaydi, balki boshqa mamlakatlarda mavjud bo‘lgan, tarixda yoki nazariyada mavjud bo‘lgan muqobil variantlarni ham hisobga olishadi. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida bunday bozor ayniqsa yaqqol ifodalangan: ushbu bozorning davlatni uning shartnomalarning muqobil kafillari bilan raqobatlashishi jarayonida isloh qilishdagi roli o‘ta muhim.

14.3-§. «Ekspluatatorlik» davlati

Shartnomaviy davlatdan farqli o‘laroq ekspluatatorlik davlati o‘z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog‘i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi. Ekspluatatorlik davlatining mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilishdagi asosiy maqsadi «mulkning boshqaruvchi rentasini oshiruvchi tarkibiga» erishishdan iborat, hatto agar bunga umuman jamiyat farovonligiga ziyon yetkazib erishilsada. (Masalan, qirollar o‘rta asrlar korporatsiyalariga hunarmandchilikning rivojlanishi va texnika taraqqiyotiga to‘sqinlik qiluvchi ko‘plab huquqlarni topshirib, buning o‘rniga barqaror tushumlar manbasiga erishgan.) Bundan tashqari, davlat unga ijtimoiy shartnoma bilan berilgan doiralar bilan chegaralanmaydi, davlat apparati insonlar o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlikning yangi sohalariga doimiy ekspansiyani amalga oshiradi, bu hol ekspluatatorlik davlatining o‘z daromadlarini va davlat budjeti orqali o‘tuvchi resurslar hajmini oshirishga intilishi bilan izohlanadi.

Ekspluatatorlik davlati faoliyatidan ko‘riladigan zararni faqat og‘ir soliqlar (nohaq yig‘imlar) va mulkchilik huquqlarini taqsimlash *muntazam* va *oldindan aytib bo‘ladigan* xususiyatga ega bo‘lgan taqdirda qisqartirish mumkin. Og‘ir soliqlarning oldindan aytib berilishi davlatning ham, uning fuqarolarining ham manfaatlariga xizmat qiladi, bunda davlat uzoq muddatli istiqbolda barqaror daromadga ega bo‘ladi, fuqarolar esa o‘z faoliyatini davlatga ajratmalarning yuqori, lekin oldindan ma’lum bo‘lgan darajasini hisobga olgan holda rejalashtirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan ekspluatatorlik davlati ko‘p jihatdan mafiya bilan umumiylikka ega – ularning ikkalasi ham o‘zi nazorat qiladigan hududa yashovchilardan soliq yig‘sada, lekin ayni paytda «chegarani biladigan» va buning ustiga ularni «o‘g‘irlash va qochish» tamoyili bo‘yicha harakat qiluvchi «qo‘nimsizlar»dan himoyalovchi «o‘troq» banditga o‘xshaydi.

Ekspluatatorlik davlatining faoliyat ko‘rsatishida majbur qilish salohiyatining fuqarolar o‘rtasida taqsimlanishi muhim rol o‘ynaydi. Chunki, aynan shaxs yoki kuch ishlatining katta imkoniyatiga ega bo‘lgan guruh davlat apparatini nazorat qiladi va

kuch ishlatishni qo‘llash monopoliyasini qo‘lga kiritadi. Aynan shuning uchun harbiy texnologiyaning rivojlanishi ekspluatatorlik davlati faoliyatining asosiy omillaridan biriga aylanadi. Bu esa, o‘z navbatida, uning ichki beqarorligini nazarda tutadi. Haqiqatdan ham, harbiy texnologiyaning o‘zgarishi kuch ishlatish salohiyatining turli aholi guruhlari o‘rtasida qayta taqsimlanishiga, demak, davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning almashishiga olib keladi. Davlatning ekspluatatorlik modelidan shartnomaviy modelga o‘tish ham mumkin. Bundan davlat qurilishi dinamikasining, demak, mulkchilik huquqlari tarkibi dinamikasining tebrantirib turuvchi xususiyati haqidagi faraziya kelib chiqadi. Rentani undirishga yo‘naltirilgan tizimdan keyin samaradorlikni oshiruvchi tizim kelishi muqarrar va aksincha.

14.4. Davlat xususiyatini baholashning empirik usullari

Davlatning xilini aniqlash (shartnomaviy yoki ekspluatatorlik) davlat budjetining tarkibini tahlil qilish imkonini beradi. Firmaning balansi kabi davlat budjeti ham institutsional tahlil uchun zarur bo‘lgan yetarli miqdordagi axborotni beradi. Talab etiladigan ma’lumotlar qabul qilingan va real ijro etilgan davlat budjeti daromadlar va xarajatlar qismlarining qator moddalarida mujassamlangan. Bundan tashqari, agar budjet taqchilligi mavjud bo‘lsa, uni qoplash usullari davlatning muhim xarakteristikasi hisoblanadi. Quyida davlat budjetining taxminiy tarkibini keltiramiz:

14.1-Jadval

Davlat byujetining daromatlar va xarajatlar bo’yicha tarkibi

DAROMADLAR	XARAJATLAR
Soliq daromadlari,	Iqtisodiyotga budjet
shu jumladan:	kreditlari
foyda solig‘i	Tashqi iqtisodiy faoliyat
darmoad solig‘i	Ijtimoiy-madaniy tadbirlar
qo‘shilgan qiymat solig‘i	Fan
maxsus soliqlar	Mudofaa
aksizlar	Huquqni muhofaza qilish

eksport-import bojlari resurs to‘lovlari letsenziyalar *Soliqdan tashqari daromadlar,* shu jumladan: tashqi iqtisodiy faoliyatdan daromadlar davlat mulkida bo‘lgan aktivlar davlat zahiralarini amalga oshirish Budjet kreditlarini qaytarish Maqsadli budjet fondlari	faoliyati Adliya Davlat boshqaruvi Davlat zahiralarini to‘ldirish Favqulodda holatlar bo‘yicha xarajatlar Xizmat ko‘rsatish hamda tashqi va ichki qarzni to‘lash Mahalliy budjetlarni moliyalash **Jami**
Jami	**Taqchillik**

Davlatni u yoki bu xilga kiritishning birinchi mezoni – bu daromadlar turli moddalarining nisbati. Soliqdan tashqari tushumlarning ulushi qanchalik yuqori bo‘lsa, davlatning iqtisodiyotga aralashuvi shunchalik faol bo‘ladi – bunday holatda uning roli shartnomalar bajarilishining oddiy kafili doirasidan tashqariga chiqadi. Budjet soliqdan tashqari daromadlari ulushining dinamikasi barqaror tendensiyaning mavjudligi haqida gapirish imkonini bermaydi. Buning ustiga turli xildagi soliq tushumlari nisbatining tahlili ularning musodara xususiyati haqida (renta to‘lovlari va maxsus soliqlar ustinlik qilishida), yoki soliq tizimining ishlab chiqarish faoliyatini rag‘batlantirish maqsadlariga bo‘ysunishi («bozor» soliqlari: foyda solig‘i, QQS, aksizlar, daromad solig‘i, mol-mulk solig‘i ustunlik qilgan holatda) haqida fikr yuritishga imkon beradi. Ta’kidlash lozimki, budjetda «bozor» soliqlarining ulushi barqaror qisqarish tendensiyasiga ega. Shuningdek, soliqlarning yig‘ilishi, ya’ni amaldagi soliq tushumlari va soliq solish bazasining real miqdorlaridan kelib chiqib

hisoblab yozilgan soliqlar o‘rtasidagi nisbat to‘g‘risidagi ma’lumotlar ham muhim axborotni o‘zida mujassamlantiradi. Soliqlarning yig‘ilishi qanchalik yuqori bo‘lsa, davlat shartnomaviy modelga shunchalik yaqin bo‘ladi.

Ikkinch mezon – davlat xarajatlarining tarkibi va birinchi navbatda real moliyalangan hamda davlat budjeti to‘g‘risidagi qonunda qayd etilgan xarajatlar nisbati. Ekspluatatorlik davlatida uning majbur qilish salohiyatini saqlab qolish va kuchaytirish bilan bog‘liq xarajatlar («kuch ishlatuvchi» vazirliklarni saqlab turish xarajatlari) hamda bevosita davlat apparatini saqlab turish uchun yo‘naltirilgan xarajatlarni moliyalashning ustuvorligi o‘rin tutadi. Mudofaa, huquqni muhofaza qilish faoliyati va davlat apparati xarajatlarni katta tayyorgarlik bilan amalga oshiradi.

Xarajatlar moddalari
Huquqni muhofaza qilish faoliyati (adliyasiz)
Ijtimoiy-madaniy tadbirlar
Davlat boshqaruvi
Xalqaro faoliyat (shu jumladan davlatning tashqi qarziga xizmat ko‘rsatish)
Mudofaa

Uchinchi mezon – budjet taqchilligini moliyalash usullari. Budjet taqchilligini qoplashning uchta asosiy usuli – markaziy bankning hukumatga kreditlari, tashqi va ichki qazlardan ekspluatatorlik davlati birinchisini afzal ko‘radi. Bundan tashqari, markaziy bankning kreditlaridan foydalanish davlatga musodara xususiyatiga ega bo‘lgan «inflyatsiya solig‘i» (senoraja) orqali daromad olish imkonini beradi. Aksincha, shartnomaviy davlat budjet taqchilligini moliyalashning eng kam inflyatsiya usuli – tashqi bozordagi qarzlarni afzal ko‘radi. Ichki bozordagi qarzlar uzoq muddatli davrda inflyatsiya xavfini tug‘diradi va jamiyat umumiy farovonligining o‘sishiga to‘sqinlik qiladi, chunki moliyaviy resurslar real sektordan davlat qarz majburiyatlari bozoriga oqib ketadi.

Budjet taqchilligini moliyalash usuli

MB kreditlari, Tashqi kreditlar,qimmatli qog‘ozlar (DqMO) Xazina maajburiyatlari

Xulosa

Davlatning ikkita ideal xilini taqqoslashga yakun yasaymiz:

	Shartnomaviy	***Ekspluatatorlik***
Maqsadi	*Jamiyat a’zolarining umumiy daromadi (YaIM)ni ko‘paytirish, tranzaksiya xarajatlarini pasaytirish*	*Davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning rentasini (soliq tushumlarini) ko‘paytirish*
Vazifalari (funksiyalari)	*Shaxslar o‘rtasidagi qator bitimlarda kafillik, mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish*	*Kafil roli bilan chegaralanmagan holda iqtisodiy va ijtimoiy o‘zaro hamkorlikka faol aralashish*
Vositalar (majbur qilish monopoliyasidan foydalanish)	*Ijtimoiy shartnoma va konstitutsiyaviy doiralar bilan chegaralangan*	*Davlatni nazorat qiluvchi guruhning siyosiy irodasiga bog‘liq*
«Prinsipal-agent» muammosini hal etish mexanizmlari	*Prinsipal – fuqaro: demokratik nazorat mexanizmlari, konstitutsiyaviy doiralarning mavjudligi, muqobil variantlarning mavjudligi.* *Prinsipal – davlat: qonunga ixtiyoriy bo‘ysunish me’yorlarini yoyish*	*Prinsipal – fuqaro: mavjud emas.* *Prinsipal – davlat: majbur qilish va kuch ishlatishdan foydalanish, har tomonlama nazoratni amalga oshirishga urinish*

Budjet cheklovlari	*Qat'iy, budjetni tasdiqlashning demokratik tartiboti bilan cheklangan*	*Yumshoq*
Daromadlarning asosiy moddalari	*Birinchi navbatda «bozor» soliqlaridan tushumlar*	*Musodara soliqlari va soliqdan tashqari tushumlar*
Xarajatlarning asosiy bandlari	*Adliya, huquqni muhofaza qilish faoliyati*	*Mudofaa, davlat boshqaruvi, huquqni muhofaza qilish faoliyati*
Budjet taqchilligini qoplashning asosiy usullari	*Tashqi bozordagi qarzlar*	*MBning hukumatga qarzlari, ichki bozordagi qarzlar, musodara solig'ining turi sifatida majburiyatlarni bajarishdan bosh tortish ham mumkin*

Takrorlash uchun savollar

1. Sho'rolar davrida davlat budjetini to'ldirishning muhim manbasi bo'lib yakuniy talab tovarlarining katta qismiga va keyin ishlov beriladigan ayrim yarim tayyor mahsulotlarga solinadigan aylanmadan soliq hisoblanardi. Sotish qiymati hamda sarflangan xomashyo va materiallar qiymati o'rtasidagi farqdan to'lanadigan QQSning selektiv xususiyatga ega bo'lgan va asosan yakuniy iste'molga mo'ljallangan aylanmadan soliqqa nisbatan afzalliklarini ko'rib chiqing.

2. 1989 yilgi AQSh federal budjetining daromadlar qismini tahlil qilish asosida qanday xulosalarni chiqarish mumkin?

3.

Budjet daromadlari (YaIMga nisbatan %da)	
Aholidan soliqlar (daromad solig'i)	*8,4*
Foydadan soliq (korporatsiyalardan)	*2,0*
Ijtimoiy to'lovlar (ijtimoiy sug'urta to'lovlari)	*7,1*

Boshqalar (aksizlar, sotishdan soliqg‘lar, mol-mulk solig‘i)	*1,7*
Jami daromadlar	*19,2*

4. Fuqarolar ichki terrorizm tahdidi yuz tutib turganda hal etishlari majbur bo‘lgan muammoviy holatlarga institutsional izoh bering: xavfsizlik uchun xususiy xarajatlarni oshirish yoki huquqni muhofaza qilish faoliyatiga yo‘naltiriladigan davlat mablag‘laridan samarali foydalanish kafolatlarini yaratish.

5. Yanosh Kornaining quyidagi fikrini qanday tushunasiz: «Soliq tizimi mumkin qadar betaraf bo‘lishi kerak. Asoslangan istisnolardan tashqari, davlat fuqarolarni soliqlar tizimi orqali rag‘batlantirishi yoki jazolashi mumkin emas»?

6. Davlat faoliyatining aniq konstitutsiyaviy doiralarining mavjud bo‘lishi

7. Fuqarolarning davlat faoliyatida ishtirok etishi mexanizmlarining mavjud bo‘lishi

8. Mulkchilik huquqlarini taqsimlashning asosiy muqobil mexanizmi sifatida bozorning ex ante institutining mavjud bo‘lishi

9. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish muqobil mexanizmlarining mavjudligi

10. Davlat byujetining daromatlar va xarajatlar bo’yicha tarkibi

XV-BOB. DAVLATNING MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASHVAZIFALARI

Reja:

15.1-§. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari

15.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari va ko‘rsatkichlari

15.3-§. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash maqsadi va vazifalari

15.4-§. O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari

Tayanch iboralar: *tartibga solish, xavfsizlik, dasturlash, strategiya, iqtisodiy xavfsizlik, qonun ustuvorligi, xavfsizlik tamoyillari, xavfsizlik vazifalari.*

15.1-§. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari

Milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismi, uni ta’minlashning eng muhim sharti yoki omili, ko‘rsatkichi iqtisodiy xavfsizlikdir. “Iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasi eng umumiy tarzda mamlakatning moddiy va nomoddiy, qayta tiklanadigan va tiklanmaydigan iqtisodiy salohiyatini ifodalaydi.

“Iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasining mazmuni iqtisodga oid ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. Bir guruh olimlar mazkur iqtisodiy tushuncha mazmunini mamlakatning yetarli mudofaa salohiyatini, davlat siyosatining ijtimoiy yo‘naltirilganligi, milliy manfaatlarni himoya qilishni kafolatlashga qodir bo‘lgan iqtisodiyot va hokimiyat institutlarining holati sifatida ta’riflaydilar[1]. Shuningdek, uni hokimiyat institutlarining iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan milliy manfaatlarni himoya qilish va ro‘yobga chiqarish hamda jamiyatning ijtimoiy-siyosiy barqarorligini qo‘llab-quvvatlash mexanizmlarini yaratishga qodirligi va tayyorligi deb ham talqin qiladilar[20].

[20] Экономическая безопасность. Производство, финансы, банки. -М., ЗАО «Финстатинформ», 2018.- с.12.

Ikkinchi guruh olimlar mazkur tushunchani xalqning mustaqil ravishda tashqi kuchlarning aralashuvisiz va tazyiqisiz o‘z iqtisodiy taraqqiyot yo‘li va shakllarini belgilab olishiga imkon beradigan holat sifatida tavsiflaydilar[21].

Uchinchi guruh olimlar esa “iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasini iqtisodiyotning ijtimoiyehtiyojlarni samarali qondirishga qodirligi deb ta’riflaydilar[4].

To‘rtinchi guruh olimlar esa mazkur tushunchani iqtisodiyotning progressiv rivojlanishi va normal darajada amal qilishining muhim sharti, iqtisodiyot sohasida shaxs, jamiyat va davlatning hayotiy muhim manfaatlarining ichki va tashqi tahdidlardan himoyalanishi deb tavsiflaydilar.

Taniqli rus iqtisodchisi L.I.Abalkin ushbu tushuncha mohiyatini ochib beruvchi uch elementni ko‘rsatib bergan:

– - iqtisodiy mustaqillik. Hozirgi jahon xo‘jaligi sharoitida iqtisodiy mustaqillik absolyut xarakterga ega emas, chunki xalqaro mehnat taqsimoti milliy iqtisodiyotlarni bir-biriga o‘zaro bog‘liq qilib qo‘yadi;

– milliy iqtisodiyotning barqarorligi. Bu shaklidan qat’i nazar mulkchilikning himoya qilinishi, tadbirkorlik faolligi uchun ishonchli sharoit va kafolatlarning yaratilishi, mamlakatdagi holatning yomonlaShuviga, beqarorlikka olib keluvchi omillarning jilovlanishini taqozo etadi;

– o‘z-o‘zidan rivojlanishga va taraqqiy etishga qodirligi. Bu esa investitsiyalar va innovatsiyauchun qulay muhitning yaratilishi, ishlab chiqarishning muntazam modernizatsiyalashuvi, yangilanishi va takomillashib borishi hamda xodimlarning bilim, kasb-malaka, umumiy madaniy darajalarining o‘sib borishi milliy iqtisodiy barqarorligi va mavjudligining zaruriy shartiga

– aylanishini ifodalaydi[22].

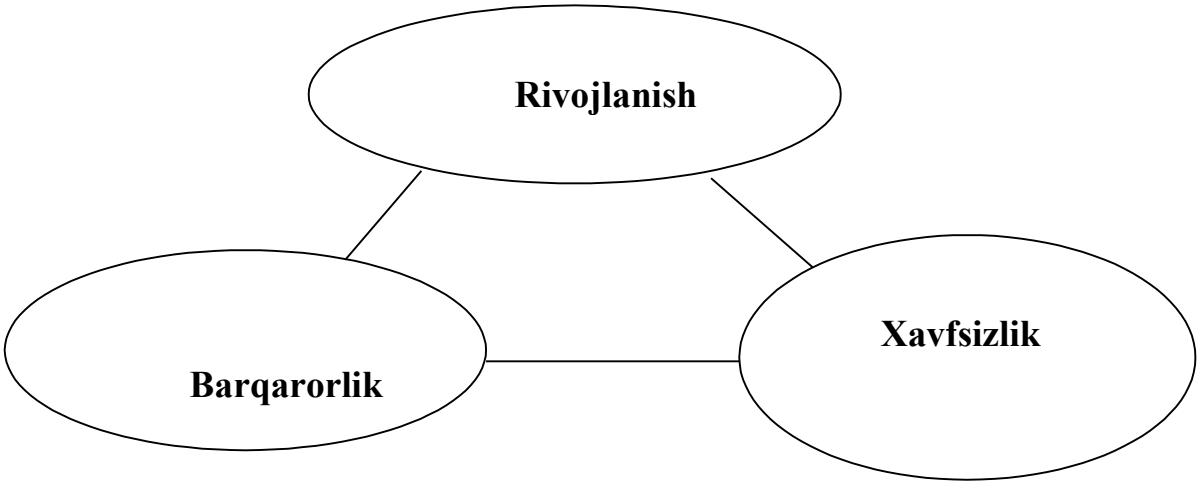
[21] Жандаров А.М., Петров А.А. Экономическая безопасность России: определения гипотезы, расчеты.// Безопасность. 2014, №3 - с.8.

[22] Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 2019. – с.3.

15.1-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik mazmuni

Xavfsizlik tizimdagi ob'yektning ichki va tashqi tahdidlarning mavjudligi sharoitida yashay olish va rivojlanish qobiliyatiga egalik va ko'zda tutilmagan, aniqlanishi qiyin bo'lgan noxush omillar ta'siriga bardoshlilik holatini ifodalaydi (15.2-rasm).

15.2-rasm. Rivojlanish, barqarorlik va xavfsizlik tushunchalarining o'zaro bog'liqligi

Ilmiy iqtisodiy adabiyotlarda ushbu ta'rif eng tog'ri ta'rif sifatida e'tirof etilmoqda[23]. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiyotning turli sub'yektlariga tegishli bo'lib, ular quyidagilardan iborat: alohida fuqarolar; xususiy tadbirkorlik, biznes; davlat korxonalari; milliy iqtisodiyot; davlat.

Ichki iqtisodiy sohalarda xavfsizlik tabiiy, texnikaviy-iqtisodiy, infratuzilmaviy, ijtimoiy, mikro va makroiqtisodiy rivojlanishning boshqa omillari, Shuningdek, turli beqarorlik, tanglikni keltirib chiqaruvchi ichki va tashqi tahdidlar ta'siridan himoya qiluvchi ichki immunitetlar bilan bog'liqdir.

[23] Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы. // Транзитная экономика, 2019. №4.-с.4

Tashqi iqtisodiy sohada xavfsizlik mamlakatning jahon bozoridagi raqobatbardoshligi, milliy valyutasining barqarorligi, davlatning moliyaviy ahvoli bilan tavsiflanadi.

O‘tish, ya’ni tranzit iqtisodiyotiga ega bo‘lgan, bozor iqtisodiyotiga o‘tish maqsadida islohotlarni amalga oshirayotgan mamlakatlarda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash alohida ahamiyat kasb etadi. Ularda, Shu jumladan, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar mamlakatning geopolitik holatini, uning hozirgi zamon jahon iqtisodiy tizimidagi o‘rnini tubdan o‘zgartirib yuboradi.

Iqtisodiy xavfsizlik tamoyillari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy tizim ahvolining quyi chegarasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi. Mazkur quyi chegaralardan past ko‘rsatkichlarda iqtisodiy tizim uchun tahdidlar vujudga keladi, hatto bu tizimning buzilishi, degradatsiyasi yuz bera boshlaydi. Ushbu quyi chegarani va uning miqdoriy o‘lchamlarini aniqlash, belgilash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo‘ladi:

– milliy iqtisodiyot hamda iqtisodiy tizim faoliyatining asosiy sharoitlarini o‘rganish va ularni tavsiflovchi ko‘rsatkichlarni aniqlash;

– milliy iqtisodiyotni tanglikka va beqarorlikka olib keluvchi omillarni aniqlash;

– turli tanglik, xavfli holatlar yuzaga kelishining tartibi va imkoniyatlarini baholash;

– xavfsizlik va barqarorlikni saqlashga xavf soluvchi tahdidlarning oldini olish yo‘llarini aniqlash.

Turli iqtisodiy tahdidlar, noxush holatlar oqibatida ko‘rilgan zararlarning o‘rnini qoplash uchun zarur bo‘lgan xarajatlarni prognoz qilish ham muhim ahamiyatga ega. Buning natijasida favqulodda holatlar oqibatida ko‘riladigan zararlarni qoplash, barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlashga yo‘naltirilgan resurslarni baholash va o‘z vaqtida shakllantirish uchun imkoniyat yaratiladi. Shunga bog‘liq ravishda “kompensatsion resurslar” va “kompensatsion salohiyat” (potentsial) tushunchalarini bir-biridan farq qilish lozim bo‘ladi.

Kompensatsion resurslar o‘z mazmuniga ko‘ra su’gurta, zaxira, rezerv resurslarini anglatadi. Kompensatsion salohiyat (potentsial) mamlakat

iqtisodiyotining tanglik, noxush holatlarga qayishqoqligini, uning oldini olish va uni yengib o‘ta olish, xo‘jalik jarayonlarining ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanishning barqarorligi va mustahkamligini tiklay olish qobiliyatini anglatadi. Kompensatsion salohiyat milliy iqtisodiyotning, xalq xo‘jaligining biron-bir sektori yoki biron-bir yirik hududda noxushliklar vujudga kelganida ularni tiklay olishga qodirligini ifodalaydi.

Kompensatsion salohiyat o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

– ishlab chiqarish va noishlab chiqarish xarakteridagi moddiy zaxiralar;

– hududlar bo‘yicha joylashtirilgan maxsus zaxiralar;

– tanglik, noxush holatlar sodir bo‘lgan joylarga moddiy resurslarni yetkazib berish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha transport vositalari imkoniyatlari;

– yirik tiklash ishlarini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha rezerv quvvatlari, ayniqsa, energetika tarmoqlarida, Shuningdek, texnik vositalar;

– aholiga ijtimoiy yordam ko‘rsatish va aholining ijtimoiy qo‘nikish hosil qilishi uchun rezerv imkoniyatlarni saqlash.

Mamlakat iqtisodiy tizimining turli darajalaridagi iqtisodiy munosabatlar iqtisodiy xavfsizlik ob’yektlari hisoblanadi:

– makroiqtisodiy darajadagi mamlakat iqtisodiyoti;

– hududiy va tarmoq darajasidagi hudud va tarmoq iqtisodiyoti;

– oila va shaxs darajasidagi mamlakat fuqarolari har birining iqtisodiy manfaatlari.

Xulosa qilib, keng ma’noda iqtisodiy xavfsizlikni milliy iqtisodiyotning samarali, dinamik o‘sishiga, uning jamiyat, davlat, shaxs ehtiyojlarini qondirishning, tashqi bozorda raqobatga bardoshliligini ta’minlovchi, turli tahdid va yo‘qotishlardan kafolatlovchi ichki va tashqi sharoitlar yi’gindisi deb ta’riflash mumkin bo‘ladi.

15.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari va ko‘rsatkichlari

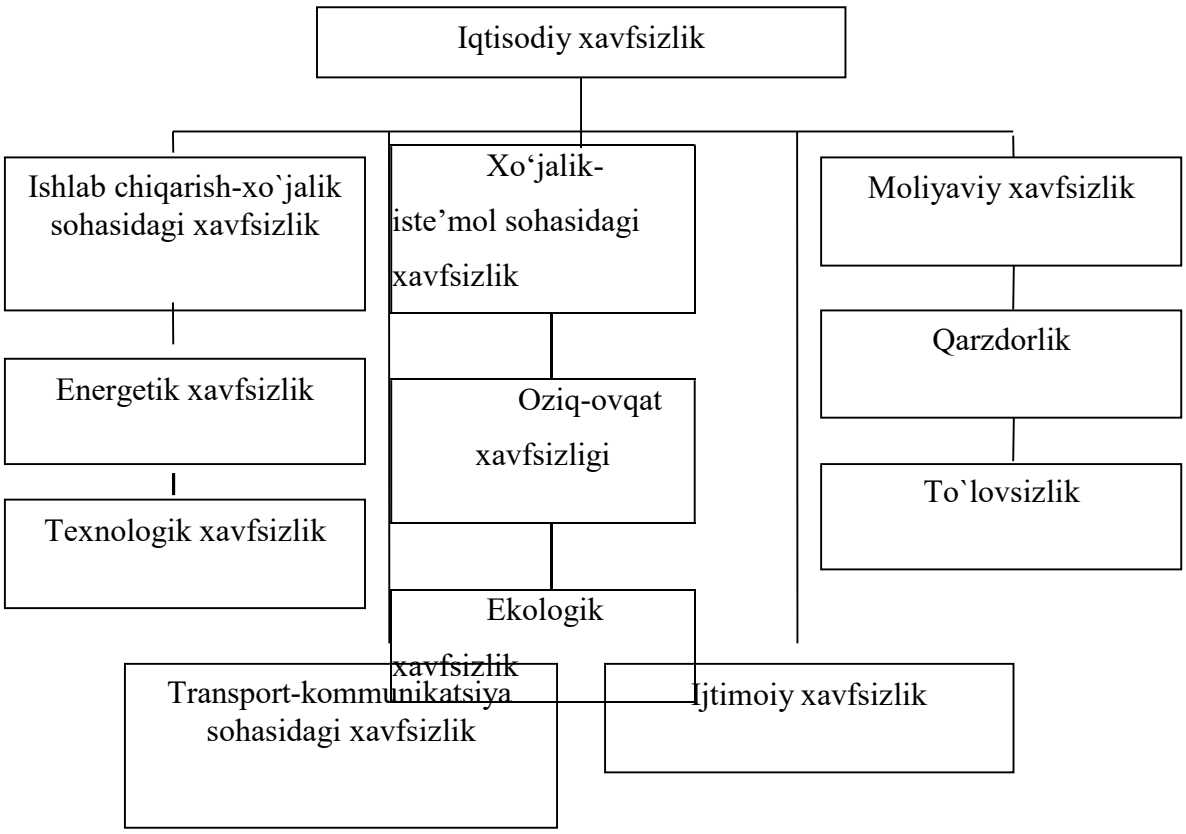
Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllarini uning sub’yektlari va ob’yektlari nuqtai nazaridan turkumlash mumkin. Iqtisodiyot sub’yektlari nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlik quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

- shaxsning iqtisodiy xavfsizligi;
- korxona (firma)ning iqtisodiy xavfsizligi;
- davlatning iqtisodiy xavfsizligi.

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi uning hayotiy manfaatlarining, ya’ni yashash va shaxsiy dahlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan Shu’gullanish, mulkdor bo‘lish, hayotiy iste’mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini saqlash, bilim olish va kasbga ega bo‘lish, qariganda va mehnat layoqatini yo‘qotganda ijtimoiy ta’minot olish huquqlarining himoyalanganligini ifodalaydi.

Korxona (firma)ning iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda ularni ishlab chiqarish, xizmat ko‘rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat hamda notijorat va jamoatchilik tashkilotlari mavqelarida faoliyat yuritishlari nuqtai nazaridan turkumlash maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Iqtisodiy adabiyotlarda xavfsizlik xo‘jalik faoliyati sohalarida yuzaga kelishi nuqtai nazaridan asosan uch yo‘nalish, ya’ni ishlab chiqarish-xo‘jalik, xo‘jalik-iste’mol va moliyaviy sohalar bo‘yicha turkumlanadi[1]. Bizning nazarimizda, ushbu uch yo‘nalish barcha mamlakatlar uchun umumiy bo‘lgani bilan, ayrimlari uchun qo‘shimcha yo‘nalishlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, O‘zbekiston uchun xalqaro bozorlarga chiqish jarayonida yangi transport yo‘llari, kommunikatsiyalari ham muhim hisoblanadi. Shuningdek, aholining turmush darajasi, daromadlar bo‘yicha tabaqalanishi bilan bog‘liq ijtimoiy xavfsizlikni ta’minlash ham katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra, bizning fikrimizcha, iqtisodiy xavfsizlikni ishlab chiqarish- xo‘jalik, xo‘jalik-iste’mol, moliyaviy, transport kommunikatsiyalari va ijtimoiy sohalar bo‘yicha turkumlash maqsadga muvofiqdir.

15.3-rasm. Xo‘jalik faoliyati sohalaridagi iqtisodiy xavfsizlik turlari

O‘zbekiston uchun texnologik xavfsizlikni ta’minlash g‘oyat muhimdir. Chunki respublikamizga sobiq totalitar tuzumidan mo‘rt, zaif, bir yoqlama rivojlangan, asosan, xom ashyo va oraliq mahsulotlar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan iqtisodiyot meros bo‘lib qolgan edi. Paxtaning 95 foizi qayta ishlanmasdan respublikadan tashqariga olib ketilar edi. Sobiq sho‘rolar davrining 50 yili mobaynida yengil sanoatning umumiy tarmoq ishlab chiqarish hajmidagi ulushi 54 foizdan 37 foizga, oziq-ovqat sanoati ulushi esa 30 foizdan 14 foizgacha tushib qoldi.

Bu esa mustaqillikni mustahkamlashda texnologik xavfsizlikni ta’minlashning o‘ta zarurligidan dalolat beradi. Buning uchun respublikamizda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va chuqur tarkibiy jihatdan o‘zgartirishlar amalga oshirilmoqda. Bularning natijasi o‘laroq sanoatda yuksak texnologiyaga asoslangan va istiqbolli tarmoqlarning, chunonchi, mashinasozlik, yoqil’gi- energetika, kimyo va

yengil sanoat kabilarning hissasi ortib bordi. Shuningdek, respublika uchun tamomila yangi bo‘lgan avtomobilsozlik sanoati vujudga keltirildi. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish yo‘li bilan samolyotsozlik, radioelektronika va elektronika sohalarini rivojlantirishga katta e’tibor berilmoqda. Bu esa ishlab chiqarishni jadal modernizatsiya qilish, zamonaviy quvvatlarni ishga tushirish, iste’mol bozorini sifatli va raqobatga bardoshli mahsulotlar bilan to‘ldirish asosida nafaqat texnologik, Shu bilan birga, oziq-ovqat xavfsizligini ham ta’minlash imkoniyatini beradi.

Oziq-ovqat xavfsizligi mamlakat aholisining asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bilan yetarli darajada ichki imkoniyatlardan foydalangan holda ta’minlanishini, importga bog‘liqlikni minimum darajasiga erishishni ifodalaydi.O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng oziq- ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun ikki yo‘nalishda chora-tadbirlar amalga oshirildi:

– qishloq aholisi tomorqa maydonlarini kengaytirish va yangilarini ajratib berish;

– qishloq xo‘jaligi ekinlari tarkibini qayta ko‘rib chiqish.

Davlatning oziq-ovqatga oid siyosati kartoshka, meva-sabzavot mahsulotlari bilan ham o‘z- o‘zini ta’minlashni ko‘zda tutadi. Aholiga yetarli darajada chorvachilik mahsulotlari va o‘simlik yog‘i yetkazib berish, qishloq xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash uchun zarur bo‘lgan bazani barpo etish, Shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari asosiy turlarining yetarli zaxirasini shakllantirish, ularning chakana baholari barqarorligini ta’minlashga erishish, chetdan keltirilayotgan mahsulotlar hajmlarini qisqartirib borish kabilar ham oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning muhim yo‘nalishlari hisoblanadi.

Ekologik xavfsizlik tabiiy muhitga turli noxush ta’sirlardan, tabiiy ofat va halokatlardan hamda insonlarning va xo‘jalik sub’yektlarining atrof-muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatishidan himoyalanganlikni ifodalaydi. Bu xususiyatlar iqtisodiy adabiyotlarda «ekologik imperativ» degan tushuncha bilan izohlanadi.[1] Mazkur tushuncha tabiiy muhit bilan insonning fiziologik va ijtimoiy xususiyatlari o‘rtasidagi nisbatni ifodalaydi.

Moliyaviy xavfsizlik mamlakat va uning hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligi va rivojlanishi uchun zaruriy moliyaviy sharoit va resurslarning yaratilganligi, moliyaviy tizimning yaxlitligini saqlash hamda ichki va tashqi iqtisodiy manfaatlar tahdidlariga muvaffaqiyatli qarshilik qilishni ifodalaydi. Bu xavfsizlik pul, byudjet, kredit, soliqqa tortish va valyuta tizimlarida vujudga keladigan tahdidlarning oldini olish, ulardan muhofazalanish kabilarni o‘z ichiga oladi.

Ijtimoiy tavsifdagi xavfsizlik aholining eng boy va eng quyi tabaqalari daromadlari o‘rtasidagi farq, kamba’gallik va qashshoqlik muammosi, turli yuqumli kasalliklar ko‘lamining kengayishini oldini olish zaruratida o‘z ifodasini topadi.

Mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta’minlashda, uning jahon iqtisodiy tizimiga integratsiyalashuvida ichki va tashqi transport yo‘l va aloqa kommunikatsiyalari tizimining yaratilishi oqibatida transport yo‘l va aloqa kommunikatsiyalari xavfsizligi ta’minlanadi[24].

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun uning indikatorlari monitoringini tashkil etish zarur.

Iqtisodiy xavfsizlikning umumiy ko‘rsatkichlari (indikatorlari) quyidagilardan iborat:

- turmush darajasi va sifati;
- inflyatsiya sur’ati;
- iqtisodiy o‘sish;
- byudjet defitsiti; davlat qarzi;
- jaxon iqtisodiyotiga kirib borganlik;
- «xufyona iqtisodiyot» faoliyati;
- mulk tarkibi;
- soliq tizimi;
- bozor infratuzilmalarining rivojlanishi.

Hududiy darajada umumiy ko‘rsatkichlardan tashqari yana quyidagi ko‘rsatkichlar iqtisodiyxavfsizlikni ifodalaydi:

[24] Экологическая безопасность хозяйственных систем. Учебник. -М.: Изд-во “РАГС”, 2011, – с.49.

– aholi daromadlari;
– chakana narxlar darajasi;
– uy-joy bilan ta’minlanganlik;
– qochoqlar, emigrantlar va boshqalar soni;
– hududning mamlakat YaIMdagi ulushi;
– hududning to‘lov balansi;
– eksport-import sal dosi.

Yuqordagi ko‘rsatkichlar miqdorining tahlikali quyi (porogovaya cherta) chegarasini ko‘rsatish va aniq belgilash lozim bo‘ladi. Ushbu tahlikali quyi chegara – iqtisodiy manfaatlar nuqtai nazaridanxo‘jalik faoliyati proportsiyalarining eng quyi maqbul nisbatlarini ifodalovchi miqdoriy indikatorlar bo‘lib, ularga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarish turli elementlarining iqtisodiy rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi va mamlakat iqtisodiy xavfsizligiga tahdid soladi.

Tahlikali quyi chegaraning miqdoriy o‘lchamlarini aniqlash uchun quyidagilarga asoslanish lozim bo‘ladi:

– milliy iqtisodiyot holati va undagi mutanosibliklar hamda takror ishlab chiqarish elementlari va omillari holatining birlamchi, muhim xususiyatlarini tavsiflash;

– iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarni to‘liq va keng qamrovdi ifodalash;

– iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarga xavf soluvchi tahdidlarni to‘liq va har tomonlama hisobga olish[25];

– iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasini ifodalovchi indikatorlardan hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiyoti holatini aniq baholashda va boshqa mamlakatlar bilan qiyoslashdafoydalanish imkoniyatining mavjudligi.

Ushbu indikatorlarning mamlakat hisob, statistika va prognozlashtirish tizimi bilan muvofiq kelishi, maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasi indikatorlari milliy iqtisodiyot sohalari va ularning har qaysisidagi milliy manfaatlar nuqtai nazaridan turkumlanadi.

[25] Спанов М. Экономическая безопасность: сущность, критерии, формы // Транзитная экономика, 2019. – с.3.

Adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik quyi tahlikali chegarasi indikatorlari o‘z ichiga 50ta ko‘rsatkichni olgan holda quyidagicha turkumlangan:

– iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga qodirligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar. Ushbu guruhga yalpi ichki mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarish va uning tarkibi, mashinasozlik mahsulotlari hajmida yangi turdagi mahsulotlar ulushi, mudofaa va fan uchun xarajatlar ulushi, investitsiyalar, foydali qazilma boyliklarining zaxiralari bo‘yicha quyi tahlikali chegarani ifodalovchi indikatorlar kiradi;

– moliyaviy tizim barqarorligi ko‘rsatkichlariga davlat byudjeti kamomadi, davlat qarzi, pul muomalasi, o‘zaro hisob-kitob va soliq intizomini ifodalovchi ko‘rsatkichlar kiradi;

– ijtimoiy soha ko‘rsatkichlari aholi daromadlari darajasi va uning mulkiy jihatdan tabaqalanishi, ishsizlik va ijtimoiy soha xarajatlari bo‘yicha quyi tahlikali chegaralarni o‘z ichiga oladi;

– tashqi savdo va iqtisodiy faoliyat ko‘rsatkichlari guruhiga mamlakat ichki iste’molida importning ulushi va milliy ishlab chiqarish hajmida eksportning ulushi bo‘yicha quyi tahlikali chegaralarni ifodalovchi indikatorlar kiradi.

Iqtisodiy adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari sifatida S.Yu.Glaz yev tmonidan tayyorlangan turkumlanishdan ko‘proq foydalanilmoqda. Ushbu iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari turkumiga quyidagilar kiradi:[26]

– yalpi ichki mahsulotning umumiy va aholi jon boshiga tog‘ri keluvchi hajmi;

– sanoat mahsulotlari umumiy hajmida ishlab beruvchi sanoat mahsulotlari ulushi;

– sanoat ishlab chiqarishda mashinasozlikning ulushi;

– investitsiyalar hajmining YaIMga foiz hisobidagi nisbati;

– ilmiy tadqiqotlar uchun xarajatlarning YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– yangi turdagi mahsulotlarning yalpi ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmidagi ulushi;

[26] Глазьев С.Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. – М.: Изд. “Вла-Дор”, 2007. с.107-110;

– yashash minimumi darajasidan past daromad oluvchi kishilar ulushi;

– aholining tu’gilgan chog‘idan kutilayotgan o‘rtacha umr uzoqligi (yosh);

– aholining eng yuqori daromad oluvchi 10% guruhining eng kam daromad oluvchi 10 % guruhi daromadlari o‘rtasidagi farq kattaligi;

– qayd etilgan jinoyatlar, har 100000 kishi hisobiga;

– Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) metodologiyasi bo‘yicha ishsizlik darajasi (foiz hisobida);

– yillik inflyatsiya darajasi (foiz hisobida);

– ichki qarzlar hajmining YaIMga nisbati, foiz hisobida, qiyosiy davrda;

– ichki qarzlarni qoplash va ularga xizmat ko‘rsatish uchun joriy ehtiyojning byudjetga soliq tuShumlari hajmidagi ulushi (foiz hisobida);

– tashqi qarzning YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– tashqi qarzning YaIM kamomadini qoplashdagi ulushi;

– xorijiy valyutalar miqdorining milliy valyuta massasiga nisbati (foiz hisobida);

– naqd xorijiy valyuta miqdorining naqd milliy valyuta hajmiga nisbati (foiz hisobida);

– (M2 pul massasi)ning YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– ichki iste’molda importning hissasi, Shu jumladan, ichki oziq-ovqat mahsulotlari iste’moli hajmida import oziq-ovqat mahsulotlari ulushi (foiz hisobida);

– aholi yashash darajalari bo‘yicha mamlakat hududlari o‘rtasidagi farqlar.

Har bir mamlakatda rasmiy tarzda belgilangan quyi tahlikali chegara indikatorlari milliy va jahon iqtisodiyotidagi sharoitlarning o‘zgarishi natijalari bilan taqqoslanadi.

Shuni ta’kidlash joizki, iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarini turli nuqtai nazardan turkumlash mumkin. Masalan, A.Illarionovning fikricha, iqtisodiy rivojlanishning ta’minlanishi nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari quyidagicha turkumlangan:

– davlat sektorining (korxonalarining) YaIM ishlab chiqarishdagi ulushi (foiz hisobida);

– davlat iste’molining YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– davlat xarajatlarining YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– davlat byudjetining YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– davlat qarzlari o‘sishining YaIMga nisbati (foiz hisobida);

– pul massasining o‘sish sur’ati (foiz hisobida);

– inflyatsiya sur’atlari (foiz hisobida);

– valyuta kursining pasayish sur’atlari (foiz hisobida);

– tashqi savdoga soliqlarning tashqi savdo aylanmasiga nisbati (foiz hisobida)[27].

Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarini milliy iqtisodiyot sub’yektlarining hayotiy muhim manfaatlarini ta’minlash nuqtai nazaridan ham turkumlash mumkin. Masalan, A.Proxojev vaM.Kornilovlar shaxsning, ya’ni alohida individ, fuqaroning hayotiy muhim manfaatini ro‘yobga chiqarishi nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlikni ifodalovchi quyidagi ko‘rsatkichlarni turkumlagan:

– jon boshiga oylik daromad miqdorining rasmiy ravishda belgilangan yashash minimumi miqdoriga nisbati;

– aholi oziq-ovqat xarajatlarining yillik jon boshiga daromadlar hajmidagi ulushi;

– aholi jon boshiga kundalik iste’mol qilinayotgan kaloriyalar miqdori;

– aholi jon boshiga o‘rtacha yillik daromadida uy-joy va kommunal to‘lovlarga qilingan xarajatlar ulushi;

– aholi jon boshiga o‘rtacha yillik daromadidagi jam’garmalarning ulushi va boshqalar[1]. Shuni aytib o‘tish joizki, ushbu iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarining o‘rtacha jahon va MDH mamlakatlarining aynan Shunday ko‘rsatkichlariga, Shuningdek, rasmiy belgilangan quyi tahlikali chegara indikatorlariga taqqoslash orqali milliy iqtisodiyotning real holatini aniqlash mumkin bo‘ladi. Buning natijasida hukumat mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatning maqsadlari va ularni amalga oshirish yo‘nalishlarini belgilaydi.

[27] Илларионов А. Критерии экономической безопасности. // Вопросы экономики. 1999. №10.

15.3-§. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash maqsadi va vazifalari

Xavfsizlikni, shu jumladan, iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalambor, uning siyosiy-tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda kontsepsiya ishlab chiqiladi. Uni ishlab chiqish esa iqtisodiyot holatini ob’yektiv baholashga hamda uning rivojlanish tamoyili va tendentsiyalarini prognoz qilishga asoslanadi. Buning uchun iqtisodiy xavfsizlikni belgilovchi vaziyat va xolatlardagi sabab-oqibatlari aniqlanadi. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni saqlash va mustahkamlashga mas’ul, javobgar davlat organlari, tashkilot va muassasalar belgilanadi.

Kontsepsiyani ishlab chiqishda iqtisodiy xavfsizlik va tahdidlarning haqiqiy holatini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy xavfsizlik kontsepsiyasida iqtisodiyotda ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi va dinamikasi, iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradorligi, iqtisodiyotning ochiqligi, intellektual salohiyatning holati, innovatsion darajasi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatish darajasi, mamlakatning ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanishi tendentsiyalarining istiqbolli prognozlari va ularning asosiy ustuvorliklari o‘z ifodasini topishi lozim.

Iqtisodiy xavfsizlik kontsepsiyasi o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

– xavfsizlikni ta’minlash maqsadi va vazifalari;

– ularni amalga oshirish yo‘llari va usullari;

– oliy hokimiyat va mahalliy hokimiyat organlari, iqtisodiyot tarmoqlari boshqaruv tizimlari, huquq-tartibot, milliy xavfsizlik organlarining umumdavlat, xududiy darajadagi iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha vazifalari;

– mavjud va potentsial xavfsizlikka tahdidlarni tahlil qilish;

– davlatning xavfsizlikni ta’minlashdagi imkoniyatlari, iqtisodiy

resurslardan, vosita va kuchlardan ratsional foydalanishi nazarda tutiladi;

– iqtisodiy tahdidlarni bartaraf etish, ularning oldini olish va salbiy ta’sirini yumshatish yo‘llari, vosita va usullari.

Xavfsizlik kontsepsiyasi asosida uni ta’minlashning davlat strategiyasi ishlab chiqiladi. Ushbu strategiya tahdidlarning mohiyatini, ob’yektlarini indikatori va ularning oldini olish yoki bartaraf etish mexanizmlarini belgilab beradi:

Iqtisodiy adabiyotlarda davlat iqtisodiy strategiyasining uch jihati va tarkibiy qismlari ajratibko‘rsatilgan.

1. Iqtisodiy xavfsizlik va mamlakat hayot faoliyati muhim sohalarining himoyalanganligini ta’minlaydigan milliy, davlat manfaatlarini aniqlash.

2. Shaxs, jamiyat va davlatning muhim hayotiy manfaatlariga ziyon keltiradigan iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlar va xavf-xatarlarni tavsiflash. Bunda qisqa, o‘rta va uzoq muddatli davrlarda davlat va ijtimoiy-iqtisodiy tizim barqarorligiga zarar yetkazuvchi, salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar va sharoitlar aniqlanadi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikning turli tahdidlar, xavf-xatarlardan barqaror himoyalanishini ta’minlashga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish, institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish bo‘yicha takliflar va tavsiyalar ishlab chiqish.[28] Ushbu strategiyada iqtisodiy xavfsizlik talablariga javob beradigan iqtisodiyotning mezon va parametrlari ham aniqlanadi. Iqtisodiy manfaatlarga va xavfsizlikka tahdidlarning oldini olish va ularni bartaraf etish hamda yumshatishning ustuvor maqsadlariga quyidagilar kiradi:

– aholining barcha ijtimoiy guruhlari va tabaqalari turmush darajasini oshirish orqali jamiyat barcha a’zolarining birdamligiga erishish;

– milliy iqtisodiyotga xususiy investitsiyalarni kiritishni ra’gbatlantirish, investitsion jarayonlarni faollashtirish;

– qat’iy soliq, pul-kredit siyosatini yuritish, milliy valyuta qadrini oshirish va mustahkamlash;

[28] Прохожев А, Корнилов М. О проблеме критериев и оценок экономической безопасности // Общество и экономика, № 4-5, 2003. -с. 233.

– tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va samarali bojxona nazorat tizimini shakllantirish;

– mamlakat fani va intellektual salohiyati rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash;

– mamlakat hududlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ular o‘rtasidagi o‘zaro hamkorlik aloqalarini kuchaytirish orqali ichki iqtisodiy makonni mustahkamlash;

– xo‘jalik sub’yektlarining xalqaro bozorlarga chiqishdagi mustaqilligi va erkinligini ta’minlash.

Shuni aytib o‘tish joizki, iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda iqtisodiy vosita va chora - tadbirlar bilan bir qatorda korruptsiya, tashkiliy jinoyatchilikka, xufyona iqtisodiyotga qarshi siyosiy, huquqiy, iqtisodiy, tashkiliy tavsifdagi chora-tadbirlar, vositalardan ham foydalaniladi. Bunda iqtisodiy boshqaruv organlari huquq-tartibot, milliy xavfsizlik xizmati, chegara, bojxona organlari bilan birgalikda faoliyat yuritadilar.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun asosiy shart-sharoitlar quyidagilarda o‘z ifodasini topadi:

– aholining tsivilizatsion ehtiyojlari me’yorida yashash imkoniyatining yaratilishi. Bu kishilar uchun tanlash erkinligi hamda uzoq muddat mehnat qobiliyatini saqlagan holda faoliyat yuritish huquqi va majburiyatini ifodalaydi. Buning uchun bozorning o‘z-o‘zini tartiblash va iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblash mehanizmlari uy’gunligini ta’minlashga xizmat qiluvchi resurs, energetik, transport, ishlab chiqarish va bozor infrastrukturalari shakllantiriladi;

– xotirjam yashash imkoniyatlarining yaratilishi. Buning uchun favqulodda noxush vaziyatlar vujudga kelishining oldini olish hamda ishonchli axborotga ega bo‘lish uchun iqtisodiy sharoitlar vujudga keltirilishi lozim bo‘ladi. Bundan ko‘zlangan maqsad, birinchidan, iqtisodiy va texnogen xavf-xatarga qarshi turish, ikkinchidan, iqtisodiy jinoyatchilik va terrorizmning kuchayishiga qarshi turli imkoniyatlarni yaratish hisoblanadi;

– mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligiga xavf soluvchi omillarning oldini olish. Bu omillar mamlakat hududlari rivojlanishi va aholi turmush

darajasidagi farqlarning kattalashib ketishi tufayli vujudga keladi. Mamlakatning hududiy va iqtisodiy yaxlitligini ta’minlash uchun, birinchidan, yagona iqtisodiy makonni tashkil etish maqsadida pul va bank tizimini mustahkamlash, moliyaviy va savdo infratuzilmasini rivojlantirish; ikkinchidan, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini bir-birlariga yaqinlashtirishga qaratilgan oqilona hududiy siyosatni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Ushbu shart-sharoitlarni yaratish asosida iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash mexanizmining asosiy elementlari huquqiy baza, boshqarishning iqtisodiy uslublari hamda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish hisoblanadi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning huquqiy bazasini O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va boshqa qonunlar tashkil etadi. Endilikda esa “Xavfsizlik tog‘risida”gi Qonunniqabul qilish lozim bo‘ladi.

Davlat iqtisodiyotini tartibga solishning quyidagi yo‘nalishlarida ham faoliyat yuritiladi:

– iqtisodiyotdagi jarayonlarni ob’yektiv, keng qamrovli monitoringi, Shu jumladan, shaxs, davlat va jamiyatning muhim hayotiy manfaatlariga ichki hamda tashqi tahdidlarni aniqlash va prognozlashtirish uchun axborotlar bazasini yaratish;

– iqtisodiy manfaatlarga tahdidlarning oldini olish va salbiy oqibatlarini yengish hamda barham berish bo‘yicha jarima va uzoq muddatli chora-tadbirlar kompleksini ishlab chiqish. Bunda davlatning iqtisodiy xavfsizlik strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha faoliyatini muvofiqlashtirish va nazorat qilish chora-tadbirlarining natijalari baholanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha faoliyati quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

– mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy tizimi hamda davlatning barqarorligiga xavf tu’gdiruvchi omillarni aniqlash va monitoring qilish;

– ushbu omillarning zararli, salbiy ta’siriga barham berish yoki yumshatishga qaratilgan iqtisodiy siyosatni shakllantirish va institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish.

15.4-§. O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari

Bozor munosabatlariga o‘tishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar sharoitida davlat xo‘jalik sub’yektlari faoliyatining iqtisodiy xavfsizligini ta’minlashi va fuqarolarga ziyon keltirishiga yo‘l qo‘ymasligi kerak. Ushbu maqsadlarda davlat, eng avvalo, tadbirkorlik muhitini yaxshilash, kichik va o‘rta biznesning mamlakat iqtisodiyotidagi ulushini ko‘paytirish, iqtisodiyotni monopoliyadan chiqarish va raqobatbardoshligini rivojlantirish, fond bozori, yer va ko‘chmas mulk bozorlarini shakllantirish bo‘yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishi kerak. Bundan tashqari, hokimiyatning barcha bog‘inlarida qonun loyihalarining sifati va asoslanganlik darajasini oshirish hamda qonunga barchani, hatto davlat hokimiyati organlarining ham qat’iy rioya etishlari bo‘yicha tadbirlar amalga oshirilishi zarur bo‘ladi.

Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun davlat quyidagilarni ko‘zda tutishi lozim:

– ijtimoiy institutlar strategiyasini bir-biriga yaqinlashtirish, ularning faoliyatini koordinatsiyalashtirishga imkon beradigan institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish;

– xo‘jalik jarayonlarining barcha ishtirokchilari uchun lobbizmni qonuniy cheklash, qonunchilikni maksimal unifikatsiyalash (ya’ni imtiyozlari va turli preferentslarni qisqartirish va yo‘qotish) uchun iqtisodiy va ijtimoiy xatti-harakatlarning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish va qabul qilish;

– iqtisodiyot sub’yektlari va davlat boshqaruv organlari tomonidan qonunlarga, faoliyat tartib;

– qoidalariga rioya qilinishini nazorat qilish;

– iqtisodiy munosabatlar sohasida vujudga keladigan munozara va ziddiyatlarni hal qilishmexanizmini yaratish;

– kadrlarni korxonalar xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish va investitsiya loyihalarini baholashning zamonaviy usullariga o‘qitishni tashkil qilish;

– jamiyatda iqtisodiy barqarorlikni oshirish va ijtimoiy keskinlikning o‘sishiga yo‘lqo‘ymaslik;

– mamlakat iqtisodiy manfaatlarini hisobga olgan holda yaqin va uzoq xorijiy mamlakatlar bilan iqtisodiy, siyosiy munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish.

Shunga muvofiq ravishda sobiq totalitar tizimdan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlar yaqin istiqbolda quyidagi vazifalarni amalga oshirishlari lozim bo‘ladi:

1) samarali va raqobatbardosh ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash va istiqboli yo‘q,eskirgan ishlab chiqarishni to‘xtatib qo‘yish;

2) tarkibiy o‘zgartirishlarni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan iqtisodiyot infratuzilmalarini rivojlantirish;

3) iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishni ta’minlash;

4) mavjud ilmiy texnika salohiyatining eng qimmatli elementlarini saqlash;

5) iqtisodiyot tarkibining deformatsiyalaShuviga barham berishda chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarish tarkibini to‘lovga qodir talab bilan uy’gunlashtirish;

6) korxonalarning bozor sharoitlariga moslaShuvini tezlashtirish;

7) eksport salohiyatini diversifikatsiyalash;

8) ekologik xavfsizlikni oshirishni ta’minlash.

Ushbu vazifalarni bajarish milliy iqtisodiyotning ko‘pchilik tarmoqlarining raqobatga bardoshli emasligini bartaraf etishga imkon yaratadi. Bundan kelib chiqqan holda, tarkibiy siyosat mikro va makro iqtisodiyot darajalarida uch asosiy yo‘nalishda amalga oshirilishi kerak, degan xulosa chiqarish mumkin. Buning uchun davlat hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash uchun ma’lum tarmoq va sohalarni selektiv qo‘llab-quvvatlashi darkor bo‘ladi.

Makroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalar hal qilinishi zarur:

– jami talabni oshirish;

– jam’garish normasini o‘stirish va uni investitsiyaga aylanishini ta’minlash;

– rivojlanishdan to‘xtab qolgan sektorlardagi barcha turdagi resurslarning rivojlanayotgan sektorlarga oqib o‘tishini ra’gbatlantirish;

– yalpi investitsiyalarni ko‘paytirish;

– eksportni ra’gbatlantirish;

– umum qabul qilingan tartib-qoidalar doirasida milliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida importni tartibga solish.

Mikroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida quyidagi vazifalarni bajarish zarur bo‘ladi:

– iqtisodiy nuqtai nazardan samarali korxona va ishlab chiqarishlarning rivojlanishini ra’gbatlantirish va qo‘llab-quvvatlash;

– samarasiz ishlab chiqarishlar va korxonalarni tugatish yoki reorganizatsiya, ya’ni qayta tashkil etish;

– yangi monopolistik tuzilmalarning paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik;

– tarmoqlararo kapital oquvchanligini ta’minlash maqsadida fond bozorining rivojlanishini tartibga solish va ra’gbatlantirish;

– narx o‘sishini to‘xtatish chora-tadbirlarini ko‘rish;

– iqtisodiy sub’yektlar xatti-harakatining bozorga xos normalarini joriy qilishni ra’gbatlantirish.

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uzoq muddatli strategik vazifa hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash davlat strategiyasi, ya’ni doktrinasini ishlab chiqish va qabul qilish zarur bo‘ladi. Ushbu davlat strategiyasi oliy milliy davlat manfaatlariga javob bera olishi kerak.

Iqtisodiy xavfsizlik davlat strategiyasida erishiladigan pirovard maqsad va uni amalga oshirish bosqichlari o‘z ifodasini topishi lozim. Shu davrda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning kafolati bo‘lgan davlatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

– xavfsizlikni ta’minlash bo‘yicha xo‘jalik va siyosiy xarakterdagi qarorlarni qabul qilish;

– ijtimoiy jarayonlarni boshqarish mexanizmiga tahdidlarning paydo bo‘lganligi tog‘risida signal beruvchi indikatorlarni kiritish;

– iqtisodiy tahdidlarni yumshatish, bartaraf etish, neytrallashga qaratilgan samarali chora- tadbirlarni ishlab chiqishni amalga oshirish.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash kontsepsiyasi doimo uzoq muddatli milliy davlat manfaatlariga asoslanadi. Boshqacha aytganda mazkur kontsepsiya mamlakatning kelajagi tog‘risidagi tasavvurga, isloh delga, Shuningdek, barqaror, mustahkam rivojlanish strategiyasiga bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa

Mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uzoq muddatli strategik vazifa hisoblanadi. Bu vazifani amalga oshirish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash davlat strategiyasi, ya’ni doktrinasini ishlab chiqish va qabul qilish zarur bo‘ladi. Ushbu vazifalarni bajarish milliy iqtisodiyotning ko‘pchilik tarmoqlarining raqobatga bardoshli emasligini bartaraf etishga imkon yaratadi. Bundan kelib chiqqan holda, tarkibiy siyosat mikro va makro iqtisodiyot darajalarida uch asosiy yo‘nalishda amalga oshirilishi kerak, degan xulosa chiqarish mumkin. Buning uchun davlat hokimiyat organlari mamlakat iqtisodiyxavfsizligini ta’minlash uchun ma’lum tarmoq va sohalarni selektiv qo‘llab-quvvatlashi darkor bo‘ladi. Ijtimoiy institutlar strategiyasini bir-biriga yaqinlashtirish, ularning faoliyatini koordinatsiyalashtirishga imkon beradigan institutsional o‘zgarishlarni amalga oshirish, xo‘jalik jarayonlarining barcha ishtirokchilari uchun lobbizmni qonuniy cheklash, qonunchilikni maksimal unifikatsiyalash (ya’ni imtiyozlari va turli preferentslarni qisqartirish va yo‘qotish) uchun iqtisodiy va ijtimoiy xatti-harakatlarning umumiy tamoyillarini ishlab chiqish va qabul qilish.

Takrorlash uchun savollar

1. *“Iqtisodiy xavfsizlik” tushunchasining mazmuni va mohiyati*
2. *Davlatning iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda nimalarni o‘z ichiga oladi?*
3. *Kompensatsion salohiyat o‘z ichiga nimalarni o‘z ichiga oladi*

4. Xo‘jalik faoliyati sohalaridagi iqtisodiy xavfsizlik turlari

5. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) metodologiyasi bo‘yicha ishsizlik darajasi qanday o‘lchanadi?

6. Iqtisodiy xavfsizlik kontsepsiyasi

7. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun asosiy shart-sharoitlar

8. Davlat iqtisodiyotini tartibga solish yo‘nalishlari

9. Kadrlarni korxonalar xo‘jalik faoliyatini tahlil qilish qanday amalga oshiriladi?

10. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash uchun davlat nimalarni ko‘zda tutishi lozim?

11. Makroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida qanaqa vazifalar mavjud?

12. Mikroiqtisodiyot darajasida tarkibiy siyosatni amalga oshirish jarayonida qanaqa vazifalarni bajarish zarur bo‘ladi?

13. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning kafolati bo‘lgan davlatning asosiy vazifalari nimalardan iborat?

XVI-BOB. JAMIYATNING IJTIMOIY SOHASI VA UNING DAVLAT TOMONIDAN INSTITUTSIONAL TARTIBGA SOLINISHI

Reja:

16.1-§. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli

16.2-§. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati

16.3-§. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari

16.4-§. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta'minlash

16.5-§. Daromadlar siyosati va aholi turmushdarajasining o'sishi

16.6-§. Kam ta'minlangan aholini ijtimoiy himoyalash

Tayanch iboralar: *Ijtimoiy soha, ijtimoiy-madaniy maqsadlarga davlat xarajatlari, aholini ijtimoiy himoyasiga xarajatlar, hayot kechirish minimumi, eng kam ish haqi, yuqori narx, eng kam pensiya, sog'liqni saqlashga xarajatlar, qashshoqliq.*

16.1-§. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli

Ijtimoiy soha – bu aholini turmush darajasi, hayot tarzi va ularning farovonligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan tarmoqlar, korxonalar majmuidir. U o'zida xizmatlar sohasining barcha tarmoqlarini (ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, ijtimoiy ta'minot, uy-joy kommunal xizmatlari, yo'lovchi tashish transportlari, aloqa) mujassamlashtiradi.

Ushbu soha tarmoqlari va korxonalarining bir qismi bevosita mustaqil xo'jalik yurituvchi korxona va tashkilotlarga ta'lluqli bo'lsa, qolgan qismi davlatga tegishli korxona va tashkilotlar hisoblanadi. Unga mos tarzda, ularning tarkibi va rivojlanishi xo'jalik organlari resurslari, davlat byudjeti rusurslari va davlat byudjetdan tashqari fondlari hisobidan moliyalashtiriladi. Ijtimoiy sohaning davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlardan moliyalashtiriladigan qismiga davlat bevosita tartibga solish

ta’sirini ko‘rsatadi, qolgan qismiga esa bilvosita qonun chiqarish, qarorlar qabul qilish yo‘li bilan ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi, uning holati avvalam bor moddiy ishlab chiqarishning rivojlanganligi bilan bog‘liqdir. Biroq teskari munosabat ham mavjud, ya’ni o‘z navbatida u ishlab chiqarishni rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog‘liqdir.

Hozirgi kunda jamiyatning rivojlanishida ijtimoiy sohaning roli oshib bormoqda. Ijtimoiy sohaning ustun darajada rivojlanib borishi ijtimoiy sohada band bo‘lganlar ulushining oshib borishi bunga misol bo‘la oladi.

Jamiyat rivojlanishida inson omilining roli muhim bo‘lib, u doim oshib boradi. Iqtisodiy o‘sishda ilmni va sog‘liqni ta’sirini o‘sib borishi haqida jahon bankining 1998-1999 yillar uchun «Rivojlanishda ilmning xissasi»(«Znanie na slujbe razvitiya») nomli hisobotida to‘xtalib o‘tiladi. Xodimlarning ma’lumoti, malakasining oshishi YaIM da ushbu omillar hisobiga o‘sish ulushida namoyn bo‘ladi. Masalan, Amerika iqtisodchisi ye.Denisov taxminiga ko‘ra 1929-1982 yillarda milliy daromad o‘sishining 14% ma’lumot, malakani oshirish hisobiga 21% mehnat ugumdorligining o‘sishi hisobiga erishilgan[29].

Ishchilar malakasining o‘sishi – mehnat unumdorligini oshirishning muhim manbaidir, biroq ishlab chiqaruvchi sog‘li’gini mustaxkamlash esa xodimlarning kasalliklari tufayli unumdorlikning pasayishiga va kasallik davri uchun nafaqalar to‘lash bo‘yicha xarajatlarning qisqarishi olib keladi.

Bu Rossiya Fanlar Akademiyasi Iqtisodiyot institutiga hulosa chiqarishga asos bo‘ldi, ya’ni «mamlakatning rivojlanganlik darajasi ijtimoiy sohaga qilingan xarajatlar bilan tog‘ridan- tog‘ri bog‘liqlikda».

G‘arbning rivojlangan mamlakatlarida davlat byudjeti xarajatlari YaIM ga nisbatan 33- 50% tashkil etadi. Masalan, bu ko‘rsatkich 2001 yilda: AQSh – 31,9% ni, Bubk Britaniyada – 39,7% ni, Germaniyada – 46,5% ni, Italiyada – 47,2% ni,

[29] www.stat.uz ma’lumotlari asosida shakllantirilgan

Frantsiyada – 52,1% ni, Shvetsiyada – 59,7% ni, yeX mamlakatlarida – 46,1% ni tashkil etdi[30].

Bundan byudjet xarajatlarining salkam yarmi va undan oshi'gi davlat tomonidan ijtimoiy- madaniy maqsadlarda foydalaniladi.

Rivojlangan davlatning asosiy byudjet xarajatlarini ijtimoiy-madaniy xarajatlar tashkil etadi. Davlat byudjetining ijtimoiy-madaniy xarajatlarini asosini ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy to'lovlar, ya'ni pensiya, nafaqalar to'lovlari tashkil etadi. Masalan, 1999 yilda 1990 yilga nisbatan aholini katta yoshdagilariga ta'lim berishning o'rtacha yili quyidagicha oshdi: Italiyada 5,5 yildan 13,5 yilgacha, Yaponiyada 9,9 yildan 17 yilgacha, AQSh da 11,3 yildan 19,6 yilgacha.

Shu tarzda XX asrning ikkinchi yarmida umumiy tendentsiyaning rivojlanishi, ya'ni ijtimoiy sohaning rivojlanishida, inson omiliga qo'yilmalarning o'sishida va bular orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda davlatning roli oshib bordi.

Bu sohadagi murakkab va asosiy muammolardan biri – bu vazifalarni chegaralash, ya'ni ko'proq maqsadga muvofiq bo'ladigan qaysi vazifalarni davlatdaga berish va qaysilarini mustaqil xo'jalik yurituvchi sub'yektlarda qoldirish.

Davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy himoya xarajatlari asosiy rolni egallaydi. MDH va G'arb mamlakatlarida ushbu xarajatlarni taqqoslashda g'arb statistikasida Shu guruh xarajatlariga ijtimoiy transfertlardan tashqari sog'liqni saqlash xarajatlari ham qo'shilishini hisobga olish zarur.

Bu holatda nodavlat mulkchilik shaklidagi xo'jalik organlari resurslari hisobiga ijtimoiy himoya xarajatlarining katta qismini moliyalashtirish ko'rinishlariga ega bo'lish lozim.

16.2-§. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati Shu sohadagi bozor va bozor mexanizmi qondira olmaydigan Shunday ijtimoiy ehtiyojlar mavjudligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, bozor

[30] Мировая экономика и международные отношения, 2022. №11 стр 12.

pensiya yoshidagi kishilarning ijtimoiy himoyasiga, ishsizlarga, mehnat nogironlariga, tu'gilgandan nogironlarga, ko'p bolali oilalarga yordam berish kabi jamiyat xarajatlariga befarq. Bozor hattoki aholi daromadlari darajasini keskin tabaqalaShuvining o'sishiga sabab bo'ladi va mavjud tarixiy madaniy qadriyatlarga bozor befarqlik bilan qaraydi.

Bozor ijtimoiy barqarorlikni ta'minlamaydi. Davlat ijtimoiy sohadagi ishchilar va predmetlar o'rtasidagi, mehnat va kapital o'rtasidagi muammolarni xal etuvchisi sifatida chiqadi.

Bularning hammasi, ijtimoiy soha va uning normal rivojlanishi uchun tartibga solishning bozor mexanizmi bilan davlat mexanizmlarini uy'gunlashtirish zarur ekanligini keltirib chiqaradi. Faqatgina tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlarini optimal uy'gunlashtirish orqaligina samarali natijalarga erishish mumkin. Ijtimoiy sohaning Shunday elementlari mavjudki unda faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni samarali boshqarish mumkin. Davlat millatning sog'li'gi uchun, malakali kadrlarni tayyorlash uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Aholini ijtimoiy huquqlarini himoya qilish, mulkchilik huquqlarini himoya qilish ham davlatning zimmasidadir. Faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bog'liq xarajatlarni samarali usullar bilan tartibga solishi mumkin. Va faqat uning yordami bilangina ijtimoiy yo'naltirilgan bozor tizimini yaratish va aholi daromadlari o'rtasidagi yuqori tabaqalanishlarni qisqartirish mumkin.

O'zbekistonda ijtimoiy madaniy maqsadlarga(aholini ijtimoiy himoyalari bilan birgalikda) umumiy birlashtirilgan byudjet xajmining YaIM ga nisbatida byudjet xarajatlari ko'rsatkichlarining mutanosibligi ijtimoiy sohani tartibga solish va rivojlanishida davlatning roli haqidagi tushunchalarni boyitadi.

O'zbekiston Respublikasining birlashgan (konsolidirovannogo) byudjet resurslarining yarmidan ko'prog'i ijtimoiy madaniy maqsadlarga yo'naltiriladi. Shu sababli, jon boshiga qilinadigan bu xarajatlarning katta qismi byudjetdan tashqari pensiya fondi va bandlik fondlari hisobiga tog'ri keladi. Ijtimoiy-madaniy xarajatlarning va YaIM mutanosibligining qisqarishi pulli ijtimoiy-madaniy

xizmatlarni jon boshiga o‘sishiga, ya’ni ushbu maqsadda xo‘jalik organlari qilayotgan xarajatning o‘sishi bilan bog‘liq.

16.3-§. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning usullari va shakllari ko‘pgina omillarga bog‘liq. Ulardan: iqtisodiy rivojlanish darajasi, ushbu sohada davlat va nodavlat sektorlarining mutanosibligi, davlatning iqtisodiy siyosati va boshqalar.

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning asosiy shakllari bo‘lib: qonunchilik aktlari, byudjet-kredit va soliq shakllari, ijtimoiy sohaning bir qismini, ya’ni davlatga tegishli bo‘lgan korxona va tashkilotlarni tog‘ridan-tog‘ri boshqarish.

Masalan, MDH mamlakatlarida va Shu qatori O‘zbekistonda ham ijtimoiy sohani tartibga solishning quyidagi shakllari qo‘llaniladi:

– mulkchilik shaklidan qat’iy nazar ishchilar uchun eng kam ish haqi darajasi, pensiya, ish kunining davomiyligi, mehnat tatilining davomiyligi qonunda belgilash yo‘li bilan tartibga solish;

– byudjet xodimlari uchun va davlat tashkilotlaridagi ishchilar uchun mehnatga haq to‘lash tizimi tariflarini o‘rnatish;

– pensiya, nafaqalar, stipendiyalar darajasini o‘rnatish, urush va mehnat fronti qatnashchilari uchun imtiyozlar tizimini o‘rnatish;

– ishchilar uchun progressiv soliq stavkalarini o‘rnatish;

– ijtimoiy soha tarmoqlari o‘rtasida davlat byudjeti xarajatlari eng optimal proportsiyasinio‘rnatish;

– ko‘proq ijtimoiy-zaruriy maxsulot va xizmatlarning yuqori narxlarini o‘rnatish orqali aholi daromadlarini tartibga solish, inflyatsiya jarayonida esa pesionerlar, davlat ijtimoiy soha ishtirokchilari ishchilarining daromadlarini indeksatsiyalash.

Eng kam ish haqining miqdori iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab belgilanadi. Masalan, G‘arbning rivojlangan mamlakatlarida eng kam ish haqi ancha yuqori ekanligini bilamiz. Biroq Shu o‘rinda turli narx darajalarini ham hisobga olish zarur. G‘arb mamlakatlarda soatbay ish haqining quyi chegarasi soatiga 5 dollar hisoblanadi.

Shu qatorda davlat tomonidan o‘rnatilagn eng kam ish haqi darajasidan aholini turmush darajasini taxlil etishda va mutloq qashshoqlik ko‘rsatgichi sifatida foydalaniladi. Eng kam ish haqi iqtisodiy rivojlanganlik darajasi va bandlikka ham bog‘liqdir. Masalan, Jahon banki mutaxassislari tomonidan mutloq qashshoqlik darajsini aniqlashda aholini bir kunda 2,15 dollar daromad oladigan qisminigina hisobga olishadi.

Quo‘ida rivojlangan mamlakatlar qatori markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda ijtimoiy sohani islohotlar olib borilmoqda, ijtimoiy maqsadlarga daromadlarni taqsimlash munosabatlari o‘zgarmoqda. Asosan pensiya tizimida sezilarli o‘zgarishlar va pensiya islohotlari olib borilmoqda. Pensiya yoshi oshmoqda, davlat pensiya fondi bilan birga nodavlat pensiya fondlari shakllanmoqda. Jam’garib boriladigan pensiya fondi tizimi joriy etilmoqda.

Shunday bo‘lsada, pensionerlar soni oshmoqda, pensiya uchun resurslarni oshirish talab etilmoqda, pensiya yoshi uzaymoqda. Masalan Angliya va boshqa qator mamlakatlarda 65 yoshdan pensiyaga chiqish haqida taklifi qo‘yilmoqda. Eng ko‘p jon boshiga ijtimoiy maqsadlarda qilingan xarajatlar Skandinaviya mamlakatlariga xosdir. Bu mamlakatlarda pensiya fondini shakllantirishni davlat o‘z zimmasiga olgan. Germaniyada biroz boshqacha yondaShuv mavjud. Pensiya fondini yaratishni aholining o‘zi qabul qilgan, ya’ni uning o‘zi ushbu fondga badalini olib borib berishi lozim. Ijtimoiy su’gurta fondini shakllantirishda xususiylashtirishlar olib borilmoqda, Shu qatori Lotin Amerikada ham. Bunda tadbirkorlar ijtimoiy su’gurta fondi badallaridan ozod etiladi. Bu fondning resurslari ishchilarning badallari hisobiga va vaqti-vaqti bilan beriladigan davlat resurslari hisobiga shakllanadi.

Qator mamlakatlarda mutloq qashshoqlik ko‘rsatgichi o‘rnida xayot kechirish minimumi ko‘rsatgichi qabul qilingan. Turli mamlakatlarda bu ko‘rsatgich turlichadir. Qashshoqlik jihatini o‘rtacha ish haqiga nisbatan foiz ko‘rinishda aniqlash mezoni keng tarqalgan. Masalan, Bolgariyada hayot kechirish minimumi o‘rtacha ish haqining 53-65% ga teng, Chexiyada 55-56% ga, Polshada 36% ga teng. Keltirilgan ko‘rsatgichdan kam daromadga ega bo‘lganlar qashshoqlar toifasiga kiritiladi.

O‘zbekistonda ijtimoiy siyosat ustuvor yo‘nalish hisoblanadi va u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Xalq ta’limi va sog‘liqni saqlash uchun resurslarning shakllanishida o‘zgarishlar bo‘lib, davlat oliy va o‘rta bilim yurtlarida shartnoma asosida ta’lim berish va o‘quv yurtining yangi shakllari yuzaga keldi. Sog‘liqni saqlashda pulli va bepul xizmatlar ko‘rsatish ko‘rinishlari yuzaga keldi. Ijtimoiy su’gurtada ko‘p bolali oilalarga maxalla yi’ginlari tomonidan yordam ko‘rsatishning roli oshdi.

16.4-§. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta’minlash

Mehnat bozori bozor iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismidir. Mehnat bozorida mehnat sotilmaydi, ishlovchilarning mehnat qilish qobiliyati, mehnat xizmati sotiladi[1], chunki mehnat kishilarning ma’lum maqsadga yo‘naltirilgan faoliyati jarayoni bo‘lib, unda ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari qo‘shilishi natijasida kishilarning ehtiyojlarini qondirishga mo‘ljallangan mahsulot yaratiladi va xizmat ko‘rsatiladi[31].

Mehnat bozorida ishchi kuchini sotish va sotib olish erkin xodimni ishga yollash shaklida namoyon bo‘ladi. Ishga yollash ma’lum shartlar, ya’ni ish kunining uzunligi, ish sharoitlari va rejimi, ish haqining miqdori, bajariladigan ish turi, lavozim va kasb majburiyatlari asosida amalga oshiriladi. Mehnat bozori yollanma ishchi, xodim va ish beruvchi, tadbirkorning iqtisodiy erkinligiga asoslanadi. Demak, ishchi kuchi mehnat bozorining ob’yekti hisoblanadi.

Uning sub’yektlari quyidagilardan iborat:

[31] Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. / Маъруза матни/ -Т., 2007, 23-бет.

– ishlab chiqarish vositalari egalari, ish beruvchilar va ularning manfaatlarini ifodalovchi uyushmalar (tadbirkorlar uyushmalari);

– yollanma ishchi, xodimlar, ya’ni ishchi kuchi egalari va ularning manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar, kasaba uyushmalari;

– davlat. Davlat o‘zining turli boshqarish organlari orqali ish beruvchi va yollanma xodimlar o‘rtasida vosita bo‘lib, ular o‘rtasidagi ishga yollash bo‘yicha bo‘ladigan mehnat munosabatlarini tartibga soladi.

Mehnat (ishchi kuchi) bozori quyidagi vazifalarni bajaradi:

– ishchi kuchini zamonaviy ehtiyojlarga asosan takror ishlab chiqarishni ta’minlashga ko‘maklashish;

– ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o‘rtasida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta’minlash;

– ishchi kuchining mobilligi, ya’ni harakatchanligini faollashtirish;

– mehnat unumdorligini o‘stirishga ra’gbatlantirish;

– mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta’minlanishi orqali aholi daromadlari va turmush hdarajasini o‘stirish.

Mehnat bozori ob’yekti va sub’yektlari[1]

Mehnat bozorining shakllanishi, rivojlanishi va amal qilishiga quyidagi omillar ta’sir ko‘rsatadi:

– demografik omillar. Ular o‘z ichiga aholining soni, o‘sish sur’ati, tarkibi, unga iqtisodiy faol aholining ulushi va uning harakatchanligi (mobilligi) kiradi;

– ijtimoiy omillar. Ular jumlasiga aholining turmush darajasi, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy hamkorlik munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi;

– tashkiliy-huquqiy omillar, ular tarkibiga tadbirkorlik, mehnat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy bazasi ishlab chiqilganligi va sifati, amal qilish samaradorligi; davlat boshqaruv organlari va muassasalarining mehnatni hamda aholining ish bilan bandligini tashkil etish, tartibga solishdagi rolini ifodalovchi omillar kiradi.

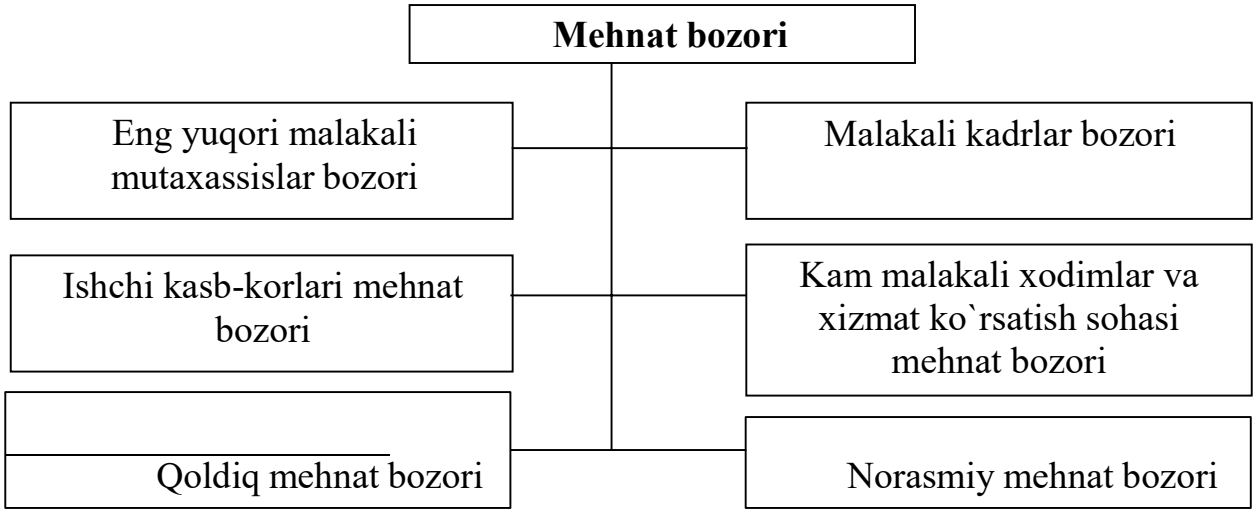
Mehnat bozorining vazifalari va unga ta’sir etuvchi omillar

Mehnat bozori amal qilish mexanizmining muhim komponentlariga quyidagilar kiradi:

– ishchi kuchiga talab. U mehnat bozoridagi ishchi kuchiga bo‘lgan ijtimoiy ehtiyojningumumiy hajmini ifodalaydi;

– ishchi kuchi (mehnat) taklifi, ishlashni istayotgan ishchi kuchining umumiy miqdori. Ishchi kuchi jinsi, yoshi, ma’lumoti, kasb-kori, malakasi nuqtai nazardan turli tarkibda namoyon bo‘ladi;

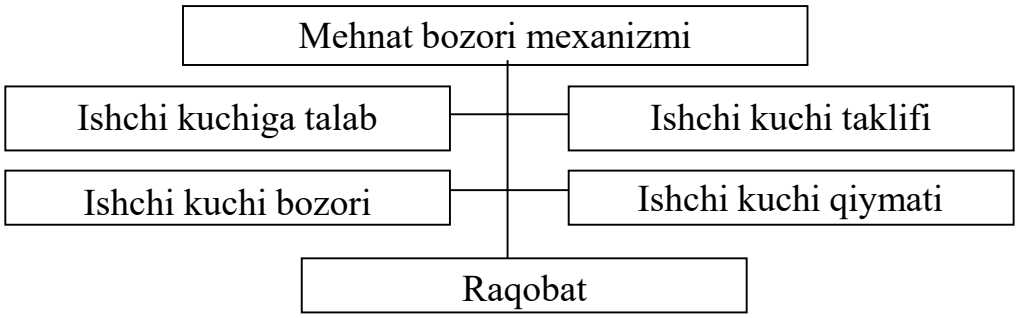
– ishchi kuchi bahosi ishchi va xodimlarning ish haqida ifodalanadi, ish haqi tovarqiymatining puldagi ifodasi, bozor bahosidir.

16.1.-расм. Mehnat bozori tarkibi (segmentlari)

– ishchi kuchi qiymati. Ishchi kuchi qiymati uni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo‘lgan moddiy va nomoddiy ne’matlar, xizmatlar qiymati bilan belgilanadi;

– raqobat. Raqobat ish beruvchilar o‘rtasida yuqori malakali ishchi kuchini jalb etish uchun olib borilsa, yollanma xodimlar o‘rtasida yuqori haq to‘lhanadigan ish o‘rinlari uchun raqobat kurashi yuz beradi. Shuningdek, ish beruvchi va yollanma xodimlar o‘rtasida ishga yollanish shartlari yuzasidan raqobat bo‘ladi (16.2-rasm).

16.2-расм. Mehnat bozori amal qilishi mexanizmining komponentlari

Ammo ish haqi miqdori o‘sganda ishchi kuchi taklifi ham ko‘payadi. Aksincha holatdaishchi kuchi taklifi kamayadi.

Bozor muvozanati ishchi kuchiga bo‘lgan talab va uning taklifi ma’lum muvozanatli ish haqi darajasida miqdor va tarkib jihatidan bir-birlariga muvofiq (teng) bo‘lganlarida yuzaga keladi.

Ishsizlik darajasini kamaytirish va bandlikning oqilona tarkibinishakllantirish

Mehnat munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshiriladi:

– ishga yollashning minimal standartlarini qonuniy belgilash;

– ish vaqtining uzunligi, ish haqi, boshqa to‘lov va imtiyozlar;

– mehnat sharoiti va xavfsizligini ta’minlash sohasidagi norma (me’yor)larni qonuniy belgilash;

– shaxslarni ma’lum turdagi mehnat faoliyati bilan Shu’gullanishlariga qonuniy ruxsat berish va cheklash;

– ish beruvchi va xodimlarning faoliyatini fuqarolik huquqi hamda mehnat qonunchiligi asosida tartibga solish.

O‘zbekiston Respublikasida mehnatga layoqatli aholini ish bilan ta’minlash strategiyasiquyidagilarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi:

– fuqarolarning mehnat qilish, tadbirkorlik, iqtisodiy faoliyat sohasi va turini hamda kasbni tanlash erkinligi kabi konstitutsiyaviy huquqlarini ta’minlash;

– mehnat faoliyati motivatsiyasining kuchli mexanizmini joriy etish, aholi iqtisodiy faolliginioshirish uchun sharoitlar yaratish;

– amalda mehnat bozorini shakllantirish, mehnat resurslarini iqtisodiyot tarmoqlari va faoliyat sohalari bo‘yicha erkin taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi

uchun sharoitlar yaratish[1].

Davlat mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta’minlanishi darajasiga hamda mehnat, ya’ni ishchi kuchi bozoriga faol yoki passiv ta’sir ko‘rsatadi. Passiv ta’sir choralariga ishsizlik bo‘yicha turli nafaqa va to‘lovlar kiradi. Mehnat bozoridagi faol siyosatni amalga oshirishning asosiychoralar tadbiri esa quyidagilar:

– ish izlovchilarni ishga joylashtirish bo‘yicha xizmatlar ko‘rsatish;

– ishlovchi va ishsizlarni o‘qitish, kasbga qayta tayyorlash;

– bevosita ish joylarini yaratish;

– doimiy ish bilan bandlikni subsidiyalashtirish;

– tadbirkorlikni, Shu jumladan, o‘z korxonalarini, ishbilarmonlik faoliyatini boshlamoqchi bo‘lgan ishsizlarni qo‘llab-quvvatlash;

– jamoat ishlarini tashkil etish[1].

Ushbu umumqabul qilingan vazifalarni amalga oshirish uchun O‘zbekistonda 1992 yil 31 yanvarda “Aholini ish bilan ta’minlash tog‘risida” Qonun qabul qilingan bo‘lib, unga 1993-1995 yillar davomida qator o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan edi. 1996-1998 yillarda qabul qilingan Mehnat kodeksi, “Ta’lim tog‘risida”gi, “Fermer xo‘jaligi tog‘risida”gi, “Dehqon xo‘jaligi tog‘risida”gi hamda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”ga muvofiqlashtirish maqsadida 1998 yil 1 mayda ushbu Qonun yangi tahrirda qabul qilingan.

Bugungi kunda O‘zbekistonning deyarli barcha xududlarida ishchi kuchi ortiqchaligi mavjud va ishchi kuchi bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni xohlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilishlari va mustaqil ish bilan ta’minlanishlari uchun davlat fuqarolarga birqancha kafolatlarni nazarda tutadi. Ya’ni davlat:

– ish bilan ta’minlash turini, Shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini;

– ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini

g‘ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalanish;

– maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;

– har kimga kasbga va ishga ega bo‘lishda, mehnat qilish va ish bilan ta’minlanish shart- sharoitlari, mehnatga haq to‘lash, xizmat pog‘onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;

– yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o‘qitish, mahalliy mehnat organlari yoki ularning yo‘llanmasi bilan boshqa o‘quv yurtlarida stipendiya to‘lab malakasini oshirish;

– boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to‘lash;

– haq to‘lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda mehnat bozorini boshqarishda bir qator yo‘nalishlar mavjud bo‘lib, ular aholi bandligi davlat xizmatiga taalluqlidir. Bu xizmatning asosiy vazifasi mehnat bozori haqidagi axborotni tarqatish hisobiga mehnat bozorining faoliyat ko‘rsatish samaradorliginioshirishdan iborat.

16.5-§. Daromadlar siyosati va aholi turmushdarajasining o‘sishi

Aholining turmush darajasi ko‘p jihatdan uy xo‘jaliklarining jam’garilgan aktivlari va oilalarning joriy daromadlariga bog‘liq bo‘ladi. O‘zbekistondagi oilalarning 98 foizi, joriy moddiy holatidan qat’i nazar, o‘zlarining xususiy mulki bo‘lgan shaxsiy turar-joylariga ega. Oilalarning katta qismi, jumladan, qishloq joylarida yashovchi kam ta’minlangan aholining katta qismi esa – 96,7 foizi, qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtirish yoki kichik tadbirkorlik faoliyatini yuritish mumkin bo‘lgan, meros qilib qoldiriladigan tomorqa yerlariga ega (10.1-jadval).

16.1-Jadval

Oilalarning o‘z uy-joyi va meros qilib qoldiradigan tomorqa yerlari bilan ta’minlanganligi[32]

[32] O’zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

Joriy daromadlar bo‘yicha kvintillar	Kvintilda o‘z uy-joyiga (individual uy yoki ko‘p xonadonli uyda kvartiraga)ega bo‘lgan oilalar salmog‘i, (%da)	Kvintilda tomorqa yeriga ega bo‘lgan oilalar salmog‘i,(%da)
1 kvintil	98,2	87,3
5 kvintil	97,8	56,2
Yashash joyi		
Shahar	94,9	51,9
Qishloq	98,3	96,8

Turmush darajasining muhim xususiyati, aholi uchun munosib turmush sharoitini ta’minlaydigan kommunal xizmatlarning asosiy turlaridan foydalanish imkoniyatlari hisoblanadi.

Mamlakatimizda 1990-2010 yillar davomida ikkita maqsadli davlat dasturi – Aholini toza ichimlik suvi va tabiiy gaz bilan ta’minlash dasturlari amalga oshirildi. Mazkur dasturlarni amalga oshirish mobaynida, davlat byudjeti va byudjetdan tashqari mabla’glar, Shuningdek, xalqaro moliyaviy institutlarning jalb qilgan kreditlari hisobidan 114,2 ming km. masofada suv tarmoqlari va 77,3 ming km. masofada gaz tarmoqlari qurib bitkazildi. 2022 yilning boshidagi holatiga ko‘ra, aholining markazlashgan suv ta’minotidan foydalanish darajasi 82,6 foizni, gaz uchun esa – 83,7 foizni tashkil etdi.

10.2-Jadval

Uy xo‘jaliklarining kommunal xizmatning asosiy turlari bilan ta’minlanganlik darajasi[33]

Kommunal xizmat turlari	Bu xizmatlardan foydalanadigan uy xo‘jaliklarisalmog‘i, (%da)			
	2010y.	2015y.	2018 y.	2022 y.
Sovuq suv	81,4	81,8	82,2	82,6

[33] O’zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

ta’minoti				
Tabiiy gaz	76,1	79,8	80,6	83,7

Shu bilan birga, suv va gaz ta’minoti infratuzilmasining katta qismini ta’mirlash talab etiladi; ko‘plab uy xo‘jaliklari kommunal xizmatlarning ushbu turlari bilan ta’minlanmay aziyat chekmoqda. Bunday holat kam ta’minlangan oilalarga ham, daromadi yuqori oilalarga ham ta’sir ko‘rsatadi. Biroq kam ta’minlangan oilalarning kommunal xizmatlardagi yetishmovchiliklarni muqobil manbalardan to‘ldirish imkoniyatlari kamroq.

Shahar va qishloq uy xo‘jaliklari o‘rtasida ijtimoiy infratuzilmadan foydalanish imkoniyati darajasi bo‘yicha tafovut tabiiy gaz bo‘yicha unchalik katta emas, biroq markazlashgan suv ta’minoti bo‘yicha sezilarli va kanalizatsiya bo‘yicha undan ham yuqori (16.3-Jadval).

16.3-Jadval

Aholining ichimlik suvi, tabiiy gaz va boshqa kommunal xizmat turlari bilanta’minlanganlik jarajasi (% hisobida)[34]

Ko‘rsatkichlar	**1990 y**	**2000 y**	**2010 y**	**2022 y**
Suv ta’minoti	64	80,4	82,3	82,6
Shu jumladan				
Qishloq aholisi	55	72,3	75,6	75,8
Tabiiy gaz	44,6	76,1	83,2	83,7
Shu jumladan				
Qishloq aholisi	19,3	65,9	77,2	77,7
Markazlashgan isitish suv tizimi	29,1	35,4	41	41,0
Kanalizatsiya	25,5	28,3	37	37,1
1 kishiga tog‘ri	12,1	13,8	14,9	15,2

[34] O’zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

keladigan uy-joy maydoni m^2				

Respublikada 1996 yildan boshlab aholi jon boshiga o‘rtacha tog‘ri kelgan pul daromadlari o‘sishining ijobiy dinamikasi vujudga kela boshladi. Keyingi yillar davomida aholi real daromadlarining o‘rtacha o‘sishi 16,2 foiz atrofida bo‘ldi. 2010 yilda real daromadlar 2000 yilga nisbatan 2,5 barobarga o‘sdi (16.5-Jadval).

16.5-Jadval

Mavjud real pul daromadlari, (% da)

Yillar	**O‘tgan yilga nisbatan**	**2015yilga nisbatan**
2015y.	124,7	100,0
2016 y.	116,8	116,8
2017 y.	112,6	131,5
2018 y.	111,8	147,0
2019 y.	114,4	168,3
2020 y.	120,2	202,3
2021 y.	123,0	246,8
2022y.	130,0	251,2

2015-2022 yillar davomida respublikaning barcha joylarida aholi daromadlarining o‘sishi kuzatildi. Eng yuqori o‘sish sur’ati, daromadi yuqori mintaqalar – Toshkent shahri va Navoiy viloyatida kuzatildi. Mazkur mintaqalar o‘rtasida daromadlar bo‘yicha aholi jon boshiga tog‘ri keladigan mavjud tafovutlarining sezilarli kuchayishiga ta’sir ko‘rsatdi. Aholining daromadlar strukturasida ish haqining ulushi o‘smoqda (16.6-jadval).

16.6-Jadval

Aholining umumiy daromadi tarkibi *(% da)*[35]

	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Oylik pul daromadlari	79,3	82,4	83,8	84,5	89,3	89,3
Ish haqi	29,9	28,2	29,5	29,5	32,0	32,1
Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad	10,0	12,9	15,1	15,4	22,4	23,2
Shaxsiy yordamchi xo‘jaliklardan olingan daromad	16,2	17,8	17,5	17,0	9,4	9,3
Ijtimoiy transfertlar	15,3	15,5	15,8	17,3	17,9	18
Qarindoshlardan olingan moddiy yordam	4,4	5,2	4,2	4,1	...	...
Mulkdan olingan daromad	0,7	1,3	1,2	1,1	0,5	0,5
Kreditlar, ssudalar	2,6	1,4	0,5	0,6	…	...
Boshqa pul daromadlari	0,2	0,1	0,0	0,0	7,1	6,2
Natural	20	17	16	14	10	10,

[35] O’zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

shakldagi Daromadlar (so‘mgaaylantirganda)	,7	,6	,1	,9	,7	7
Shaxsiy yordamchi xo‘jaliklardan natural iste’mol	15,0	12,7	12,8	11,8	…	...
Imtiyozlar	0,4	0,1	0,2	0,1	…	...
Natura shaklidagi boshqa daromadlar	5,3	4,7	3,2	3,0	…	...

Aholining tadbirkorlik faoliyatidan, mulki va mustaqil ravishda bandlikdanolinadigan daromadlari tez sur’atlar bilan o‘smoqda.

Aholi daromadlarining o‘sishi xarajatlar tarkibining yanada mukammal bo‘lishiga olib keldi. Aholining xarajatlar strukturasida tovarlar xaridi uchun xarajatlar salmog‘i kamaydi va xizmatlar uchun haq to‘lashning salmog‘i o‘sdi

10.7-Jadval

Aholi umumiy xarajatlari tarkibi *(% da)*[36]

	1990y	2000y	2010y	2022y
I Jami xarajatlar tarkibi	100	100	100	100
Ulardan,				
Iste’mol xarajatlari	81,1	84,3	78,5	87,4
Iste’moldan tashqari xarajatlar (soliqlar, chiqimlar	7,1	6,9	6,3	6,2

[36] O’zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

(badallar) va boshqa to‘lovlar)				
Pul omonatlari va jam’garmalar	11,8	8,8	15,2	15,4
II jami iste’mol xarajatlari	100	100	100	100
Shu jumladan,				
Oziq-ovqat mahsulotlari uchun	58,3	59,8	51,9	49,8
Nooziq-ovqat mahsulotlari uchun	31,5	26,8	31,9	33,7
Xizmatlar uchun to‘lovlar	10,2	13,4	16,2	16,5

Tahlillar Shuni ko‘rsatmoqdaki, aholi jon boshiga bir yilda non va non mahsulotlari iste’moli 1990 yildagi 170 kilogrammdan 2010 yilda 160 kilogrammga kamaygan. Go‘sht va go‘sht mahsulotlari aholi jon boshiga iste’mol qilish yiliga 1990 yilda 31 kg, 2000 yilda 34 kg, 2010 yilda esa 38 kilogrammni tashkil etdi (16.8-jadval).

16.8-jadval

O‘zbekistonda aholi jon boshiga asosiy mahsulotlar iste’moli ko‘rsatkichi

(bir yilda, kg)[37]

	1990 y	**2000 y**	**2009 y**	**2010 y**	**2010 yilda 1990 yilga nisbatan %**
Non va non mahsulotlari	170	167	161	160	94,1
Go‘sht va go‘sht mahsulotlari	31	34	36	38	122,6

[37] O’zbekiston Respublikasi Prezident huzuridagi davlat Statistika agentligi

Sut mahsulotlari	183	162	212,0	239	130,3
Tuxum (dona)	97	47	130	138	142,3
Sabzavot jumladan	107	128	237	238	222,1
Kartoshka	29	36	41	45	155,2
O‘simlik yog‘i va boshqa yog‘lar	12	12	13	13	103,2
Shakar	12	16	16	17	137,5
Meva, jamdadan, uzum	23	42	74	83	360,0

2010 yilda 1990 yilga nisbatan bir yilda aholi jon boshiga sut mahsulotlari iste’moli 30,3%ga, tuxum 42,3%, sabzavot va poliz mahsuloti iste’moli 2,2 barobarga, kartoshka iste’moli 1,5 barobarga, meva, jumladan, uzum iste’moli 3,6 barobarga o‘sgan.

Tahlil natijalari 2001-2010 yillarda kam ta’minlanganlik darajasining pasayish tendentsiyasi kuzatilganligini ko‘rsatadi.

16.6-§. Kam ta’minlangan aholini ijtimoiy himoyalash

Ijtimoiy jihatdan yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyoti to‘la-to‘kis ham bozor iqtisodiyoti, ham ijtimoiy iqtisodiyot hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotini ijtimoiy yo‘naltirish zaruriyati, albatta, inson manfaatidan kelib chiqadi. Bozorning Shunday oqibatlari borki, bunda ma’lum toifa himoyaga muhtoj bo‘lib qoladi. Shuning uchun ham tsivilizatsiya ijtimoiy himoya tizimini talab qiladi.

Ijtimoiy himoyalashdagi muhim masala aholini bozor bahosining tez o‘sishi, inflyatsiya ta’siridan himoya etish va buning oldini olish bilan bog‘liqdir.

Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o‘tish davrida mollar narxining ko‘tarilishi to‘xtatib bo‘lmaydigan holatdir. Bunda oylik ish haqi va belgilangan daromadga ega bo‘lganlarni o‘sib borayotgan tovarlar va xizmatlar narxining salbiy ta’siridan muhofaza etish yirik ijtimoiy muammodir. Ayniqsa, davlat muassasasi tashkilotlaridagi band yumushchilar, nafaqaxo‘rlar, talabalar ijtimoiy himoyaga muhtoj bo‘ladi. Bunda vaqti-vaqti bilan maosh, stipendiya, nafaqalar miqdorini bir oz oshirish masalani hal qilmaydi. Shuning uchun indeksatsiya usulini qo‘llash yuz beradigan og‘irlikni biroz yengillashtirib, turmush darajasiga bo‘lgan og‘ir ta’sirni yengillashtiradi. Chunki, qabul qilinadigan indekslar tufayli daromad narx-navo darajasiga qarab o‘zgarib turadi hamda ko‘tarilayotgan baholar keltiradigan zararlarning asosiy qismini qoplab boradi.

Bundan tashqari, bozor narxlaridan himoya qilishda ta’minotning alohida usullarini qo‘llash ahvolni yumshatishga yordam beradi. Masalan, aholining ayrim tabaqalari uchun maxsus ta’minot tayinlash yoki vaqti-vaqti bilan oziq-ovqat va sanoat mollari tarqatish kabi usullardan rivojlangan mamlakatlarda foydalaniladi.

Ijtimoiy himoya yuqorida qayd qilingan usullar bilan chegaralanmaydi, sharoitga qarab aniq shakllarni topib, ularni qo‘llab boradi. Ayniqsa, kam daromadlilarni bozorning salbiy ta’siridan asrash va turmush darajasining pasayib ketishiga yo‘l qo‘ymaslik davlatning muhim vazifasidir.

Davlat ijtimoiy siyosatida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo‘nalishlari quyidagilardan iborat:

– davlat ijtimoiy iste’mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a’zosifoydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;

– davlatning markazlashgan ijtimoiy su’gurta fondini tashkil etish;

– ko‘rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladiganimtiyozlar;

– ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;

– ko‘p bolali oilalarga to‘lanadigan nafaqalar;

– kam ta’minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko‘rsatish;

– bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo‘qotganlarni

ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash;

– talabalar uchun to‘lanadigan davlat stipendiyalari;

– ishsizlik nafaqasi;

– eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarining belgilangan narxlarda sotilishinita’minlash;

– ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan xizmatlar bahosidagi farqlarni byudjet hisobidan qoplash;

– ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog‘liqni saqlash, ta’lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasini qo‘llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Shuni ta’kidlab o‘tish joizki, davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy-madaniy, aholini ijtimoiy himoya qilish tadbirlariga ajratilgan xarajatlar ulushi 1990 yildagi 31,5% dan 2012 yilda 59%ga o‘sgan.

Endilikda kuchli ijtimoiy siyosat aholining ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirishga, ishonchli, aniq manzilli, ya’ni Shunga muhtoj aholi guruhlarini ijtimoiy himoya qilishga qaratiladi.

Buning uchun aholi daromadlari va mehnat haqlarining faol iqtisodiy faoliyatni ra’gbatlantirishdagi rolini oshirish lozim bo‘ladi. Shuningdek, aholining oqilona, samarali ish bilan bandligini ta’minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni ra’gbatlantirish, iqtisodiyotning aniq sektorida yangi ish o‘rinlarini yaratish, mehnat bozori infratuzilmalari, Shu jumladan, mehnat birjalari faoliyati samaradorligini oshirish lozim bo‘ladi. Kam ta’minlangan aholini maqsadli, ishonchli ijtimoiy himoyalash uchun, avvalambor, aniq ehtiyojlardan va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda muhtoj oilalarga subsidiya, mikrokreditlar berish, ularga mikrofirma, kichik korxona, fermer xo‘jaliklarini tashkil etishlari uchun sharoitlar yaratish kerak bo‘ladi.

Davlat turli soliq, kredit imtiyozlari tizimini yaratish orqali fuqarolarning, jamoat tashkilotlari hamda xo‘jalik sub’yektlarining homiylik, xayriya ishlariga mabla’glar ajratishlarini ra’gbatlantirish chora-tadbirlarini kuchaytirishi ham maqsadga muvofiqdir.

Xulosa

O‘zbekistonda ijtimoiy siyosat ustuvor yo‘nalish hisoblanadi va u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Xalq ta’limi va sog‘liqni saqlash uchun resurslarning shakllanishida o‘zgarishlar bo‘lib, davlat oliy va o‘rta bilim yurtlarida shartnoma asosida ta’lim berish va o‘quv yurtining yangi shakllari yuzaga keldi. Sog‘liqni saqlashda pulli va bepul xizmatlar ko‘rsatish ko‘rinishlari yuzaga keldi. Ijtimoiy su’gurtada ko‘p bolali oilalarga maxalla yi’ginlari tomonidan yordam ko‘rsatishning roli oshdi.

Hozirgi vaqtda O‘zbekistonda mehnat bozorini boshqarishda bir qator yo‘nalishlar mavjud bo‘lib, ular aholi bandligi davlat xizmatiga taalluqlidir. Bu xizmatning asosiy vazifasi mehnat bozori haqidagi axborotni tarqatish hisobiga mehnat bozorining faoliyat ko‘rsatish samaradorliginioshirishdan iborat.

Shu bilan birga, suv va gaz ta’minoti infratuzilmasining katta qismini ta’mirlash talab etiladi; ko‘plab uy xo‘jaliklari kommunal xizmatlarning ushbu turlari bilan ta’minlanmay aziyat chekmoqda. Bunday holat kam ta’minlangan oilalarga ham, daromadi yuqori oilalarga ham ta’sir ko‘rsatadi. Biroq kam ta’minlangan oilalarning kommunal xizmatlardagi yetishmovchiliklarni muqobil manbalardan to‘ldirish imkoniyatlari kamroq.

Davlat turli soliq, kredit imtiyozlari tizimini yaratish orqali fuqarolarning, jamoat tashkilotlari hamda xo‘jalik sub’yektlarining homiylik, xayriya ishlariga mabla’glar ajratishlarini ra’gbatlantirish chora-tadbirlarini kuchaytirishi ham maqsadga muvofiqdir.

Takror uchun savollar

1. Ijtimoiy sohaning qaysi elementlarining rivojlanishiga faqatgina davlat samarali ta’sireta olishi mumkin?

2. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati nimalar bilan bog‘liq?

3. Jamiyat rivojlanishida inson omili rolining oishi nimalarga bog‘liq?

4. Mehnat bozori nima va uning asoaiy elementlari nimalardan iborat?

5. Mehnat bozori davlat tomonidan qanday tartibga solinadi?

6. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz davom etayotgan hozirgi davrda rivojlangan mamlakatlarda ishsizlikning o‘sib borishi sabablarini izohlab bering.

7. O‘zbekistonda aholining ish bilan bandligini oshirish uchun qanday tadbirlar amalgaoshirilmoqda?

8. O‘zbekistonda yoshlarni ish bilan ta’minlash borasida nimalar amalga oshirilmoqda?

9. Davlatning daromadlar siyosatiningmazmunini tushuntirib bering.

10. .Davlat aholi daromadlarini oshirish bo‘yicha qanday siyosat yuritmoqda?

11. O‘zbekistonda aholi daromadlari va turmush darajasining o‘sishi tendentsiyalariniizohlab bering.

12. .Ijtimoiy himoya siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.

13. *O‘zbekistonda kam ta’minlangan aholini ijtimoiy himoya qilish mexanizmi va samaradorligini tushuntirib bering.*

GLOSSARIY

Bozor konstitutsiyasi – bozorda bitimlarni amalga oshirish va unda muvozanatga erishish imkonini beruvchi xatti-harakatlarning o‘zaro shartlangan normalari yig‘indisini tashkil etadi.

Byurokratik renta – bu o‘zining lavozim mavqeidan noqonuniy tarzda daromad olish uchun foydalanuvchi davlat amaldori tomonidan olingan daromad (masalan, pora, sovg‘alar va h.k.).

Byurokratiyaning iqtisodiy nazariyasi – bu ijtimoiy tanlov nazariyasining yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u qimmatbaho ne’matlarni ishlab chiqarmaydigan va daromadlari o‘z faoliyatining natijalarini sotish bilan bog‘liq bo‘lmagan tashkilotlarning faoliyat ko‘rsatishini o‘rganadi.

Davlat – bu chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan jug‘rofiy hududga joylashgan, hukmini amalga oshirishda qiyosiy ustunlikka ega bo‘lgan tashkilot.

Disfunksiya – qandaydir organ, tizim, iqtisodiy institut funksiyalarining asosan sifat jihatdan buzilishi.

Jamoaviy xatti-harakat xarajatlari, J.Kommans metodologiyasidan kelib chiqqan holda, – institutlarni tashkil qilish va ular faoliyatini ta’minlash xarajatlari.

Ijtimoiy tanlov nazariyasi – bu ular yordamida insonlar hukumat muassasalaridan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanadigan turli usullarni o‘rganuvchi nazariya.

Institut – insonlar tomonidan barpo etiladigan va o‘zaro hamkorlikni tarkiblovchi siyosiy, iqtisodiy hamda ijtimoiy me’yorlar va qoidalar.

Institut – bu jamiyat a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va norasmiy normalar tizimi.

Institutoprovayder – neoinstitutsional nazariya doirasida – ishlab chiqarish institutlari va kelishuvlar ishlab chiquvchisi va tarqatuvchisi rolini, institutlar inkubatori rolini (tegishli institutsional muhitda yangi institutlarni yetishtirish), yakka tartibdagi institutsional integrator rolini (ushbu normaga amal qiluvchilar tarkibiga

yangi individlarni jalb qilish) bajargan holda neoinstitutsional tarkibga ta’sir ko‘rsatuvchi tashkilot.

Institutsionallashtirish – individlar o‘rtasidagi munosabatlarda jamiyat a’zolarining katta qismi tomonidan foydalaniladigan muayyan qoidalar yoki normalarni mustahkamlash.

Institutsional vakuum – bu ilgarigi xo‘jalik tizimini boshqarish mexanizmining tugatilishi va yangi mexanizmning mavjud emasligi tufayli institutsional tizimda eng kam tranzaksiya xarajatlariga ega bitimlarning amalga oshirilishini qo‘llab-quvvatlashga qodir bo‘lgan rasmiy institutlarning mavjud emasligi yoki yetishmasligi.

Institutsional matritsa – bu tarixan barqaror shakllangan, dastlabki davlatlarning paydo bo‘lishini va barcha keyingi institutsional tuzilmalarning rivojlanishini belgilab bergan, o‘z navbatida, mohiyati hamon saqlanib qolgan birlamchi modelni takror yaratishga xizmat qiluvchi bazaviy ijtimoiy institutlar tizimi.

Institutsional nizo – rasmiy va norasmiy qoidalar o‘rtasidagi nomuvofiqlik natijasi. Bir holatda, institutsional nizo istiqbolsiz institutlarning paydo bo‘lishiga, boshqa holatda esa samarasiz bo‘lsa-da barqaror hosilalar – institutsional tuzoqlarning paydo bo‘lishiga olib keladi.

Institutsional texnologiya – bu institutlarni joriy etish (import qilish), shuningdek iqtisodiy tizim faoliyat ko‘rsatishi tranzaksiya xarajatlarining pasayishiga olib kelishga va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashga qodir bo‘lgan yangi institutlarni ishlab chiqish (yetishtirish) bilan bog‘liq texnologiya.

Institutsional tuzoq – o‘zini o‘zi qo‘llab-quvvatlovchi xususiyatga ega bo‘lgan samarasiz barqaror norma (samarasiz institut).

Ishtirokchi – bu mol-mulkka nisbatan mulkchilik huquqidan jamiyatga nisbatan talab huquqi evaziga voz kechuvchi iqtisodiy agent.

Iqtisodiyotdagi ma’muriy to‘siqlar – bu davlat organlarining qarorlari bilan belgilangan, ularga amal qilish bozorda faoliyat yuritishning majburiy sharti

hisoblangan, byurokratik tartibotlarni o‘tash uchun odatda budjetga tushmaydigan to‘lovlarni joriy etuvchi qoidalar.

Iqtisodiy imperializm – neoklassik yondashuv asosida jamiyat to‘g‘risidagi fanlarning butun tarqoq oilasini unifikatsiyalash.

Kelishuvlar nisbatining quyidagi variantlari mavjud:

Murosa – unda turli kelishuvlar talablari o‘rtasidagi ziddiyatga barham beruvchi sintetik normalar namoyon bo‘ladigan kelishuvlar nisbati

Urinish – unda bir o‘zaro hamkorlikning o‘zi bir-birini istisno etuvchi normalar asosida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan kelishuvlar nisbati.

Ekspansiya – unda o‘zaro hamkorlikni tashkil qilish ilgari boshqa kelishuvlar hukmronlik qilgan sohalardagi kelishuvlardan birining normalari asosida amalga oshadigan kelishuvlar nisbati.

Kooperatsiya – insonlar guruhi hamkorligining xili bo‘lib, uning natijasida qandaydir resursdan birgalikda foydalanish yakka tartibda foydalanishdagiga qaraganda yaxshiroq natijalarga erishishga yordam beradi.

Korrupsiyani institutsionallashtirish – qarorlar korrumpirlangan siyosatchilar tomonidan xususiy kompaniyalar manfaatlari yo‘lida emas, balki korrumpirlangan byurokratik tuzilmalar manfaatlari yo‘lida qabul qilinadigan ma’muriy va siyosiy korrupsiyani sintez qilish.

Kouz teoremasi: agar mulk huquqi aniq tafsirlangan bo‘lsa, ya’ni xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar huquqlarining chegaralari aniq belgilangan bo‘lsa va ijro etilsa, u holda tomonlar o‘rtasidagi ushbu mulkdan foydalanishdan yetkazilgan zararlar bo‘yicha ixtilofli masalani uchinchi tomon (davlat)ni jalb qilmagan holda hal etish mumkin bo‘ladi, chunki mazkur holatda tranzaksiya xarajatlari kam bo‘ladi.

Kouz teoremasi (J.Stigler tomonidan ifodalangan)**:** mukammal raqobat sharoitida xususiy va ijtimoiy xarajatlar teng bo‘ladi.

Kouz teoremasi (T.Eggertsson tomonidan ifodalangan)**:** agar tranzaksiya xarajatlari katta bo‘lmasa, u holda iqtisodiyot, undagi mavjud siyosiy va boshqa institutlar to‘plamidan qat’i nazar, optimal traektoriya bo‘yicha rivojlanadi.

Kreditor – bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq xatarlardan voz kechgan sarmoyadordir.

Lobbizm – davlat hokimiyatining qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga maqsadli ta’sir ko‘rsatish yo‘li bilan alohida tashkilotlar va turli jamoatchilik guruhlari manfaatlarini amalga oshirishning alohida tizimi va amaliyoti.

Muvozanatlarning quyidagi turlari mavjud:

Pareto bo‘yicha muvozanat – o‘yinchilardan birining holatini, ikkinchi o‘yinchining holatini yomonlashtirmagan holda, yaxshilab bo‘lmaydigan vaziyat.

Shtakelberg bo‘yicha muvozanat – hech bir o‘yinchi o‘z yutug‘ini bir tomonlama tartibda oshira olmaydigan vaziyat. Bunda qaror dastlab birinchi o‘yinchi tomonidan qabul qilinadi, so‘ngra ikkinchi o‘yinchiga ma’lum bo‘ladi.

Nesh bo‘yicha muvozanat – o‘yinchilarning hech biri o‘z harakatlari rejasini o‘zgartirgan holda o‘z yutug‘ini bir tomonlama oshira olmaydigan vaziyat.

Ustun strategiyali muvozanat – boshqa ishtirokchining harakatlaridan *qat’i nazar ishtirokchiga* maksimum foydalilikni ta’minlovchi harakatlar rejasi

Murakkab utilitarizm – individ tomonidan o‘z foydaliligining samarali faoliyat asosida oshirilishidir.

Norma – institutsional muhitda individlarning o‘z tanlovini amalga oshirishda foydalaniladigan asosiy unsur hisoblanadi.

Oddiy utilitarizm – individning samarali faoliyati bilan bog‘liq bo‘lmagan holda o‘z foydaliligini oshirishga intilishidir.

Oliy mulk – davlat mulkining dastlabki shakli hisoblanadi.

«Prinsipal-agent» muammosi - «agent»ning «prinsipal» topshirig‘i va ko‘rsatmasini bajarishdagi hiylasi (nayrangi). Hiyla ishlatish (nayrang) axborot asimmetriyasi va «agent» faoliyati ustidan nazorat qilishning yuqori darajasi tufayli mumkin bo‘ladi.

Rasmiy qoidalar – konstitutsiyalar, qonunlar, sud qarorlari, ma’muriy hujjatlar.

Reklama – imkoniyatli xaridorlarga sotuvchilar haqida bilimlar berish usuli.

Sarmoyador – bu tadbirkorlik rolidan voz kechgan kapitalist.

Soliq bo‘shlig‘i – nazarda tutilayotgan soliq tushumlarining summasi bilan real yig‘ilgan daromad o‘rtasidagi farq.

Tabaqali mulk – oldingi davrda asosiy mehnat sharoiti bo‘lgan tabiiy resurslarga tabaqali monopoliyalar shakllanishi bilan tavsiflanadi, mulkdorlarning o‘zlariga «biriktirilgan» mol-mulkni tasarruf etish huquqi borgan sayin kengayishi bilan izohlanadi.

Tashkiliy madaniyat – tashkilot a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni tartibga soluvchi va ularning jamoaviy bilimlari va tajribasining ifodasi hisoblangan me’yorlar, qoidalar va an’analar yig‘indisi.

Tashkilot - hukmronlik munosabatlari, ya’ni ishtirokchilarining ayrimlari - «agentlar» tomonidan o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqining uning boshqa ishtirokchisi - «prinsipal»ga topshirilishi asosida qurilgan muvofiqlashtirish birligi.

Tashqi ta’sirlar (eksternaliylar) – narxda o‘z aksini topmagan qo‘shimcha xarajatlar yoki foydalar. Ijobiy tashqi ta’sirlar bir iqtisodiy sub’ektlar faoliyati boshqa sub’ektlar uchun qo‘shimcha foydalarning paydo bo‘lishiga olib kelgan hollarda yuzaga keladi, bunda u ishlab chiqarilayotgan ne’matning narxlarida o‘z aksini topmaydi. Salbiy tashqi ta’sirlar bir iqtisodiy sub’ektlar faoliyati boshqa sub’ektlar uchun qo‘shimcha xarajatlarni keltirib chiqargan hollarda yuzaga keladi.

Tranzaksiya – shartnoma shakliga ega bo‘lgan bitim.

Tranzaksiya xarajatlari – bu ishlab chiqarish jarayoni bilan bag‘liq bo‘lmagan xarajatlar, xususan axborotni yig‘ish va qayta ishlash xarajatlari, munozaralarni o‘tkazish va qarorlar qabul qilish xarajatlari, shartnomalarning bajarilishini nazorat qilish va huquqiy himoyalash xarajatlari.

Tranzaksiya xarajatlari – bu mulkchilik huquqlarini almashish va himoyalash bilan bog‘liq barcha xarajatlar.

Transformatsion xarajatlar – iqtisodiy tizimdagi eski institutlarni tugatish, yangi institutlarni shakllantirish (yoki import qilish) va moslashtirish bilan bog‘liq xarajatlar.

Uy xo‘jaligi – bu inson kapitalini ishlab chiqarishning umumiy vazifalari, yashash, budjet va oila-qarindoshchilik aloqalari bilan birlashgan kishilar guruhidir.

Firma ichki tuzilishining variantlari

Aralash tuzilma, agar bo‘linmalardan biri huddi unitar korxonadagi kabi firma rahbariyati tomonidan to‘liq nazorat qilinsa, ikkinchi bo‘linma xoldingdagi kabi firma rahbariyatiga moliyaviy jihatdan qaram bo‘lsa, uchinchi bo‘linma esa operatsion mustaqillikka ega bo‘lib, multidivizional tuzilmadagi kabi o‘z xarajatini qoplash tamoyili asosida faoliyat ko‘rsatgan taqdirda, yuzaga keladi.

Multidivizional tuzilma – mahsulotning xili, savdo markasiga qarab yoki jug‘rofiy belgi bo‘yicha o‘z xarajatini qoplash va o‘zini o‘zi moliyalash tamoyili asosida faoliyat ko‘rsatuvchi yarim muxtor ishlab chiqarish bo‘linmalarini tashkil etishni nazarda tutadi.

Xolding tuzilmasi – qarorlar qabul qilish va «agentlar» harakatlari ustidan nazorat qilish jarayonini imkon qadar markazlashgan tizimdan chiqarishni o‘zida namoyon etadi.

Unitar tuzilma – hukmronlik munosabatlarining maksimal darajada markazlashuvini nazarda tutadi.

Xususiy mulkchilik – individning jamoaviy xo‘jalik faoliyatidan ajralib chiqishini o‘zida namoyon etadi

Xufyona iqtisodiyot – unda iqtisodiy faoliyat qonun doirasidan tashqarida amalga oshiriladigan, ya’ni bitimlar qonundan, xo‘jalik turmushining huquqiy me’yorlari va rasmana qoidalaridan foydalanilmagan holda amalga oshiriladigan soha. Xufyona iqtisodiyot quyidagi uchta unsurdan tarkib topadi:

Norasmiy iqtisodiyot – iqtisodiy faoliyatning oshkora turlari, unda xarajatlarni pasaytirish maqsadida tovarlar va xizmatlarning qayd etilmagan tarzda ishlab chiqarilishi o‘rin tutadi (ta’kidlash lozimki, davlatdan yashiriladigan barcha faoliyat turlari huquqiy me’yorlar bilan tartibga solinishi mumkin emas va mulkchilik huquqlarini himoyalashning muqobil mexanizmlari qo‘llanilishini talab qiladi).

Sohta iqtisodiyot – qo‘shib yozishlar, chayqovchilik bitimlari, poraxo‘rlik va pulni olish hamda berish bilan bog‘liq har xil tovlamachilik harakatlari iqtisodiyoti.

Kriminal iqtisodiyot – qonunning (birinchi navbatda – Jinoiy va Fuqarolik kodekslarining) to‘g‘ridan-to‘g‘ri buzilishi va mulkchilikning qonuniy huquqlariga tajovuz qilish bilan bog‘liq iqtisodiy faoliyat.

Xufyona iqtisodiyot – bu birinchi galda iqtisodiy holat, chunki ushbu sektor ishtirokchilarining xatti-harakatlari oqilonalik motivi va iqtisodiy foyda bilan izohlanadi. Bu yerda faoliyat yurituvchi iqtisodiy sub’ektlar o‘ziga xos *“homo economicus”* modeli bilan yoritiladi.

Xufyona iqtisodiyot – bu u uchun odatiy xo‘jalik faoliyatini yuritishda mavjud qonunlarga amal qilish xarajatlari (tranzaksiya xarajatlari) o‘z maqsadlariga erishishdan ko‘riladigan foydadan yuqori bo‘lgan insonlar uchun panoh (E. de Soto).

Shartnoma – belgalangan institutsional doiralarda shaxslarning ongli ravishda va erkin tanlashi natijasi hisoblangan mulkchilik huquqlari bilan almashish va ularni himoyalash to‘g‘risidagi kelishuv.

Sotish to‘g‘risidagi shartnoma – bir xil darajada xatarga betaraf bo‘lgan shaxslar o‘rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshiriladigan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv.

Yollash to‘g‘risidagi shartnoma – xatarga betaraf bo‘lgan shaxs va xatarga qarshi shaxs o‘rtasidagi kelajakda shartnomaning bajarilishi jarayonida *amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan* vazifalar doirasini belgilab beruvchi kelishuv. Bunda xatarga qarshi shaxs xatarga betaraf bo‘lgan shaxsga o‘z harakatlari ustidan nazorat qilish huquqini topshiradi.

Shartnomaviy davlat – bu faqat unga fuqarolar tomonidan topshirilgan huquqlar doirasida va ularning manfaatlari yo‘lida kuch ishlatish monopoliyasidan foydalanuvchi davlat, fuqarolar esa soliqlarni to‘lashga majburiyat deb emas, balki o‘z zimmasiga ixtiyoriy ravishda olingan burch sifatida qaraydi.

Ekspluatatorlik davlati o‘z daromadini (soliq tushumlarini), aniqrog‘i, - davlat apparatini nazorat qiluvchi guruhning daromadini oshirish uchun majbur qilish monopoliyasidan foydalanadi.

Ekstreal vaziyatlar – mulk huquqini qayta taqsimlashni qonunning qabul qilinishi natijasida zarar ko‘rgan tomonlarni xufyona harakat qilishga undaydigan holat.

Qarindosh-urug‘chilik kapitalizmi – siyosiy va iqtisodiy ierarxiyada rollarning qarindoshchilik yoki oshnachilik belgisi bo‘yicha, ya’ni u yoki bu oilaviy qavmga yoki “qalin do‘stlar” jumlasiga kirishiga qarab taqsimlanishi.

Hisob-kitoblarning pulsiz shakli – barter almashuvi, o‘zaro hisob-kitob (kliring) sxemalari, shuningdek notijorat yo‘li bilan kreditlashning barcha turlari (shu jumladan, to‘lamasliklar).

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

I. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari

1.1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T.: «O‘zbekiston», 2023. – 406 b.

1.2. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni. Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-taomillari to‘g‘risida. №O‘RQ-341 2012 yil 20 dekabr.

1.3. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni. Raqobat to‘g‘risida. № O‘RQ-319. 2012 yil 6 yanvar.

1.4. O‘zbekiston Respublikasining “Tadbirkorlik to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘zbekiston yangi Qonunlari. 2 tom. - T.: Adolat, 1991.

1.5. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni, 1998. 24 dekabr. //Soliqlar va bojxona xabarlari. 4-son, 1999.3-6.

1.6. O‘zbekiston Respublikasining “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi Qonuni. 2012 yil 16 aprel.

1.7. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 noyabrdagi “Tashqi savdo faoliyatini yanada erkinlashtirish va tadbirkorlik subyektlarini qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PK.-3351 -son Qarori.

1.8. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 29-dekabrdagi «Tadbirkorlik faoliyatining jadal rivojlanishini ta’minlashga, xususiy mulkni har tomonlama himoya qilishga va ishbilarmonlik muhitini sifat jihatidan yaxshilashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar qabul qilinganligi munosabati bilan O‘zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi Qonuni.

1.9. Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida. - T.: «Adolat», 2004.

1.10. Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida - T.: «Adolat», 2004.

1.11. Erkin iqtisodiy hududlar to‘g‘risida. - T.: «Adolat», 2003.

1.12. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. - T.: «Adolat», 2001.

1.13. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki to‘g‘risida. - T.: «Adolat», 2003.

1.14. Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlaming huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida. - T.: «Adolat», 2003.

II. O‘zbekiston Respublikasi Prezident farmonlari va qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari

2.1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi, PF-4947-sonli Farmoni, www.lex.uz

2.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 17.01.2019 yildagi PF-5635-sonli 2017—2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha harakatlar strategiyasini «Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida” gi Farmoni, www.lex.uz

2.3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev “2022—2026 yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” PF-60-son Farmoni. Toshkent sh., 2022 yil 28 yanvar, www.lex.uz

2.4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 28.01.2020 yil.

2.5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 4 mart PF-4707 — sonli “2015—2019 yillarda ishlab chiqarishni tarkibiy o‘zgartirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash chora-tadbirlarini ta’minlash to‘g‘risida.”gi Farmoni, www.lex.uz

2.6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.01.2019 yildagi PQ-4126-sonli “Monopoliyaga qarshi kurashish qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish to‘g‘risida”gi Qarori, www.lex.uz

2.7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 18.04.2017 “Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori, www.lex.uz

2.8. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston

respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2016 yil yakunlari va 2017 yil istiqbollariga bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. //Xalq so‘zi gazetasi. 2017 yil 16 yanvar

2.9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 16 oktabrdagi "Tadbirkorlik uchun shart-sharoitlar yaratishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi №PQ-3970 Qarori, www.lex.uz

2.10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Koronavirus pandemiyasi va global inqiroz holatlarining iqtisodiyot tarmoqlariga salbiy ta’sirni yumshatish bo‘yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Farmoni. Toshkent sh., 2020 yil 19 mart, PF-5969-son, www.lex.uz

2.11. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016 yil 26 fevraldagi “2016-2020 yillarda xizmatlar sohasini rivojlantirish dasturi to‘g‘risida”gi 55-sonli Qarori, www.lex.uz

III. O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I.A.Karimovning va Prezident Sh.M.Mirziyoevning asarlari va ma’ruzalari

3.1. Karimov I.A. “Demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish – mamlakatimiz taraqqiyotining asosiy mezonlari”. /Islom Abdug‘anievich Karimov – T. 19. – T.: “O‘zbekiston”, 2011. 360-bet.

3.2. KarimovI.A. “Bizning yo‘limiz – demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va modernizatsiya jarayonlarini izchil davom ettirish yo‘lidir”. /Islom Abdug‘anievich Karimov – T. 20. – T.: “O‘zbekiston”, 2012. – B. 320.

3.3. Karimov I.A. “Mamlakatimizni yanada ozod etish va modernizatsiya qilishni qat’iyat bilan davom ettirish yo‘lida”. /Islom Abdug‘anievich Karimov – T.21. – T.: “O‘zbekiston”, 2013. –B. 384.

3.4. Karimov I.A. “Demokratik islohotlarni, iqtisodiyotimizda tarkibiy o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk, kichik biznes va tadbirkorlikning ustuvorligini ta’minlashga keng yo‘l ochib berish – Vatanimiz taraqqiyotining bugungi bosqichida hal qiluvchi omildir”. / Islom Abdug‘anievich Karimov – T .24. – T.: “O‘zbekiston”, 2016. – B. 376.

3.5. Karimov I.A. “O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo‘lida”./Islom Abdug‘anievich Karimov. – T.: “O‘zbekiston”, 1995. – B. 269.

3.6. Karimov I.A. “O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida. Xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari” – T.: “O‘zbekiston”, 1997. – B. 326.

3.7. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir. – T.: “O‘zbekiston”, 2015. – B. 440.

3.8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod Shavkat Miromonovich Mirziyoevning tarjimai holi va dasturi. – T.: “O‘zbekiston”, NMIU, 2016. –B. 88.

3.9. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. //O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari, 2017 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasi.//”Xalq so‘zi” gazetasi. 2017 yil 18 yanvar.

3.10.Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.//Shavkat Mirziyoevning O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag‘ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo‘shma majlisidagi nutqi.// “Xalq so‘zi” gazetasi. 2016 yil 15 dekabr.

3.11.Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T.: “O‘zbekiston”, NMIU, 2017. – B. 488.

3.12.Mirziyoev Sh.M. Mlliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. 1-J. – T.: “O‘zbekiston”, NMIU, 2017. –B. 592.

3.13.Mirziyoev Sh.M. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-J. – T.: “O‘zbekiston”, NMIU, 2018. – 508b.

3.14.Mirziyoev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. – T.: “O‘zbekiston”, NMIU, 2018. – B. 80.

3.15.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi.// “Xalq so‘zi” gazetasi. 2018 yil 29 dekabr.

3.16.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevnangi 2017 yil 14 yanvardagi Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma’ruzasi. Zarafshon gazetasi, 18 yanvar 2017 yil.

IV. Darsliklar

4.1. Abdukarimov B.A va boshq. Savdo iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma. I-qism. –T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2013.

4.2. Abdullaev Yo.A. va boshqalar. Statistika: - T., 2011. – B. 256.

4.3. Abdullaev Yo.A. Kichik biznes va tadbirkorlik asoslari. – T.: Mehnat, 2000. -B.352;

4.4. Abdukarimov B.A. Ichki savdo iqtisodiyoti. Darslik, II qism T.: “Fan va texnologiya”, 2008.

4.5. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti (nazariya va amaliyot). Darslik – T.: Mehnat, 2009. – B. 667.

4.6. Abdurahmonov Q.X. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi. Darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2012. – B. 388.

4.7. Abdurahmonov Q.X., Bekmurodov A.Sh. va boshqalar. Inson taraqqiyoti. Darslik. – T.: “Fan va texnologiya”, 2013. – B. 207.

4.8. Abdurahmonov Q.X., Arabov N.U., Xolmuxammedov M.M. Aholi daromadlari va turmush sifati. O‘quv qo‘llanma. T.: “Tafakkur bo‘stoni”. 2014. –B. 242.

4.9. Адамчук В.В., Ромашов О.В., Сорокина М.Ye. Экономика и социология труда. – М.: ЮНИТИ, 1999. –С. 407.

5. Беркинов Б.Б., Неделькина Н.И. Имущественные отношения в сфере недвижимой собственности в Республике Узбекистан: V Международная научно-практическая конференция. Сборник тезисов. Пенза, Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, 2009. – С. 22-25.

6. Беркинов Б.Б. Мулкчилик муносабатлари ролининг ўзгариши// Иқтисодий ислоҳотлар амалда: эришилган ютуқлар, муаммолар ва иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболлари: Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 18 йиллигига бағишланган илмий-оммабоп мақолалар тўплами.- Т.: “Иқтисодиёт”, 2009. – Б. 13-17.

7. Беркинов Б.Б. Трансакция харажатларини камайтириш иқтисодиёт рақобатбардошлигини оширишнинг муҳим омили: Илмий анжуман маърузалари тўплами. – Тошкент, ЎзР ФА Иқтисодиёт институти, 2010. – 0,3 б.т.

8. Бренделева Е.А. Неинституциональная теория. Учебное пособие / Под.ред. проф. М.Н.Чепурина. – М.: ТЕИС, 2003. – 253 с.

9. Введение в институциональную экономику: Учебное пособие/ Под.ред. Д.С.Львова. – М.: Из-во “Экономика”, 2005. – 636 с.

10. Веблен Т. Теория праздного класса. М.: Прогресс. 1987.

10.1. Демидева Л. Сфера услуг: Шменение динамики производительности /Мировая экономика и международнқе отношения. 2006. -№12. –С. 40-52.

10.2. Иванова М.А. Экономическая статистика. Учебник. – М., ИНФРА, 2000. – С. 2010.

10.3. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. Издательсво: Гелиос, 2002. – С. 422.

10.4. Кокорев В. Институциональная реформа в сфере инфраструктуры в условиях естественной монополии.//Вопросы экономики 1998 N4.

10.5. Маршалл А. Принципы экономической науки, instittiones.com/download/books/ 1229-principy-ekonomichskoy-nauki.html.

10.6. Майкл Портер. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей и конкурентов. 5- издание. Издателство-Алпина Паблишер, 2016 г. 456 с. 225

10.7. Майкл Портер. Международная конкуренсия. Конкурентные преимущества стран. Издателство-Алпина Паблишер, 2017 г. 947 с.

10.8. Мичаел Э. Портер. Сомпетитиве стратегй: Течникуес Аналйзинг Индустриес анд Сомпетиторс. Тҳе фрее пресс. Hew Ёрк Лондон Торонто

Сйдней Сингапоре. 2017 й. 840 п.

10.9.Мирзаев Қ.Ж., Пардаев М.Қ. “Хизматлар соҳаси иқтисодиёти” Ўқув қўлланма. –Т.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2014. –Б. 384.

10.10.Мухаммедов М ва бошқалар “Хизмат кўрсатиш соҳаси ва туризмни ривожлантиришнинг назарий асослари” – С.: Зарарфшон, 2017. –Б. 299.

10.11.Нифонтов А.И., Тюфякова О.П. Формирование бюджетов филалов-шахт угольной компании. Новокузнецк, 2005. – С. 44.

10.12.Пардаев М.Қ., Очилов И.С. Хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналарида самарадорликни ошириш йўллари. Монография. –Т.: “Иқтисод-молия”, 2011. – Б. 172.

10.13.Пардаев М.Қ., Исроилов Ж.И., Ғаппаров А.Қ. Хизмат кўрсатиш соҳасида иқтисодий таҳлилни такомиллаштириш муаммолари. Рисола. Самарқанд, “Зарафшон”, 2009. –Б. 66.

10.14.Пардаев М.Қ, Олтаев Ш., Пардаева О.М., Тагирова Н.Б. ҳар бир оилада тадбиркорлик – ўзини-ўзи банд қилиш имконияти. Амалий тавсия. Самарқанд, СамИСИ, 2018. –Б. 240.

10.15.Пардаев М.Қ. ва бошқалар. Хизмат кўрсатиш тармоқлари иқтисодиётининг айрим муаммолари. –Т.: “Наврўз” нашриёти, 2014. –Б. 264.

10.16.Пардаев М.Қ. Хизматларнинг ижтимоий-иқтисодий табиати ва уни такомиллаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.// Хизмат кўрсатиш, сервис ва туризм соҳаларини ривожлантириш: муаммолар ва уларнинг ечимлари. Монография. – Т.: “IQTISODIYOT-MOLIYA”, 2008. –Б. 285.

10.17.Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. –Т.: Молия. 2002. –Б. 409.

10.18.Шодмонов Ш.Ш., Мамарахимов Б.Э. Иқтисодиёт назарияси. Маърузалар матни. Т.: “Иқтисод-молия”, 2016. –Б. 544.

10.19.Шумпетер Й.А. История экономического анализа в 3тт. – Спб.: Экономическая школа, 2004.

10.20.Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси.Ж. 1-5./ Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқалар. ЎзР ФА

Тил ва адабиёт институти. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.

10.21.Ўлмасов А., Ваҳобов А.В. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. –Т.: Шарқ, 2014. –Б. 480.

11.Грибов А. Ю. Институциональная теория денег: сущность и правовой режим денег и ценных бумаг.- М.: РИОР, 2008. – 200 с.

V. Internet saytlari

5.1. www.gov.uz – O‘zbekiston Respublikasi xukumat portali.

5.2. www.gkk.uz O‘zbekiston Respublikasini Xususiylashtirilgan korxonalarga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi sayti.

5.3. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.

5.4. www.stat.uz – O‘zbukiston Respublikasi Statistika Qo‘mitasi veb sayti.

5.5. www.webofscience.com

5.6. www.tradingeconomics.com

5.7.http://grad-schools.usnews.rankingsandreviews.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/economics-rankings

5.8. www.ereport.ru - Obzornaya informatsiya po mirovoy ekonomike

5.9. www.stplan.ru - ekonomika i upravlenie

5.10. www.economist.com

MUNDARIJA:

KIRISH…… 3

I-BOB. “INSTITUSIONAL IQTISODIYOT” FANINIGN MAZMUN VA MOHIYATI…… 6

1.1-§. Institutsional iqtisodiyotning paydo bo‘lishi va rivojlanishi tarixi.. 6

1.2-§. Institutsionalizmning metodologik asoslari va institutsional tahlilda boshlang‘ich nuqta masalasi……... 13

1.3-§. Neoinstitutsional nazariyaning asosiy yo‘nalishlari……. 15

1.4-§. Institutsional iqtisodiyotning rivojlanish xususiyatlari…… 17

II-BOB. MAMLAKATDA INSTITUTLAR VA ULARNING JAMIYAT RIVOJLANISHIDAGI ROLI HAMDA O’ZORO BOG’LIQLIGI…… 21

2.1-§. “Institut” va “norma” tushunchalarining mohiyati…….. 21

2.2-§. Rasmiy va norasmiy normalar va ularning shakllanishi…….. 28

2.3-§. Institutsional matritsa…….. 30

2.4-§. Institutsional o‘zgarishlar va institutlarning o‘zaro bog‘liqligi….. 32

III-BOB. O‘YINLAR NAZARIYASI VA O‘ZARO HAMKORLIKLARNI MODELLASHTIRISH…… 38

3.1-§. O‘yinlar nazariyasining asosiy tushunchalari…….. 38

3.2-§. Muvozanatlar turlari va ularni qidirish yo‘llari…… 40

3.3-§. O‘yinlar nazariyasi tayanch modellarining tasnifi……... 42

IV-BOB. UY XO‘JALIGI VA UNING XILLARI…… 49

4.1-§. Uy xo‘jaligi tashkilot sifatida……... 49

4.1-§. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli……. 52

4.1-§. Uy xo‘jaligi faoliyat ko‘rsatishida mutaassiblikning roli……. 53

V-BOB. INSTITUTSIONAL IQTISODIYOTDA REJA INSTITUTI VA BOZOR INSTITUTI…… 60

5.1-§. Iqtisodiyot konstitutsiyalarining shakllanishi…….. 60

5.2-§. Buyruqbozlik iqtisodiyoti normalari…… 61

5.3-§. Bozor konstitutsiyasi normalari……... 64

5.4-§. Mulkchilik huquqlarini iqtisodiy asoslash……... 67
5.5-§. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash……. 69
VI-BOB. TRANZAKSIYA VA TRANZAKSIYA XARAJATLARI…... 74
6.1-§. Mulkdorlar o‘rtasida huquqlarning taqsimlanishi…… 74
6.2-§. Kouz teoremasi……. 76
6.3-§. Tranzaksiya xarajatlari……. 78
VII-BOB. JAMIYATDAGI XUFYONA IQTISODIYOT…… 85
7.1-§. Qonunga bo‘ysunish bahosi……. 85
7.2-§. Xufyona iqtisodiyot tarkibi…….. 89
7.3-§. Xufyona iqtisodiyot faoliyatining oqibatlari…… 94
7.4-§. Xufyona bozor institutsional tizim sifatida…….. 95
VIII-BOB. MULKCHILIK SHAKLLARI RIVOJLANISHINING EVOLYUTSIYASI……... 101
8.1-§. Mulkchilik ta’riflarining tahlili…… 101
8.2-§. Mulkchilik munosabatlarini amalga oshirishning tarixiy shakllari.. 104
7.3-§. Mulkiy xuquqlar……... 110
IX-BOB. SHARTNOMALAR NAZARIYASI…….. 116
9.1-§. Shartnoma tushunchasi……. 116
9.2-§. Sotish to‘g‘risidagi shartnoma va yollash to‘g‘risidagi shartnoma…… 118
9.3-§. Shartnomalarning xillari……... 121
9.4-§. Tashkilot tushunchasi……... 125
9.5-§. Institut bilan tashkilot o‘rtasidagi chegara……... 128
X-BOB. IQTISODIYOTDA FIRMA NAZARIYASI……... 133
10.1-§. «Prinsipal» va «agent» o‘zaro munosabatlari muammosi……... 133
10.2-§. «Prinsipal-agent» muammolarini hal etish variantlari……. 136
10.3-§. Firmaning ichki tuzilmasi…… 141
10.4-§. Firmalar tipologiyasi. Firmani rivojlantirish traektoriyasi……... 143
10.5-§. Firmalarning asosiy xillari……... 145

XI-BOB. IQTISODIYOTDA TASHKILOTNI AMALIY TAHLIL QILISH NAZARIYALARI…… 160

11.1-§. Tranzaksiya xarajatlarining ordinalistik nazariyasi asosida tashkiliy tuzilmalarni amaliy tahlil qilish……. 160

11.2-§. Firmaning balansi uning tarkibi to‘g‘risidagi axborot manbai sifatida…….. 165

11.3-§. Firma ichidagi nizolarni tahlil qilish va ularni kelishuvlar nazariyasi asosida hal etish…….. 173

XII-BOB. FIRMANING TASHKILIY-HUQUQIY SHAKLINI TAHLIL QILISH……... 177

12.1-§. Mulkiy xuquqlarning tavsiflanishi……... 177

12.2-§. Tashkiliy-huquqiy shaklni tanlash mezonlari…….. 179

12.3-§. Tashkiliy-huquqiy shakl firmaning strategiyasi haqidagi axborot manbasi sifatida…… 183

XIII-BOB. DAVLAT INSTITUTSIONAL TASHKILOT SIFATIDA 190

13.1-§. Davlatning funksiyalari…… 190

13.2-§. Mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish……. 192

13.3-§. Davlatning «muvaffaqiyatsizliklari»…… 195

13.4-§. Davlat «chegarasi»……... 199

XIV-BOB. DAVLATLAR TIPOLOGIYASI…… 202

14.1-§. Davlat va «prinsipal-agent» muammosi……... 202

14.2-§. «Shartnomaviy» davlat……. 204

14.3-§. «Ekspluatatorlik» davlati……. 206

14.4-§. Davlat xususiyatini baholashning empirik usullari…….. 207

XV-BOB. DAVLATNING MAMLAKAT IQTISODIY XAVFSIZLIGINI TA’MINLASH VAZIFALARI…… 213

15.1-§. Iqtisodiy xavfsizlikning mohiyati, tarkibiy elementlari……... 213

15.2-§. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari va ko‘rsatkichlari…….. 218

15.3-§. Davlat tomonidan iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash maqsadi va vazifalari……... 226
15.4-§. O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning ustuvor yo‘nalishlari…….. 230
XVI-BOB. JAMIYATNING IJTIMOIY SOHASI VA UNING DAVLAT TOMONIDAN INSTITUTSIONAL TARTIBGA SOLINISHI……... 235
16.1-§. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli……... 235
16.2-§. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati……. 237
16.3-§. Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning shakllari va usullari……. 239
16.4-§. Davlatning bandlik siyosati va aholini ish bilan ta’minlash…… 241
16.5-§. Daromadlar siyosati va aholi turmushdarajasining o‘sishi…….. 246
16.6-§. Kam ta’minlangan aholini ijtimoiy himoyalash……... 252
GLOSSARIY……... 257
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI…… 265